

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar
Neveléstudományi Doktori Iskola (Prof. Dr. Halász Gábor, egyetemi tanár)
Pedagógiatörténeti Doktori Program (Prof. Dr. Németh András, egyetemi tanár)

A fogyatékos személyek nevelésének története
interkulturális megközelítésben,
az ábrahामी vallások – a zsidóság, a kereszténység és az iszlám –
szent könyveiben megfogalmazott tanítások tükrében

Doktori [PhD] disszertáció

Berzsenyi Emese

Témavezetők:

Prof. Dr. Németh András, tanszékvezető egyetemi tanár

Prof. Dr. Dr. Máté-Tóth András, tanszékvezető egyetemi tanár

A hivatalos bíráló bizottság elnöke:

Prof. Dr. Szabolcs Éva, egyetemi tanár

Felkért hivatalos bírálók:

Dr. Mikonya György, habilitált egyetemi docens

Ambrusné Prof. Dr. Kéri Katalin, egyetemi tanár

A bizottság titkára:

Dr. Baska Gabriella, egyetemi adjunktus

A bizottság további tagjai:

Dr. Papp Gabriella, habilitált egyetemi docens

Prof. Dr. Schaffhauser Franz, főiskolai tanár

Budapest

2017

TARTALOM

1.	PROBLÉMAFELVETÉS	4
1.1	A DISSZERTÁCIÓ IDŐSZERŰSÉGE	4
1.2	AZ INTERDISZCIPLINÁRIS ÉS A FOGALMI MEGKÖZELÍTÉSI MÓD INDOKLÁSA, VALAMINT PEDAGÓGIA- ÉS FOGYATÉKOSSÁGTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE	6
1.2.1	<i>A kutatás nevelés- és fogyatékoságtörténeti relevanciái.....</i>	<i>11</i>
1.2.2	<i>A nevelés-, a fogyatékoság- és a vallástudomány elsődlegesen és együttesen alkalmazott történeti diszciplínáinak rövid meghatározásai</i>	<i>12</i>
1.2.3	<i>A fogyatékoság értelmezésének eszme- és fogalomtörténeti alapjai</i>	<i>14</i>
1.3	A KUTATÁS KERETEI ÉS HATÁRAI, A DOLGOZAT SZERKEZETE	18
1.4	A KUTATÁS MÓDSZERTANI MEGKÖZELÍTÉSEINEK ÉS KÉRDÉSFELTEVÉSEINEK ISMERTETÉSE.....	21
1.4.1	<i>A pedagógiai hermeneutika módszere és jelentősége a kutatásban</i>	<i>22</i>
1.4.2	<i>A kultúrpedagógia és az entkulturáció</i>	<i>24</i>
1.4.3	<i>A társadalmpedagógia, mint a társadalmi tanítások modern tudománya</i>	<i>26</i>
1.4.4	<i>A kutatás módszertani összetettségének gyakorlati indoklása és ismertetése.....</i>	<i>27</i>
1.5	FORRÁSOK BEMUTATÁSA.....	30
1.6	KUTATÁSI KÉRDÉSEK.....	33
2.	A CIVILIZÁCIÓK ÉS A VILÁGVALLÁSOK TÖRTÉNETI VISZONYAI.....	35
2.1	A CIVILIZÁCIÓ FOGALMA	35
2.1.1	<i>A kultúra és a vallás viszonya.....</i>	<i>37</i>
2.1.2	<i>Az idő teológiai és kulturális fogalmának jelentősége.....</i>	<i>38</i>
3.	AZ EMBERISÉG KULTURÁLIS FEJLŐDÉSE SZERINTI TÖRTÉNETI SZAKASZOK... 41	41
3.1	A GONDOZÁS ÉS GONDOSKODÁS LEGÖSIBB BIZONYÍTÉKAI AZ ŐSKORBAN	41
3.2	A TERMÉKENY FÉLHOLD ÉS AZ ANTIK VILÁG HAGYOMÁNYA AZ ÓKORBAN.....	46
3.2.1	<i>Mezopotámia államalakulatai</i>	<i>49</i>
3.2.1.1	<i>A sumér és akkád korszak.....</i>	<i>49</i>
3.2.1.2	<i>Babiloni és asszír kor</i>	<i>52</i>
3.2.2	<i>Egyiptom.....</i>	<i>55</i>
3.2.3	<i>Hellasz, az ókori görög társadalmak.....</i>	<i>60</i>
3.2.4	<i>A Római Birodalom</i>	<i>67</i>
3.2.5	<i>A kelta mitológia és a germán hagyomány.....</i>	<i>73</i>
3.3	A FEJEZET ÖSSZEFOGLALÁSA: AZ ÓKORI TÁRSADALMAK NEVELÉSI ÉS GONDOSKODÁSI TANÍTÁSAINAK HAGYOMÁNYAI A FOGYATÉKKAL ÉLŐ EMBEREKRE VONATKOZÓAN	75
4.	FOGYATÉKOSSÁG A ZSIDÓ VALLÁSI HAGYOMÁNYBAN	80
4.1	TÖRTÉNETI BEVEZETŐ.....	80
4.2	ANTROPOLÓGIAI ALAPVETÉSEK – A TEST ÉS LÉLEK FOGALMA	82
4.2.1	<i>A zsidóság emberképe.....</i>	<i>82</i>
4.2.2	<i>Test és lélek értelmezése.....</i>	<i>83</i>
4.2.2.1	<i>Test és lélek értelmezése a még meg nem született gyermekek esetében – a zsidó vallás álláspontja az abortuszról</i>	<i>84</i>
4.2.2.2	<i>Fogyatékos csecsemők és rendellenes újszülöttek</i>	<i>86</i>
4.3	A TÁRSADALMI GONDOSKODÁS GYAKORLATA A ZSIDÓ HAGYOMÁNYBAN.....	88
4.4	A FOGYATÉKOSSÁG ÉRTELMEZÉSE A TAŇAK-BAN, AZAZ A HÉBER BIBLIÁBAN.....	94
4.4.1	<i>Fogyatékos gyermekek nevelése</i>	<i>97</i>
4.4.2	<i>A főpapságra vonatkozó szigorú előírások.....</i>	<i>102</i>
4.4.2.1	<i>A qumráni közösség.....</i>	<i>111</i>
4.4.3	<i>A vakság</i>	<i>113</i>
4.4.3.1	<i>A vakság metaforikus értelmezése</i>	<i>115</i>
4.4.4	<i>Siketek és némák (siketnémák).....</i>	<i>119</i>
4.4.4.1	<i>Mózes beszédhibája</i>	<i>119</i>
4.4.4.2	<i>A siketnémák</i>	<i>120</i>

4.4.5	<i>Az értelmi fogyatékos személyek és a lelki betegek megítélése</i>	122
4.5	ÖSSZEGZÉS A ZSIDÓSÁG HAGYOMÁNYÁHOZ	124
5.	A KERESZTÉNYSÉG HAGYOMÁNYA	127
5.1	TEST ÉS LÉLEK ÉRTELMEZÉSE – A KERESZTÉNYSÉG ÁLLÁSPONTJA AZ ABORTUSZRÓL	128
5.1.1	<i>Fogyatékos csecsemők, rendellenes újszülöttek</i>	130
5.2	TÁRSADALOMTÖRTÉNETI KÖRKÉP	131
5.3	A FOGYATÉKOS EMBEREK HELYZETE A JÉZUS KORABELI ZSIDÓ TÁRSADALOMBAN	133
5.3.1	<i>Jézus korának fogyatékossgképe és démonológia tana</i>	135
5.4	A KERESZTÉNYSÉG TANÍTÁSÁNAK FEJLŐDÉSE A LÉLEK MEGRONTÁSÁRÓL ÉS A BŰN FOGALMÁRÓL	138
5.4.1	<i>A keresztény démonológia kialakulása</i>	138
5.4.2	<i>Az ágostoni hagyomány</i>	141
5.4.3	<i>Történelmi jelentésmódosulások és a II. Vatikáni Zsinat tanítása</i>	143
5.5	JÉZUS KRISZTUS SZERETETTANA ÉS A MEGVÁLTÁS TEOLÓGIÁJA A FOGYATÉKOSSÁG TÜKRÉBEN	145
5.6	AZ ÚJSZÖVETSÉG TANÍTÁSA A BETEGSÉGRŐL ÉS A FOGYATÉKOSSÁGRÓL	147
5.6.1	<i>A csodatörténetek sajátosságai és pedagógiai jelentősége</i>	150
5.6.1.1	A csoda az ókori zsidó társadalomban	152
5.6.1.2	Jézus csodáinak tanítása és a remény pszichológiája	155
5.7	A KORAI KERESZTÉNYSÉG TANÍTÁSÁNAK ÁTMENETI IDŐSZAKA A NICEAI ZSINATIG	157
5.8	A JÓTÉKONYSÁGI INTÉZMÉNYEK KIÉPÜLÉSÉNEK KEZDETEI LÉPÉSEI	161
5.9	ÖSSZEGZÉS A KERESZTÉNYSÉG TANÍTÁSAIHOZ	165
6.	AZ ISZLÁM ÁLLÁSPONTJA A FOGYATÉKOSSÁGRÓL ÉS A FOGYATÉKKAL ÉLŐ EMBEREKRŐL	168
6.1	TÖRTÉNETI BEVEZETŐ.....	168
6.1.1	<i>Mohamed próféta személye és tevékenysége a fogyatékossg szemszögéből</i>	170
6.2	AZ ISZLÁM EMBERKÉPE.....	171
6.2.1.1	Test és lélek értelmezése a még meg nem született gyermekek esetében – az iszlám vallásjog álláspontja az abortusZRÓL és a fogyatékos újszülöttekről	173
6.3	FOGYATÉKOSSÁG A KORÁNBAN ÉS A HAGYOMÁNYIRODALOMBAN	175
6.3.1	<i>A fogyatékossg nem a bűnök büntetése</i>	175
6.3.2	<i>Az egészség és az emberi test értéke</i>	177
6.3.3	<i>Az értelmi fogyatékos személyek megítélése és az iszlám demonológiája</i>	178
6.3.4	<i>A fogyatékossg társadalmi tanítása és etikája</i>	181
6.3.4.1	A tolvajok büntetése.....	183
6.4	AZ OKTATÁS, NEVELÉS ÉS BETEGÁPOLÁS MUSZLIM RENDSZERE	184
6.4.1	<i>Képességek szerinti oktatás az iszlámban</i>	184
6.4.2	<i>A betegségek megelőzése és a betegápolás</i>	186
6.4.2.1	Hagyományos orvoslási módok	188
6.4.2.2	A betegség, testi gyengeség metaforikus értelmezése	189
6.5	ÖSSZEGZÉS AZ ISZLÁM VALLÁS TANÍTÁSÁIHOZ	191
7.	A VALLÁSI ÉS TÁRSADALMI TANÍTÁSOK EGYSÉGESSÉGE A KULTURÁLIS KÜLÖNBÖZŐSÉGEK TÜKRÉBEN	192
7.1	A MUNKA ÖSSZEFOGLALÁSA.....	192
7.1.1	<i>A téma további tanulmányozásának lehetőségei</i>	198
7.2	A LEGFONTOSABB FOGALMAK ÖSSZEFÜGGÉSEINEK RENDSZERE.....	199
7.3	ZÁRÓ GONDOLATOK.....	202
8.	SZAKIRODALOM	204
9.	KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	219

1. PROBLÉMAFELVETÉS

A fogyatékoság történetéről legtöbb esetben olyan szakemberek írnak, akik valami módon a fogyatékoságtudomány különböző területeivel állnak kapcsolatban. Vallási vonatkozásairól pedig azok a szakemberek szoktak megnyilvánulni, akik az adott vallás tanításaiban járatosak és valamilyen személyes vagy tudományos indíttatásuk okán e két tudást személyükben összekapcsolják. Ezek mindegyike kifejezetten értékes munka, közülük több pedig részletesen, tudományos szakszerűséggel dolgozza fel a választott területet.

Eltérve ettől, – e doktori disszertáció – vallástörténeti nézőpontból, összehasonlító jelleggel kísérli meg bemutatni a fogyatékos személyek életének és nevelésének történetét a zsidóság, a kereszténység és az iszlám szent könyvei szerint. Vállalva, hogy terjedelmi okokból minden szakmai részlet nem dolgozható ki a teljesség igényével, – célja, hogy összehasonlító, átfogó képet adjon a világvallások tanításaiból arra vonatkozóan, hogyan álltak hozzá és mit tanítottak a fogyatékoságról és a fogyatékos emberekről. Valamint arra keresi a választ, hogy miként alakult az egyes vallások antropológiai szemlélete, hogyan gondolkodtak a fogyatékos személyekről és részvételükről koruk társadalmában.

1.1 A disszertáció időszerűsége

Fogyatékos emberek minden korban és kultúrában éltek. Nem kizárólag a definíció pontosságán és a társadalom, a közösség toleranciáján múlik ennek a fogalomnak az alkalmazása, hanem azokban a fizikai elváltozásokban mérhető, melyekről tudjuk, hogy nehezítették, a köznapitól eltérővé alakították az egyén életét.

Nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre az őskori és ókori társadalmak mindennapjainak életéről, ezen belül a fogyatékos emberek és közvetlen környezetük nehézségeit és problémáit különösen elszórt, apró részletekben, csak nyomokban lelhetjük fel. Attól függetlenül, hogy egy közösség szinte szentté emelt vagy kivetett és elüldözött egy fogyatékos embert, még az egyénnek magának és családjának is komoly nehézségekkel kellett szembenéznie. A társadalmi kapcsolatok vizsgálatának esetében az egyén sorsa, a közösség reakciói és a közvetlen környezeti hatás egyaránt szerepet játszik, azonban kölcsönösen és feltétlen szükségszerűséggel befolyásolják egymást.

A fogyatékoság része és mindenkor része volt a mindennapi élet struktúráinak, azonban feldolgozottsága a tudományos kutatásban kimondottan alulpreferált. A világvallások, e dolgozat esetében az ábrahámiai vallások szent könyveiből kiolvasható

struktúrák is csak kis mértékben kutatott területnek számítanak. Különösen nehéz megragadni a tanítás, a nevelés és a képzés különbözőségeit egy olyan világban, amiről ennyire keveset tudunk. Ha ezt a fogyatékos személyek tanításának, nevelésének és képzésének összefüggésében vizsgáljuk, akkor pedig csak alig vagy szinte nem is találunk egzakt módon elemezhető adatokat. Már az is problematikus, hogy a tanítás, nevelés és képzés határait hogyan húzzuk meg. Az ókori világ és a vallási tanítások világából leginkább a társadalmi tanítások maradtak ránk. Ezekből, ezeknek nyomán haladva és az esetlegesen fellelhető részleteket figyelembe véve, a szociokulturális összefüggések jegyében vizsgálva, egyfajta mentalitástörténeti kontextusban vonhatunk le következtetéseket. A betegségek és ennek párhuzamán a fogyatékoság témaköre a történetírás során alig kapott figyelmet az ép és/vagy egészséges többség részéről. Mások az orvoslástörténeti munkák, ahol a többség érdekében jegyezték fel a szükséges és jól hasznosítható tudnivalókat, és megint más a rögzült állapotok részletes leírása. A társadalomtörténeti fogyatékoságtörténet pedig nem erre az irányra fekteti a kutatási hangsúlyt.

Dolgozatom egy olyan összefüggésrendszerben és kortörténeti íven mutatja be a fogyatékos emberek életét, nevelését és társadalmi státuszát, amely a magyar szakirodalomban egyáltalán nem létezik és nemzetközi kutatottsága is kis részletekre tagoltan, más munkák történeti bevezetőjeként vagy külön-külön vallási és társadalmi kontextusokban jelent csak meg ez idáig.

A héber Biblia, az Újszövetség és a Korán különlegesen finom érzékkel foglalkoznak a társadalom három nagy hátrányos helyzetű csoportjával: a szociálisan hátrányt szenvedőkkel (idegenek, árvák, özvegyek, rabszolgák, szegények), a fogyatékos emberekkel (bénák, siketek, vakok, némák és a társadalomból kizárítottak, például a leprások) és az értelmi fogyatékos személyekkel, valamint a lelki betegekkel. (*Sachs*, 1988. IX.) Az esélyegyenlőségi törekvések tekintetében aktualitását adja e munkának az a folyamatosan erősödő állami és egyházi szinten is megmutatkozó, nemzetközi és hazai tendencia, hogy a társadalom perifériás csoportjait egyre több és átfogóbb módszerekkel segítsük az integráció felé.¹

¹ Csak néhány kiragadott példa erre vonatkozóan:

1997. XXXI. törvény §6. (3.), a gyermekek, különös tekintettel, a fogyatékossgal élő gyermekek jogaira vonatkozóan. (Internet Új Jogtár)

2000–2002: Euerópai Unió irányelvek a sajátos nevelési igényű tanulók együttneveléséről (*Vargáné*, 2004).

2010–2020: Euerópai fogyatékossgügyi stratégia, megújított elkötelezettség az akadálymentes Euerópa megvalósítása iránt. (Euerópai Bizottság, 2010)

„Társadalmunkat minden korábbinál erősebben foglalkoztatják az áldozatok.” Írja René Girard. (2013. 195.) Véleménye szerint egyetlen eddigi történelmi korban és társadalomban sem foglalkoztak annyit és tettek is oly sokat a hátrányos helyzetűekért – köztük a fogyatékos személyekért is –, mint napjainkban. (Girard, 2013.195–201.)

1.2 Az interdiszciplináris és a fogalmi megközelítési mód indoklása, valamint pedagógia- és fogyatékoságtörténelmi jelentősége

Mivel a történetírás nem igazsága, hanem nézőpontja a történelemnek, egyetérthetünk Marc Bloch francia történésszel abban, hogy a történelmi források csak azokra a kérdésekre adnak választ, amelyeket a kutató feltesz. Ha szerepelnek is a forrásanyagokban más kérdésekre a konkrét válaszok, ezek csak akkor kerülhetnek rendszerezésre, ha az adott téma megfelelő kérdésére keressük bennük a választ. „Egy okirat nem egyéb tanúnál, és, akár csak a legtöbb tanú, csupán akkor beszél, ha kérdezik.” (Bloch, 1974. 71.)

Marc Depaepe véleménye szerint az általános társadalmi és kultúrtörténelem elszalasztják annak lehetőségét, hogy szakmai kiegészítéseikkel, újfajta problémafelvetéseikkel és más irányú megközelítéseikkel hozzájáruljanak a neveléstörténet kutatásához. Ennek fényében ez a kutatás – Depaepe gondolatmeneténél maradván – sajátos látásmódjával, a vallástörténet szemszögéből szeretne hozzájárulni a hazai pedagógia- és fogyatékoságtörténet kutatásaihoz és a fogyatékoságtörténet természetének, identitásának és intellektuális alapjainak jobb megértéséhez. Olyan részleteket, elemeket és szakirodalmakat beemelve a tudományágba, melyek eddig kívül estek vizsgálódásainak hatósugarán. Az így felmerült gondolatok remélhetőleg további kutatásokat indítanak majd el, gazdagítva ezzel a tudományági ismereteket. (Depaepe, 2013. 10.)

2000-ben, Szabolcs Éva „Neveléstörténet és gyermekortörténet” című írásának megjelenésekor – Pukánszky Béla „A gyermek évszázada” című gyűjteményes kötetében – a gyermekortörténet legalább annyira új diszciplínának számított, mint napjainkban a fogyatékoságtörténet. Ezért az alábbi gondolat a neveléstörténet új, fogyatékoságtörténelmi érdeklődési irányára is igaz: „A történettudományokban megjelenő mentalitástörténelmi, történelmi antropológiai paradigmák, módszerek hatása alól a neveléstörténet sem tudta kivonni magát. Tartalmának és módszereinek interdiszciplináris jellege erősödött, és olyan kérdésekre is válaszolni próbált, amelyekkel eddig nem, vagy csak érintőlegesen foglalkozott.” (Szabolcs, 2000. 66.)

2016: I. Ferenc pápa a római katolikus egyház számára meghirdette az irgalmasság évét.

Az 1960-as évektől világszerte a neveléstörténeti kutatások erőteljes nemzetközi fellendülése tapasztalható. A nők, a kulturális mozgalmak, a család és a különböző kisebbségi csoportok is ekkortól váltak a neveléstörténeti kutatások területeivé. *Heinz-Elmar Tenorth* 2001-ben a neveléstörténeti kutatások fejlődéséről ír és az emberi élet folyamataival foglalkozó vizsgálatokkal kapcsolatban megállapítja, hogy napjainkban már nem csak a fejlődés „normál útjára”, hanem a kisebbségekre vagy a fogyatékos személyekre is figyelmet fordít. (*Nóvik*, 2013. 9–10.) A fogyatékos fogalma, akár csak a gyermekkor, vagy a női lét fogalma összekapcsolódott a függőségi viszony gondolatával. (*Szabolcs*, 1999. 16.) Ahogyan évezredek át szabályozták a törvények és a szokásjog a nők és gyermekek alárendelt és kiszolgáltatott viszonyát egy férfijogú világban, ugyanúgy taszították ki, rendelték felügyelet és/vagy gyámság alá az adott korban és kultúrában a fogyatékosnak ítélt személyeket. A neveléstörténet megközelítésében tehát a tudományág táguló érdeklődésének megfelelően ez is része a családtörténeti kutatások területének.

Az MTA SZAB Neveléstörténeti Munkabizottságának 2015. november 12-én megrendezésre került konferenciáján *Pukánszky Béla* „A fogyatékoságtörténet, mint a neveléstörténet új részterülete” című előadásában hangsúlyozta a kérdéskör interdiszciplináris jelentőségét és neveléstudományi relevanciáját.

E koratörténeti kutatás legfontosabb ösztönző eleme az, hogy a későbbi kultúrtörténeti korok nevelés- és fogyatékoságtörténeti elemeihez megkeresse az ábrahám vallások szent könyvei alapján a tanításokban fellelhető alapelveket és az azokra adott magyarázatokat, melyekből napjaink esélyegyenlőségi törekvései kifejlődhetnek.

Az emberi testről és annak különféle fogyatékoságairól alkotott kép számtalan megnyilvánulását nehéz lenne végigkísérni az elmúlt évezredek történeti és társadalmi változásainak gyakorlatában. A nagy világvallások által befolyásolt civilizációk fogyatékoságról alkotott képét jelentős mértékben a teológia és az etika határozza meg. Erre gyakorol módosító hatást a kultúra, a történelmi kor és a népi hitvilág egyénenként eltérő ereje. (*Sohn*, 2004. 44.)

Első megállapításként nagyon határozottan megfogalmazható, hogy az ókori alapokra épülő kultúrák a fogyatékoságot betegségnek tekintik. Olyan betegségnek, melynek időtartama meghatározhatatlan, vagy legalábbis e földi létben állandósulnak tekinthető. (*Szagun*, 1983. 48.; *Kollmann és Püttmann*, 2001. 126–127.) Betegségről, a betegséghöz való viszonyról és a betegek ápolásáról több helyen beszélnek a szent iratok.

A vallási tanítások között és az ezek alapján megalkotott törvények szövegeiben is gyakori a közvetlen vagy áttételes erre történő utalás.

A rendelkezésünkre álló forrásanyagok tanúsága szerint a betegség jelenségének egyes aspektusai a különböző kultúrákban igen eltérő képet mutattak. A fogyatékos emberekhez való hozzáállás már az ókor folyamán sem volt oly egységes, mint azt a későbbi feljegyzések állítják. Az emberek e csoportja iránti érdeklődés már a nagyon régi idők óta létezik és napjainkban is töretlen. Az egyes korok és kultúrák eltérően reagáltak a fogyatékosagra, a sérültségre, és az ezzel szoros kapcsolatban álló két másik nagyon meghatározó állapotra, az öregségre és a súlyos betegségre is a történelem során. Minden társadalmat szemléletesen jellemez a múltjához (öregék), a jelenéhez (például súlyos betegekhez és a fogyatékos emberekhez), valamint a jövőjéhez (gyermekekhez) fűződő viszonya. (Könczei, 2002. 30.) Azaz a társadalom aktív, döntésképes és önrendelkező tagjainak hozzáállása mindazokhoz, akik erre valamilyen – rajtuk kívüli okból – nem, vagy csak korlátozott mértékben képesek.

Az ókori civilizációk világértelmezése szerint az optimális, isteni rendben minden betegség és fogyatékoság gyógyítható. E nézet alapját nem természettudományos ismeretek alkották, hanem az a hitben gyökerező látásmód, hogy az istenek/Isten akarata jó vagy éppen rossz irányba, de természetfeletti ereje által meg tud változtatni minden lehetséges állapotot. (Szagun, 1983. 49.) Mint az isteni tökéletesség kiadásának egy általunk tapasztalati szinten is megismerhető formája, a teremtés tökéletessége feltételezi a teremtmény teljes biztonságát a teremtett világban. Az a tény, hogy a teremtmény maga ezt a biztonságot csak időben és térben képes felismerni és fejleszteni, nem a teremtés hibája, hanem a teremtmény időbeliségének és fizikai létének behatároltságát fejezi ki. Vallásfilozófiai síkon értelmezve a dualista világszemlélet feltételezi, hogy a szükségszerűen megjelenő rossz ellentétpárjaként adott maga a jó is.

A fogyatékoságtudomány az általa vizsgált problémakörök szerinti diszciplínákat is meghatározta. Például a vallástudomány szemszögéből egyik oldalról az isteni közelséget, az elragadtatást (szent örületet), a numinózust² emeli ki. Másfelől viszont, mint az isteni parancsok megszegésének egyfajta generációkon át elkísérő büntetésének értelmezését láttatja. (Graßl, 1988. 107.)

² A *numinózus* egy sajátos lelki tartalom. A vallási fogalmakhoz, tárgyakhoz tartozó szubjektív átélés, amely hitbéli meggyőződése révén hatja át az embert, és ezzel egy semmihez nem hasonlítható, és semmivel nem magyarázható vallási felindultság részese lesz. Jelentése „parancsoló intés”, latin.

A szekularizált társadalmak megjelenése előtti időben a vallások, nem csupán az emberek belső, személyes hitéletének terét képezték, hanem egy átfogó, globális rendszert, mely meghatározza többek között a hívők mindennapi életét, a társadalom részletes rendjét, a hívők egymáshoz, illetve a nem hívőkhöz vagy más vallásúakhoz való viszonyát is. Egyszóval az élet minden területét. (Rostoványi, 2004. 17.; Maged, 2007. 56–57.) Így értendő tehát az a fentiekben megfogalmazott mondat, mely szerint a fogyatékosághoz való viszonyt a teológia is meghatározza. Maga a fogyatékoság alapvetően három féle természetű lehet: a testi funkciókat vagy az értelmi képességeket érintő, illetve e kettőnek együttes előfordulása. A közösségnek és/vagy a társadalomnak az ilyen egyénekhez fűződő viszonyát nagyban befolyásolja az a kép, amit az adott kor a testről és a lélekről alkotott, azonban már a testi megjelenés is nagyon határozottan elhatárolhatja az egyik társadalmi réteget a másiktól.

Még a II. Világháború előtt is a fogyatékoságot csupán egészségügyi szempontból közelítették meg és orvosilag próbálták megoldani. Ennek egyik szélsőséges irányát az úgynevezett eugenikai³ kutatások és elméletek jelentették a 20. század első évtizedeiben. E mozgalom vezető testülete az 1926-ban alapított Amerikai Eugenikai Társaság volt, ahol a tagok egyetértettek abban, hogy a felsőbb társadalmi osztályok gazdagsága és helyzete értékesebb genetikai adottságaikkal igazolható. Támogatták az „alacsonyabb rendű” fajtákhoz tartozó emberek – többek között a kelet-európaiak – bevándorlásának korlátozását és a fogyatékos amerikai polgárok sterilizálását. 1930-ig az Amerikai Egyesült Államok huszonhét tagállamában hoztak törvényeket a „csökkent értékűek” kasztrálására, amelyek néhol egészen a hetvenes évekig hatályban maradhattak. Az alkotmány legfőbb őrének tekintett Legfelsőbb Bíróság egy 1927-es ítéletében fenntartotta Virginia állam jogát az értelmileg fogyatékos emberek sterilizálására. Ezt a megítélést rövidesen átvette a korabeli Németország is, és beépült a nemzetiszocialista eszmerendszerbe. (Lovász, 2006. 29–30.)

Francis Fukuyama „Bizalom – A társadalmi erények és a jólét megteremtése” című művében azt írja, hogy „1964-ben a Polgári jogok törvénye egy tollvonással megszüntette az addig törvényileg szentesített faji egyenlőtlenségeket az Egyesült Államokban.” (Fukuyama, 1997. 490.) Ahol az afroamerikaiak – az akkori terminológiával: négerek – lehetőségeit és fizikai mozgásterét erősen behatárolták egy „fehér” országban és nem

³ Másként eugenetikai, azaz fajegészségügyi.

tekintették őket azonos rangú polgároknak. A Dél-Afrikai Köztársaságban csak 1994-ben ért véget az apartheid politikai szegregáción alapuló rezsimje.

A közösség tagjainak szocializációját befolyásoló értékek vizsgálata azért is fontos számunkra, mert az értékválasztás döntően befolyásolja a viselkedést: „*Ami szép az jó is*” sztereotípiája hatása nagyban határozza meg az emberiség értékrendjét (Könczei, 2002. 30.) és a kereszténység tanításában alapgondolatként fogalmazódik meg. Így értelmezhető a transzcendentális tulajdonságok felcserélhetősége. A *transzcendentális*, vagy régebbi kifejezési formájában a *transzcendens* már megjelent Szókratész filozófiájában és nem más, mint a platóni „*idea*”, vagy az arisztotelészi „*morphé*”. (Ross, 2001. 210-212.) Tehát valamiféle, – e fizikai világ szabályaitól független – örök érvényű értékek, melyek az ideák világában önmagukban és valóban léteznek, tapasztalati világunk azonban csak ezeknek valamiféle tökéletlen leképezése, egyfajta árnyékképe. A görög filozófusok az i.e. 5-4. században nem a hit, hanem a logikai belátás útján jutnak el a szükségszerűen létező tökéletes valóságig. Melyet a kereszténység skolasztikus filozófiája már a hit fényében vizsgál és értelmez.

Transzcendentális fogalmaknak azokat a tulajdonságokat nevezzük, amelyek teljes mértékben (romolthatatlanul, egyfajta örök és tökéletes mérceként) csak Istenben vannak meg. Ezeket az ember csak időlegesen, korlátozott mértékben birtokolhatja. Ilyen: a *jó*, az *igaz*, a *szép*, az *örök*, a *létező* és a *szent* fogalma⁴, ezek felcserélhetők, egymás szinonimái. (Turay, 1990. 72–73.) A fenti sztereotípiát a vallásfilozófia síkján szemlélve úgy kell értenünk, hogy minden, ami szép, az jó és igaz, de szentté (abszolút mértékadóvá) csak akkor válhat, ha ezt az állapotot örökkön képes fenntartani. Márpedig a földi viszonyok között ilyen nem létezik.

A teológiai tételektől függetlenül, sőt azoknak meglehetősen ellentmondóan adódik ebből az az általános felfogás, hogy mindenki, aki a transzcendentális tulajdonságokat az átlagosnál nagyobb mértékben birtokolhatja, az Isten ajándékát, azok pedig, akik ezt jelentősen csekélyebb mértékben tudhatják magukénak, azok Isten büntetését érdemelték ki valami módon. Ennek generációkra kiterjedő hatása hét nemzedékre visszamenően érvényes. Ez az alapvető és kulturálisan átörökített gondolkodás csúcsosodik ki abban a látásmódban, amely az eltéréseket, a sérülten születést, a fogyatékosná válást, vagy magát a halált is már csak az isteni akarat jeleiként tudja felfogni. Még ma is feltesszük a „de

⁴ Steiger Kornél fordítói lábjegyzete (9.) szerint ez eredetileg a skolasztikában a hat *transcendentale* (*ens, unum, verum, bonum, res, aliquid*) a létező, az egy, az igaz, a jó, a dolog és a valami. Onnét nyerték összefoglaló elnevezésüket, hogy ezek mindegyike átlépi, túlmutat, meghaladja (*transcendit*) az érzékelhető világ kategóriahatárait. (Ross, 2001. 212.)

miért” kérdést, és a magyarázatot a sorsban, a véletlenben vagy a transzcendensben véljük felfedezni.

Más civilizációk a miénktől földrajzilag távol eső kultúráiban, sok évszázados hagyományok szerint – még napjainkban is – a fogyatékossgal született gyermeket egyfajta egyéni sorscsapásként vagy Isten büntetéseként értelmezik és szigorúan rejtegetik. A szülők és közeli családtagok hozzáállásától függően az ilyen gyermeket vagy elhanyagolják vagy – és többnyire ez a gyakoribb – egy családtagot azzal bíznak meg, hogy ápolja, gondozza őt. Szinte semmi más feladata nincs, mint hogy a fogyatékossgal született gyermeket korától és állapotától függetlenül éveken, akár évtizedeken át beteg csecsemő gyanánt ápolja. Ezzel a módszerrel a házban teljes elszigeteltségben, vagy annak egynéhány helyiségében bezártan, állandó ingerszegény környezetben inaktivitásra kárhóztatják, ami még egy enyhén sérült gyermeket – de akár egy egészségeset is – súlyosan fogyatékossgá tesz. Ehhez még az is hozzájárul, hogy a feladattal a család közösségileg legkevésbé hasznos tagját bízzák meg, aki a gyermek ápolása miatt teljesen elszigetelődik a társadalomtól és szinte csak vele foglalkozik. Ennek az eljárásnak a mentális és fizikai hatásai mind a gondozott, mind a gondozó esetében rövid úton visszafordíthatatlan következményekhez vezetnek. (*Passon*, 1983. 182–183.)

1.2.1 A kutatás nevelés- és fogyatékossgágtörténeti relevanciái

Hazánkban a fogyatékossgágtörténetének témakörében *Kálmán Zsófia* és *Könczei György* 2002-ben megjelent „A Taigetosztól az esélyegyenlőségig” című könyvének elején az áll: „*Ami szembeötlik még ma is, az a fogyatékossgágtörténeti szakirodalom szinte teljes hiánya. Vannak orvostörténeti szakanyagok [...] társadalomtudományi elemzés, értelmezés nélkül. [...] úgyszólván mindig a betegségre, és soha nem a fogyatékossgára vannak tekintettel.*” (*Könczei*, 2002. 29–30.)

Sajnos ez a helyzet az elmúlt évtized során még európai szinten sem változott számottevően. A 2010-ben német nyelven *Elisabeth Bösl*, *Anne Klein* és *Anne Waldschmidt* szerkesztésében megjelent „Disability History Konstruktionen von Behinderung in der Geschichte: Die Einführung” című – a fogyatékossgágtudományt és a fogyatékossgágtörténetet bemutató – szakirodalmi mű is ugyanezt az álláspontot mutatja be.

Elisabeth Bösl szerint a fogyatékossgágtörténet valójában az angolszász területeken is csak nemrégiben vált a történettudomány új diszciplínájává, – olyan lehetőségként értelmezve önmagát, mely már módot ad a történelem egy speciális nézőpontból történő

megírására. Függetlenül attól, hogy a fogyatékoságtörténet minden korszakot megvizsgál, a fő hangsúlyt a 19. és 20. század tudásismereti anyagára és kutatási kérdéseire helyezi, valamint azokra a tanulmányokra, melyek a társadalmak általános rendjében vizsgálják a fogyatékos és a normalitás közötti differenciálás kategóriáinak szociokulturális folyamatait. Ebből kifolyólag olyan munkák születtek, melyek a fogyatékosággal élő embereket kizárólag kezelendő tárgyaknak tekintik. (Bösl, 2010. 30.) A fogyatékoságtörténet ebből a szempontból is eltérő vizsgálati területet fed le, mert a fogyatékos embereket nem csupán csak kezeltekként, áldozatokként vagy a segítség elfogadóiként írják le, hanem a társadalom hasznos, egyenjogú és egyenrangú tagjaként tekint rájuk.

1.2.2 A nevelés-, a fogyatékoság- és a vallástudomány elsődlegesen és együttesen alkalmazott történeti diszciplínáinak rövid meghatározásai

A neveléstörténet többnyire a pedagógia által felvetett problémákra és kérdésekre keresi a történelmi választ. Mivel a nevelés szinterei mindenkor megegyeztek a társadalmi és kulturális szintekkel, ezért e tudományág szerteágazóan vizsgálja a különféle életterekhez kapcsolódó pedagógiai hatások és problémakörök kortörténeti változásait. A nevelés, ezzel együtt a tanítás és az oktatás minden történelmi korban elengedhetetlen volt az utódnemzedék számára szükséges tudástartalmak átadásához. Hozzájárult az egyének személyiségének fejlődéséhez, életvezetési képességeik kialakításához és szocializációjához. A nevelés eszményei, eszközei és intézményrendszere térben és időben folyamatosan változó sajátosságokat mutatott és mutat napjainkban is. A neveléstörténetet többnyire a pedagógiatörténet vagy a történeti pedagógia fogalmával szokták azonosítani. (Albert, 2011. 11.)

A fogyatékoságtudomány a diagnosztizálható probléma helyett a fogyatékos embert állította a középpontba, hangsúlyozva, hogy a fogyatékos lét nemcsak állapot, hanem olyan sajátos társadalmi viszonyulás, amely jelentős szociális hátrányteremtő tényező is. Más megközelítésben pedig a fogyatékos személy az általános emberi lét egy variánsának hordozója, akit mindaz megillet, ami a társadalomban a többségnek az ún. „épeknek” jut osztályrészül. (Gál, 2015. 12.) A „fogyatékoságtudomány” (*Disability Studies*) kifejezést arra a kritikai interdiszciplináris, illetve transzdiszciplináris akadémiai területre vonatkozik, amely a jelenség gazdasági, kulturális, politikai, szociológiai, nyelvi aspektusainak komplex elemzését célozza meg. Párhuzamosan a kritikai társadalomelmélet sokszínűvé válásával számos új kutatási terület nyílik meg és ezzel együtt folyamatosan

bővülnek a társadalmi igazságosság és sokszínűség értéktartalmai, eszköztára és terminológiája. Míg ez kezdetben csak a bölcsészettudományok és a társadalomtudományok területén volt megfigyelhető, addig mára már az alkalmazott tudományok esetében is új szemlélethez vezetett a fogyatékossgal élő személyek helyzetét magyarázó individuális és orvosi megközelítések kritikai elemzése. (Könczei, Antal és Kolonics, 2016. 2.) Maga a fogyatékossgágtörténet a fogyatékossgátudomány azon diszciplínája, amely a társadalom egy kisebbségi csoportjához való tartozás történeti kontextusait vizsgálja. Nem kívánja orvoslás- és gyógypedagógia-történeti részletességgel a gyógyítás, illetve gyógyíthatóság és fejleszthetőség fázisait megvizsgálni vagy értékelni. Azonban ezeknek bizonyos mértékű figyelembevételével, problémaorientált módon, kultúrtörténeti összefüggésében megvizsgálja a fogyatékos személyek korabeli társadalmi helyzetét és életlehetőségeit. A téma vizsgálata nem kizárólag az érintettek élethelyzetének megismeréséhez vezet, hanem feltárja a társadalmak rejtett működési módjait is. (Könczei, Antal és Kolonics, 2016. 2.) Ennek része a kor rekonstrukciós társadalomtörténeti, kutatása, mely magába foglalja a vallási tanítások és törvények, az ezekhez kapcsolódó és az eltérő hagyományokon alapuló etikai szokások, a nemi szerepek, a neveléstörténeti elemek, a gazdaság- és politikatörténeti kontextusok és a művészeti ábrázolások vizsgálatát.

E dolgozat nem tér ki a gyógypedagógia történetének részletes bemutatására, mert a kutatás a fogyatékossgágtörténet társadalomtörténeti keretein belül történik. Azonban ennek indoklása érdekében, azaz éppen kihagyása okán szükségesnek látszik a gyógypedagógia-történet rövid bemutatása, definiálása is. A Gordosné Szabó Anna munkájaként megjelent „Gyógypedagógia-történet” (1975) első kötete, mely a tudományág egyetemes fejlődését tárgyalja a 20. századig, ezt írja: „A gyógypedagógia-történet a gyógyító neveléstudománynak az az ága, amely a gyógypedagógia körébe tartozó fogyatékosok nevelésének, kezelésének és foglalkoztatásának kialakulását tárgyalja a legrégebbi időktől napjainkig. Magának a gyógyító neveléstudománynak a kialakulása csak a 19-20. századra tehető tehát azt mondhatjuk, hogy a tudományok keletkezésének sorrendjét tekintve a legfiatalabbak közé tartozik.” (Gordosné, 1975. 3. és későbbi kiadások) A szerző tovább pontosítja meghatározását azzal, hogy az első dokumentálható és módszeresnek nevezhető gyógyító-nevelő eljárások a középkor utolsó éveiben, illetve a koraújkorban jelentek meg. Eddig az időpontig a fogyatékosokkal való bánásmódról és a velük való foglalkozás kísérleteiről kevés adat áll csak rendelkezésre. Azonban tudható, hogy „a foglalkoztatásukra itt-ott fellelhető törekvések még nem nevezhetők gyógyító-nevelő

eljárásnak.” (Gordosné, 1975. 11.) A gyógypedagógia-történetet tehát a szűkebb értelemben vett gyógypedagógia egyik ágaként meghatározva a történeti fejlődési folyamatot feltáró diszciplína. Vizsgálódási területe hangsúlyozottan a gyógypedagógiai folyamat, az intézményrendszer, az elméletek, nézetek, szemlélet és eszmerendszer alakulásának történeti nyomon követése. Integráns része a gyógypedagógiának, de a történettudományokhoz is kapcsolódik (Gordosné, 1996. 87.)

A vallástörténet az a társadalomtudomány, amely történeti összefüggéseibe ágyazva vizsgálja az ember vallásos képzetait, a vallások kialakulását, fejlődését és különféle szempontok szerinti összehasonlító elemzésnek veti alá vallási, illetve a hozzájuk kapcsolódó kulturális jelenségeket.

A vallástörténeten belül különbség tehető egyetemes vallástörténet, az egyes vallások története, valamint az egyházak és felekezetek története között. Az egyetemes vallástörténet tárgya a vallások kialakulásának történelmi folyamata. Az egyes vallások története ennél szűkebb területet vizsgál, az adott vallás történetével foglalkozik, más vallásokkal kapcsolatos kérdésekre csak a vizsgált vallással összefüggésben tér ki. Végül, az egyes egyházak, felekezetek története általában a hívek valamely szervezett közösségének történetét tanulmányozza, egy közösség sajátos, gyakran más közösségektől eltérő szemlélete jegyében. Az egyes vallások, egyházak, felekezetek története általában teológiai és dogmatikai érvektől befolyásolt. (Kovács, 2001. 7.)

A nevelés-, a fogyatékos- és a vallástörténet egyaránt valamilyen folyamatos módon jelen lévő, de változó emberképre alapozódik. Az adott korban általánosan elfogadott ember-, illetve világértelmezés jelentős mértékben befolyásolja az egyes történeti korok nevelési ideológiáit és a nevelő tevékenység gyakorlatának alakulását. (Németh, 2004. 13.)

Jelen disszertáció esetében ez a szekularizációt megelőző társadalmak időszaka, tehát a vallási tanítások és törvények még nem különültek el a társadalmi szabályozás rendszerének egészétől.

1.2.3 A fogyatékoság értelmezésének eszme- és fogalomtörténeti alapjai

A fogyatékoság önálló tudományágának kialakításában nagy szerepet játszó Günther Cloerkes szerint a szakemberek napjainkig adósak maradtak a fogyatékoság egységes meghatározásának kidolgozásával. Ez a hiányosság a jelenség komplexitásában és individualitásában rejlik, mivel testi, értelmi vagy társadalmi megítélésére minden egyes

ember esetében csak egyénileg van lehetőség. A másik nehézség annak a kérdésnek az eldöntése, hogy melyik tudományág szemszögéből adják meg az elvárt definíciót. Ezért még előreláthatóan sokáig megmaradnak az eltérő jellegű magyarázatok a fogyatékoság jelenségének különböző megnyilvánulásaira. Az emberi életvilág más és más tudományai eltérő szempontokat szem előtt tartva alkotnak meghatározásokat, az orvostudományi meghatározás fiziológiai (organikus és genetikai) terület gyengeségeit, különbözőségeit veszi figyelembe. A pszichológia a megfigyelhető viselkedéstani tulajdonságokat, a társadalomtudomány a közösségi élet gyakorlatának és elvárásainak való megfelelést elemzi, a pedagógiai nézőpont pedig a nevelhetőség és taníthatóság szempontjait mérlegeli. (Cloerkes, 2007. 43.)

A fogyatékoság lehet különböző fokú, látható vagy külső jegyeit tekintve láthatatlan, lehet értelmi vagy testi, de jelentheti a társadalmi életben való részvétel részleges, illetve teljes alkalmatlanságát is. Bizonyos fogyatékoságokat meg lehet tanulni kompenzálni, esetleg viszonylag egyszerű eszközökkel kiküszöbölni vagy lehetőség van olyan életteret választani, ahol az egyén fogyatékosága nem jelent egyben akadályozottságot is. Azonban ezek az optimális esetek nem valósíthatók meg mindenhol, minden időben és minden egyénnél egyforma mértékben. Ezért a fogyatékoság definíciója függ a történelmi kortól, az adott társadalom elvárásaitól és szokásaitól, az egyén lehetőségeitől és végül, de nem utolsó sorban a fogyatékoság jellegétől és mértékétől. Tovább részletezve ezeket a feltételeket vagy csak áttekintő jelleggel szembesülve a probléma sok összetevős valóságával megállapítható: hogy a fogyatékoság, mint gyűjtőfogalom széles jelentéstartalmú, tág határok között értelmezhető valóságtartalma mindenkor elsősorban az egyén, majd az őt körülvevő világ szempontjai szerint fog pontosításra szorulni.

A fogyatékos emberekkel kapcsolatos kérdések az emberi társadalmakkal egyidősek, ám lényegük a történelem során folyamatosan változott. Számptalan tényezőtől függően bizonyos változások hatására próbálta a társadalom besorolni és értékelni a körében élő fogyatékos embereket. Ezek a szempontok a hangsúlyeltolódások következtében szintén változóak voltak. Ilyen értékmérő lehetett az egyén társadalmi hasznossága, a vallási elfogadottság mértéke, a külső megjelenés esztétikai jellemzői, a közösség erkölcsi megítélése, a taníthatóság és nevelhetőség, a gyógyíthatóság, a tudományok fejlettségi foka, az eltartási költségek terhei vagy esetleg a szűkebb és tágabb közösség szintén sok szempontú érzékenysége és toleranciája. Különbséget mutathat akár az emberi fogyatékoságokról szóló általános vélekedéssel szemben egy adott fogyatékos embertárs

megítélése a társadalomban. Valamint a fogyatékos személyek életlehetőségeinek gyakorlati megvalósulása is eltérhetett az elfogadott elvektől, függően attól, hogy közvetlen környezetük milyen érzelmi és fizikai életteret tudott, akart, és mert biztosítani számukra az adott földrajzi helyen és történeti korban. Egyértelmű tehát, hogy nincs és soha nem is létezett egységes fogyatékoság-felfogás. (Gordosné, 1975. 3–25.)

A fogyatékosként történő besorolás minden történeti korban a kizártságot hangsúlyozta a közösségi lét peremére, ami az idegenekhez, a gyengékhez és egyáltalán a mássághoz való tartozással társadalmi egyenlőtlenségeket jelölt vagy éppen a társadalom hierarchiájának legitim fenntartását volt hivatva szolgálni. (Bösl, Klein és Waldschmidt, 2010. 7.) Ezekben a társadalmi megítéléseken igyekeztek a vallások az isteni rend nevében enyhíteni, illetve változtatni.

A fogyatékoságra vonatkozó, illetve az ezzel kapcsolatos történeti és kutatási kérdések feltevésének további nehézsége még abban is megmutatkozik, hogy a német nyelvű forrásokban a „*Behinderung*” – ami szó szerint hátráltatottságot, akadályoztatottságot jelent és alkalmazásában megfelel a mai magyar szóhasználat szerinti „fogyatékoság” kifejezésnek – egy 20. századi fogalom. Először csak a Nagy Háború után jelent meg, ennél régebbi forrásokban így, ebben a formában csak véletlenül fordulhat elő. (Gottwald, 2009. 19.) Az 1988-as *Halász Előd* féle akadémiai nagyszótár még akadályoztatásnak fordítja és nem is utal a mai jelentéstartalomra. (Halász, 1988. 296.)

Valójában nem célja e dolgozatnak a „fogyatékos és a fogyatékoság” kifejezések szótártörténeti vizsgálata, azonban néhány kiragadott – e kutatómunka során leginkább előforduló kifejezésekkel jó érzékeltethetők az elmúlt évtizedek fogalmi változásai. Ezért néhány rövid példát hozok fel az idegen nyelvi egyeztetés és a fogalomfejlődés tisztázására.

Az angol nyelvben napjainkban használt „*disability*” kifejezés az „*ability*”, azaz képesnek lenni valamire kifejezés fosztóképzős alakja, tehát a valamely képességgel, vagy képességekkel nem rendelkező személyt jelöli. A szintén 1988-ban kiadott *Ország László* féle akadémiai nagyszótár és a 2000-ben *Magay Tamás* átdolgozásában megjelent változat is még az „alkalmatlanság, valamely képesség hiánya, rokkantság, önmagával szembeni tehetetlenség, bénaság, jogi értelemben vett cselekvőképtelenség, illetve akadályozottság” fogalmakkal fordítja. A „*disabled*” kifejezést pedig a „munkaképtelen, nyomorék, rokkant” szavainkkal jelöli (Ország, 1988. 521.; Ország és Magay, 2011. 295.). Ugyanakkor a fogyatékos/fogyatékoság angol megfelelőjeként a „*handicapped, retarded, educationally subnormal*” kifejezések mellett már megjelenik a „*disabled*” is. A „*retarded*” kifejezés

jelentései között viszont szerepelnek a „szellemileg visszamaradt, értelmi fogyatékos” megjelölések. (Ország, 1988. 378.) Kiegészülve az újabb kiadásban pedig a „retardate” mint az amerikai angolban értelmileg visszamaradott jelentésű szó. (Ország és Magay, 2011. 882.)

Latinban a „defectus” és „vitium” szavakkal jelöljük, ez utóbbi átvitt értelemben jelent hibát, vétséget, vétket és bűnt is (Györkösy, 2001. 308.; 2002. 601.).⁵

A magyar „fogyatékos, fogyatékkal élő, fogyatékos személy” fogalmak a rendszerváltás utáni években csak lassan kerültek be a hazai nyelvhasználatba a „nyomorék” és „rokkant” kifejezések helyett. Ennek egyik első dokumentuma az Európai Szociális Charta (Könczei, 1998. 135–142.), majd ezt követték a fogyatékos emberek esélyegyenlőségének érdekében hozott további törvények is.

A modern fogyatékoságtudomány különböző, egymástól jól elkülöníthető modell szerint vizsgálja az értelmezések típusait. – Bár ahogyan maguk a mai tudományágak, úgy a vizsgálati és értelmezési modellek sem léteztek még a világvallások szent könyveinek kialakulásakor – azért a tudományos rendszerezhetőség és a későbbi egyértelműség magasabb szempontjait figyelembe véve szükséges a morális, a medikális, a szociális és az emberi jogi modellek megemlézése.

Könczei György és Hernádi Ilona 2011-ben íródott „A fogyatékoságtudomány főfogalma és annak változásai – Hipotetikus kísérlet rekonstrukcióra” (2011) című összefoglalójában található meg részletes ismertetése. Dolgozatom szempontjából a legfontosabb megközelítést a társadalomtörténetben legrégebben jelenlévő hozzáállás szerinti *morális modell* tükrözi. Bár már jóval korábban megjelenik a köztudatban, ennek legmeghatározóbb korszaka a középkori keresztény Európa gondolkodás- és viselkedéskultúrájában követhető nyomon, ahol az ember bűnös volta, hajlama és a bűnben születés alapvetően meghatározta a gondolkodást, a világszemléletet és az élet minden tevékenységét. Hatásai még ma is élő hagyományként jelennek meg számos társadalmi csoport életében. A morális modell a mindenki számára egyértelműen azonosítható értelmi és/vagy testi fogyatékoság okának a bűnt tekinti, tehát az ember (mint teremtmény) megszegte az Isten, vagy istenek (mint teremtő) akaratát, szabályait, törvényeit. Ezért megbélyegzetté vált, büntetése a kirekesztés, az elutasítás és talán a pusztulás, a halál is, – akit torzsága, gonoszsága az ördög cimborájává tesz és ezért lelke elvesz az isteni megváltás számára, így osztályrésze csak az örök kárhozat lehet. A morális modell

⁵ A szent könyvekben előforduló és részletesebben megemléített különböző fogyatékoságok idegen neveinek és nyelvi meghatározásaira az adott vallások tárgyalásánál tétek ki részletesebben.

mélyebb üzenete biztosítani kívánja a világ adott rendjének legitimitását és biztonságát, strukturálisan a társadalmi berendezkedésben elfoglalt helyet határozza meg, funkcionálisan pedig „megalapozza és fönn is tartja az alávetés és a kirekesztés gyakorlatát, s így a mindennapi hatalmi, hatalomgyakorlási struktúrák működésének masszív támogatásán túl, funkciója a létező rend ideológiai megalapozása, reprodukálódásának támogatása is egyben”. (Könczei és Hernádi, 2011. 5.)

A *medikális modell* az orvosilag értelmezett gyógyíthatóság és a gyógypedagógiaiilag megvalósítható fejleszthetőség szintjén vizsgálja a társadalomban élő fogyatékos személyeket. Ezen túlmenően távlati terveket fogalmaz meg és intézkedéseket tesz a születési rendellenességek kiszűrésére és a fogyatékkal születendő csecsemők számának visszaszorítására. A *szociális modell* egy, az ép emberek számára kialakított világban – komoly anyagi erőfeszítések árán – megpróbálja biztosítani az akadálymentességet, de legalábbis könnyebbé tenni a fogyatékos személyek mindennapjait. Az *emberi jogi modell* alapján a fogyatékkal élő személyeket is megilletik mindazon emberi jogok, amelyek a többségi társadalom tagjaira az aktuális viszonyok között vonatkoznak. Ennek alapján a fogyatékossgot a mássággal, a kirekesztéssel, a befogadással és az emberi jogokkal kapcsolatos kérdésként kezeli.

A fogyatékossg ugyanakkor *Henri-Jacques Stiker* „A History of Disability” (1999) című könyve szerint azt az alapvető igényt is jelenti, hogy ne váljék az ember kirekesztetté, ne legyen más vagy idegen a saját és mások szemében. Mindenki ugyanolyan szeretne lenni és ugyanolyan vágyakat szeretne átérezni. A betegségtől való félelmet nem szabad összetéveszteni az abnormalitástól történő félelemmel, mert míg az előbbi a halálfélelemmel kapcsolódik össze, addig az utóbbi a kiközösítéstől, az egész életen át végigkísérő megbélyegzéstől, a lehetőségektől való megfosztottság félelmét jelenti. *Stiker* kitér még *Faucault*-nak arra a gondolatára, miszerint precíz társadalmi konstrukciók nélkül nincsenek fogyatékos emberek és nem létezik fogyatékossg sem. Hiszen az ilyen típusú másságra nem tekintettek mindenkor és mindenhol egyformán, valójában egy sor társadalmi vonatkozást és elgondolást kivéve nem létezik egységes állásfoglalás a fogyatékossgra. (*Stiker*, 1999. 8–9.; 14.)

1.3 A kutatás keretei és határai, a dolgozat szerkezete

A kutatás történeti tere az őskori bevezető részt követően, horizontális síkon minden igyekezete ellenére csak nehezen tud belül maradni az ókor időhatárán, így az

értelmezések és magyarázatok több esetben átcsúsznak a koraközépkor századaira. Azonban maguk az eseménytörténeti levezetések és átívelések is több esetben indokolják a felvetett problémák utótörténeti bemutatását. Az iszlám vallás tárgyalásának okán a kutatás szintén belenyúl a középkorba. Bár a történeti idő maga négy évezredet ölel fel, tudományos szempontból mégis egy egységnek tekinthető. Az átlépés egyik történeti korból a másikba a tudományok utólagos és mesterséges egyértelműsítését hivatott szolgálni, maguk a változások azonban nem azonnali és főleg nem egységes történések az emberiség egészének életében.

Jacques Le Goff szerint, melyet *Marc Bloch* „Gyógyító királyok” (2005) című könyvéhez írt előszavában olvashatunk: egy hosszú időtartam olyan lassú ritmus, ami nem okvetlenül jelent önmagában egy hosszú időszakot, inkább csak a történelemnek egy részletére utal, azokra a struktúrákra, melyek a leglassabban változnak és alakulnak. (*Le Goff*, 2005. 21.)

Napjainkban is vannak ősközösségi társadalmak, középkori vagy koraújkori szinten élő kisebb-nagyobb közösségek. Ezek nem minőségek, hanem állapotok. Semmiképpen nem jellemezhetők a „fejletlen”, vagy „elmaradott” kifejezésekkel, mert ez olyan determinációt hozna létre, ami már a kezdet kezdetén lehetetlenné tenné a tudományos vizsgálatok további objektív törekvéseit.

E disszertáció fő fókuszpontja a zsidóság, a kereszténység és az iszlám alapjainak tekintett kinyilatkoztatott irodalomban, azaz a héber és keresztény Bibliában, valamint a Koránban a fogyatékos személyekre és magára a fogyatékosagra vonatkozóan megtalálható tanítások összehasonlító elemzése, pedagógia-, vallás- és fogyatékoságténeti kontextusba történő ágyazása. Ezért nem célja teljes részletességében bemutatni a fent felsorolt vallásokat megelőző, vagy azokkal időben párhuzamos ókori magaskultúrák fogyatékoságtörténetének minden felkutatható emlékét, pusztán az előzmények bemutatására szolgál a napjainkban is élő nagy világvallások szent könyveiben található alapvető tanítások ez irányú történeti elemzésének.

A dolgozat tagolását és a különböző fejezetek terjedelmét jelentősen befolyásolja az a tény, hogy az ábrahámi vallások teológiai rendszere sok tekintetben egymásra épült. Földrajzilag azonos vagy egymáshoz viszonylag közeli kapcsolatban álló földrajzi helyeken és kortörténetileg egymást követően fejlődött ki. Minden esetben teljes részletességében ismerve a meglévő teológiai rendszerek sajátosságait. Először a zsidóság hitbéli és társadalmi hagyományain alakult ki a két későbbi monoteista vallás, integrálva és

korban, kultúrában egyaránt saját képére alakítva világ-, ember-, és istenképét, továbbá az alapvető tanítások legnagyobb részét. A történeti idő tekintetében is a zsidóság története ölei át a leghosszabb egységet. Ezért a három ábrahámi vallás közül legrégebbinek számító, a zsidó hitvilágról szóló anyagrész a legnagyobb terjedelmű fejezet, ennek keretében kerül sor azokra a magyarázatokra is, melyek a kereszténység és az iszlám teológiájában és társadalmi tanításában is e dolgozat szempontjából érvényesek maradhattak. Ezekre a későbbiekben már csak hivatkozások, utalások történnek és az esetleges eltérések a megfelelő fejezetben kerülnek részletes elemzésre.

Dolgozatom szerkezetében ez okozza a fejezetek közötti terjedelmi aránytalanságokat, így a zsidóság tanításáról szóló rész foglalja magába a legnagyobb egységet. A kereszténység értelmezésében megjelenő tanítások és hagyományanyag már csak a zsidóság tanításához képest eltérő, vagy valamilyen későbbi következmények miatt kiemelésre érdemes részeket tárgyalja a vallás kialakulásától a koraközépkorig terjedő időszakban. Az iszlám vallási tanításai és hagyományanyagának feldolgozása a dolgozat időhatárai miatt is csak szűkebb teret kaphatott és továbbra is csak az eltérő vagy más okokból hangsúlyos részeket emeli ki, ezért ez a fejezet a legrövidebb.

Kiemelten vizsgálom kutatásom során azokat a részleteket, amelyek már magukban a kinyilatkoztatásokban, illetve a későbbi jelentős források alapján is fontosnak tartott elemeket tárgyalják. Azaz dolgozatom a történetileg is jelentős kérdések fényében vizsgálja a fogyatékos és a fogyatékos személyek életének társadalmi és vallásjogi kérdéseit. Ilyenek a zsidóság egységére, azaz kiválasztottság tudatára, történeti túlélésére, hitének tiszta megtartására és az ember istenképiségére vonatkozó tanítások. Ilyen a kereszténység szeretettana és emberképe a krisztusi megváltás tükrében, amelynek már az evangéliumokban is sarkalatos pontja a részletesen kifejtett démonológia párhuzamán a gonosz uralma alóli megszabadulás eszméje. Az iszlám több mint félezer év elteltével már a birodalmi eszme rendszerében gondolkodik. Ennek értelmében hitbéli tanítása alkalmas az adott korban egy komplett államrend megalkotására is.

Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a három vallás ne rendelkezne kellő mennyiségű teológiai és hagyomány irodalommal, hanem azt, hogy e dolgozat keretei és lehetőségei a feldolgozott kutatási anyag összehasonlító elemzését kor- és fejlődéstörténeti határok közé rendezik.

A zsidóság történeti kialakulását megelőző, vagy azzal párhuzamosan fennálló ókori kultúrák részleges bemutatása csak a történeti és társadalmi alapok közel-keleti

jellemzőinek ismertetését és ezzel a tanítások értelmezési kereteinek bővítését, egyértelműsítését szolgálják.

Az ábrahामी vallások isten-, világképe – teológiájuk alapjait tekintve – nem mutat jelentős, és e dolgozat szempontjából többszöri, részletes kifejtést igénylő eltéréseket. Az antropológiai értelmezést, azaz emberkép ábrázolását viszont szükséges a kor, a kultúra és a teológiai tanítások változásainak tükrében részletesebben bemutatni. Ennek képezi részét a meg nem született gyermekekről, tehát a művi terhességmegszakításról szóló vallásjogi tanítás is, mely már az ókori szövegekben is megtalálható. Értelmezési keretei némileg eltérnek a mai szóhasználat „abortusz” fogalmának jelentéstartalmától, azonban a magzat emberré válásának időpontját, ezzel istenképiséget és a teremtés rendje szerint elfoglalt helyét pontosan meghatározzák. Mindez pedig alapja az emberkép bemutatásának is.

Az ókori nevelés és oktatás történetének adott részleteiről írnak a megfelelő korszakkal foglalkozó művek, mint például *Kákósy László: Az ókori Egyiptom története és kultúrája* (2002), *Josef Klíma: Mezopotámia, A. Leo Oppenheim: Az ókori Mezopotámia* (1982), *Stephen Bertram: Élet az ókori Mezopotámiában* (2006), és *Evelyn Klengel-Brandt: Utazás az ókori Babilónban* (1972) című munkái. Továbbá számos neveléstörténeti mű is foglalkozik ezek bemutatásával, melyekből szintén csak példaként kiragadva *Valerie French „A gyermek hatásának története”* (2004) című írása, a pszichogenetikus gyermekortörténeti fejlődésmóddal megalkotójának *Lloyd de Mause*-nak „The History of Childhood” 1974-ben megjelent műve. A hazai neveléstudományi szakemberek közül például, *Németh András és Pukánszky Béla* (2000, 2004, 2005, 2006) valamint *Szabolcs Éva, Kéri Katalin és Vajda Zsuzsanna* gyermekkor- és neveléstörténeti könyvei és írásai is e téma feldolgozásával kezdődnek. Így a disszertáció ezeket az ismereteket alapul véve, csak utalási szinten tesz róluk említést. Ezzel összefüggésben, valamint az 1.2.2. és 1.3. fejezetekben részletesen kifejtett diszciplináris meghatározás és a történelmi időhatárok kereteinek okán nem tér ki gyógypedagógia-történeti kérdésekre sem.

1.4 A kutatás módszertani megközelítései és kérdéshelyezései ismertetése

Sem a magyar, sem az angol és német nyelvterület szakirodalmában nem ismert olyan jellegű mű, amely e disszertáció szempontjai szerinti egységként foglalná össze a fogyatékos, a fogyatékos személyek élethelyzetének és nevelésének történetét az ábrahामी vallások szent könyveinek tanításai szerint. Ezért ennek a kutatásnak nem csak a

fogyatékoság vallástörténeti aspektusait kell feltárnia és a neveléstörténet sajátos szempontjait figyelembe véve bemutatnia, hanem a (főleg német nyelvű) szakirodalmi anyagokból kiválogatva a szükséges elemeket mindenekelőtt fel kell dolgoznia.

1.4.1 A pedagógiai hermeneutika módszere és jelentősége a kutatásban

A hermeneutika eredetileg az írásmagyarázatot, a szentírások – keresztény terminológiában a Biblia – értelmezését jelentette, ez napjainkban az exegézis tudománya. *Hans-Gerorg Gadamer* „Igazság és Módszer” című filozófiai művében (1984) újraértelmezi a hermeneutikát és „*a megértés és a megértettek helyes értelmezésének*” elméletként mutatja be. Szerinte „*A megértés jelensége nem csak az emberi világvonatkozásokon húzódik át. A tudományon belül is önálló érvénye van, s ellenáll minden kísérletnek, hogy a tudományos módszer kérdésévé értelmezzék át.*” (Gadamer, 1984. 21.) A cél az, hogy mindenütt felkutatható legyen az igazság olyan tapasztalata, amely túllép a tudományos metodika ellenőrzési körén és ezzel feltárhatóvá válik saját legitimációja is. A hermeneutikai fenomént *Gadamer* azért látja aktuálisnak, mert csak a megértés jelenségében való elmélyüléstől várható ez a legitimáció. (Gadamer, 1984. 21.)

Helmut Danner (1998) „Methoden geisteswissenschaftlicher Pädagogik” című szakirodalmi művében harminc oldat szentel a pedagógiai hermeneutika értelmezésének és szükségességének magyarázatára. Szerinte a hermeneutika, a pedagógiai kutatás egy olyan módszere, amelytől bár nem szabad technológiai metódust elvárni, azonban alapvetően egyetlen neveléstudós és gyakorlati szakember sem tudja nélkülözni, még akkor sem, ha ezt tudományelméleti okokból kívánatos lehetne. A hermeneutika pedagógiai kutatási módszerként történő alkalmazása különleges lehetőséget kínál a neveléstudomány forrásértelmezési vizsgálataihoz, amelyben értelmezési kereteihez válogatja a fellelhető szövegelemleket, neveléstudományi szempontok szerint értelmezve és adva tovább azokat. Napjainkban a „pedagógiai hermeneutika” egyik legfontosabb feladata lehetne, hogy a történetileg meghatározott keretekbe foglalt megfogalmazásokat az úgynevezett bölcsészeti-, azaz szellemtudományi pedagógia számára felszínre hozza és megmutassa. Megjelenik itt *Gadamer* alkalmazás értelmezése, amely szerint a szakhermeneutikák mindegyike más és más nézőpontból végzi vizsgálatait. A jogi hermeneutika az igazság szempontjából, a bibliai a hit alapjain, a pedagógiai a nevelés és képzés/tanítás széles lehetőségeinek szintjén vizsgálja, elemzi és értelmezi a szövegelemleket és ez alapján adja a megértett részek tartalmait tovább.

Természetesen felszínre kerül egy sor olyan antropológiai és világnézeti feltétel is, ami a nevelés és képzés, azaz tanítás alapvető és sajátos meghatározója. Nagyon kisarkítva azt mondhatjuk, hogy szinte annyi meghatározása lehetséges a pedagógiának, ahány neveléstudós csak létezik. Ez abból adódik, hogy a világ- és emberkép határozza meg legmélyebben a nevelésnek és tanításnak nemcsak közösségi, hanem egyéni értelmezését is. Ez a koronként és kultúránként változó értelmezés sok módosulást és nézetet jelenthet egyazon alrendszerben is.

Egy adott szövegértelmezési közegből többnyire az az információ kerül továbbadásra, mely a kutató számára fontos adatokat tartalmaz, azaz munkájához hozzáadható értéként jelenik meg. A pedagógia hermeneutika egyik feladata *Danner* szerint tehát abban áll, hogy a fellelt forrásokat az előzetes megértés fokán megtartsa és bevonja a tudományos vizsgálatok körébe. A hermeneutika egy másik szintje megmutatja a pedagógia számára a magyarázatok olyan változatát, ahol más tudományágakkal közösen értelmezve és megfejtve az adott szövegelemeket hozzájárul a nevelés valós világának részletes megértéséhez. (*Danner*, 1998. 90–93.)

Friedrich W. Kron „Pedagógia” (2000) című művében foglaltak szerint a pedagógiával kapcsolatos minden szövegesen értelmezhető tan, esemény vagy tény kutatása a pedagógiai hermeneutika körébe tartozik, ahogy a hermeneutikai hagyománynak meghatározó és irányadó szerepe volt a szellemtudományos és a kritikai-történeti pedagógia kialakulásában is. A pedagógia, mint megértő és értelmező társadalomtudomány számos más, szintén társadalomtudományi diszciplínával közösen – mint például a szociológia, pszichológia, etnológia – fejleszti tovább és szilárdítja meg empirikus módszereit. Ennek keretében a kvalitatív kutatási módszerek főként a mikroszociális szintű ismeretek megszerzésében jelentenek segítséget. Jelen kutatás szerint ilyen a fogyatékos személyek elfogadásának és/vagy elutasításának kérdése és az ezzel kapcsolatos látásmódok, azaz értelmezési minták váltakozása. Ezért ebben az esetben jelentős szerepet kapnak a klasszikus gondolati rendszerek, első sorban a hermeneutika és a fenomenológia. Ezek az elméletek és módszerek jelennek meg a kultúrpedagógiában, amely a kultúra és ezzel együtt a nevelés alapját képező ideális értékek felé irányuló érdeklődés kifejlesztése, azaz a normatív pedagógia társadalmi szintű értelmezése. (*Kron*, 2000. 44–45.) A normatív és kultúrpedagógiai megközelítés az adott kor és társadalom kultúrájából és kulturális értékeiből kiindulva az egyéni megjelenítési módokat állítja szembe a nevelésből kiinduló, és arra visszaható általános értékrendekkel. E disszertáció keretein belül tárgyalt társadalmi elvárások egyéni – a fogyatékos emberekre vonatkozó –, illetve az egyénekre –

azaz a fogyatékos személyekre – gyakorolt hatásaiban elemezhető megnyilvánulásait a zsidóság, a kereszténység és az iszlám szent könyveiben, a társadalmi alapértékeket meghatározó vallási előírások viszonylatában vizsgálja.

1.4.2 A kultúrpedagógia és az entkulturáció

Kron (2000) összegzésének nyomán elmondható, hogy az ábrahámi vallások alapvető előírásai sem a különbségek egyéni kiegyenlítésére törekedtek a fogyatékoságok tekintetében, hanem a társadalmi nevelés eszközével azokat a kulturális értékvilágba illesztették. A vallási törvények olyan megváltoztathatatlan és alapvető értéktételezések voltak, amelyek ugyan az eszmetörténeti változásoknak megfelelően jelentősen módosulhattak, azonban mindenkor társadalmi szintű, normatív pedagógiai nézőpontokat és eszközöket kívántak meg. (*Kron*, 2000. 46.) Az egyéni és társadalmi nevelés azon törekvései, amelyek az ideális értékek világa felé, vagy akár a jelenségek transzcendentális megközelítésére, illetve az igazság e világi megvalósítására irányulnak, szintén „kultúrpedagógiának” nevezzük. (*Kron*, 2000. 47.)

Szoros összefüggésben a kultúrpedagógiával, érdemes megemlíteni a *Werner Loch* (1969) féle *entkulturáció* fogalmát – amelyet *Kron* is tárgyal fent hivatkozott művében – és egyben a fogyatékoság vallástörténeti kontextusaira alkalmazni. Ennek alapján az emberi lét alapvető közege a kultúra, amely minden csoportos emberi szerveződés sok szempontból elemezhető rendszere. E tekintetben a társadalom is a kultúra része, egyben az emberi élet és tanulás legfontosabb színtere. Az entkulturáció tehát nagyon összetett módon, de a kultúrpedagógiának az a területe, amikor az egyén egy, az életével párhuzamos tanulási folyamat révén a kultúra elemeinek elsajátításával betagozódhat az őt befogadó és körülvevő kultúrába. Mindez egyfajta sajátos világa a pedagógiának, hiszen folyamatosan és párhuzamosan zajlik a nevelés összes rendelkezésre álló színterén és eszközkészletével, például a családban, a lakóköznyezetben, a nevelési intézményekben, a munkahelyeken, a vallási rendszerekben. Érdekes jellemzője, hogy az entkulturáció folyamata – bár kisgyermek korban a legdominánsabb – végig kíséri az ember egész életét, így része a családi nevelésnek, az intézményes oktatásnak és a társadalmi tanításoknak is.

E dolgozat témája szempontjából leglényegesebb *Loch*-i gondolat, hogy „a kultúra az ember létformájaként minden olyan képződményt magába foglal, amelynek használata és megelevenítése segítségével az ember megvalósíthatja az életét.” (*Loch*, 1969. 127.; *Kron*, 2000. 73.) Részei a kultúrának egyebek között azok erkölcsi normák és viselkedési minták, amelyek az ember életét egy közösségben szabályozzák, valamint a társadalmi

rendszerek és szabályok, amelyek meghatározzák az egyénnek a másik ember felé irányuló viselkedését. Ez esetben a kultúrpedagógia által leírt entkulturációs folyamatok jelentős mértékben felelősek a fogyatékos személyek társadalmi szerepvállalásáért és a társadalom tagjainak a fogyatékos személyek felé megnyilvánuló viselkedéséért egyaránt.

Mindez az ábrahámi vallások szent könyveiben meghatározott vallási rendszerekben vizsgálva azt is jelenti, hogy „*az ember saját világát transzcendentálva az isteni hatalom kifejeződését keresi és találja meg*”. (Loch, 1969. 127.; Kron, 2000. 74.) Ennek minden egyes, az egyik embertől a másik ember felé irányuló részlete a maga összességében, mint mindent átfogó közeg, alkotja a kultúrát magát. Az emberi élet a fogantatástól a halálig – sőt, bizonyos tekintetben még a halál után is –, ebben a kultúraként meghatározott közegben, azaz világrendben zajlik. Tehát amennyiben az ember egy társadalmi egység részeként emberré akar válni, úgy nevelésének részeként, alapjaiban kell elsajátítania.

A nevelés közege a kultúra maga, még akkor is, ha ez a közeg és ezzel együtt a nevelés módszerei és feltételei folyamatosan változtak az embervilág szükségleteit követve, vagy éppen megelőzve azt. Így válik a nevelés történeti időben és földrajzi helyeknek megfelelően mindenkor a különböző emberi csoportosulások kulturális teljesítményévé, ennek értelmében a kultúrát minden egyénnek el kell sajátítania, a nevelésnek pedig alkalmazkodnia kell a kultúra és annak átadása változó feltételeihez.

Mindez nem jelent pusztán előre meghatározott mintákhoz történő ragaszkodást és alkalmazkodást, hanem inkább egy adott keretben történő, produktív életteljesítményhez kapcsolódó aktív megvalósítást. Ez az életteljesítmény sem egységesen kötelező norma, hanem mindenkinek egyéni lehetőségei és képességei szintjén adott lehetőség a tanulás és a tanítás örök folyamatának rendszerében, a kultúra eszközeivel és keretein belül. Léteznek szellemi és fizikai megvalósulású kulturális képződmények, melyek eltérő aktivitást kívánnak meg az adott szinteken és bizonyos esetekben a pusztá létezés is egyfajta tanítási és tanulási folyamat része, mely a környezetre gyakorolt hatásában érhető tetten. (Loch, 1969. 130–132.; Kron, 2000. 75–76.)

Firedrich W. Kron összefoglaló definíciója szerint: „*Az entkulturáció a különböző korokban létező társadalom sajátos intézményesült formáiban valósul meg: például a nyelvben, a vallásban, a technikában, a művészetben, a tudományban, a sportban és nem utolsósorban a nevelésben. A nevelés éppen ezért a társadalom olyan alapvető »találmányának« tekinthető, amely arra szolgál, hogy általa önmagát és kultúráját reprodukálja, átörökítse, vagyis annak folyamatosságát generációk során biztosítsa.*” (Kron, 2000. 76-77.)

Az ember a létfenntartás tekintetében rengeteg segédeszközre, azaz protézisre szorul. Am eszközhasználatában minél összetettebb szintre emelkedik, annál jobban távolodik az önálló – ez esetben eszközrendszerek nélküli – lét lehetőségétől. E mesterségesen konstruált világban azonban párhuzamos tanulási folyamatok sorára van szüksége az életben maradáshoz, hiszen saját eszközei is egyre veszélyesebbé teszik számára az életet.

Arnold Gehlen (1964) szerint az ember a természet viszonylatában „hiánylény”-nek tekinthető, hiszen képességeit és vele született eszközeit/felszereltségeit tekintve messze alul marad az állatvilág tagjainak egyedi jellemzőitől. Túlélése pusztán abban rejlik, hogy létrehozta a kultúrát, amelyben tökéletesen ettől függő kultúrlénnyé válhatott. A kultúra hívta életre és tartotta fenn például a nevelés, a vallás, a nyelv, a művészet és akár a tudomány rendszereit is, ezeknek keretei között az emberi faj túlélésének és fejlődésének lehetőségét. Így az ember szervi hiányosságait a kultúra összetett és egymástól függő rendszerei hivatottak pótolni, illetve kompenzálni. Az által, hogy az ember – a kultúra által – megszabadulva a természet szükségszerű kényszereitől, már kulturális feladatok ellátásra alkalmas lénynek tekinthető. E nézet szerint az ember hiányosságait a világra való nyitottsága és az abból megtanulható szükséges elemek folyamatos és állandóan fejlődő, bővülő alkalmazása kompenzálja. (*Kron*, 2000. 243.) A *gehlen*-i gondolatok fényében a fogyatékoság már többé nem kizáró tényező, hanem a részvétel egy másfajta, egyéni módja a kultúra összetett és kölcsönhatásokkal teli folyamatában.

1.4.3 A társadalompedagógia, mint a társadalmi tanítások modern tudománya

Ryszard Wroczyński szerint a társadalompedagógia, a 20. század elején kialakuló neveléstudományi diszciplína, tárgya a környezet, illetve a környezetben végzett nevelés. *Wroczyński* két alapvető fogalmat vezet be, mint metódusokat: a megelőzést és a kiküszöbölést. Megelőzésnek az az eljárást nevezzük, mely a potenciálisan fenyegetést jelentő tényezők semlegesítésével foglalkozik. Pedagógiai értelemben ezek kapcsolódhatnak olyan biológiai alapokhoz, amelyek a növendék bizonyos személyiségjegyeiben nyilvánulhatnak meg. Adódhatnak azonban olyan társadalmi viszonyokból is, amelyek a növendék érdekeivel ellentétes hatások lehetőségeit rejtik magukban. Maga a megelőző tevékenység többnyire két irányból érvényesülhet. Egyfelől megakadályozhatja a különböző területeken jelentkező károsnak tűnő jelenségeket, vagy gyengíti a kívánt területek aktivitását.

A kiküszöbölés lényege, hogy megpróbálja kiegyenlíteni a fogyatékoságokat, a káros jelenségeket és helyzeteket. Fogalmát széles körben alkalmazza a maga a

gyógypedagógia is, ennek értelmében minden olyan tevékenységet kiküszöbölésnek nevezhetünk, amely igyekszik megszüntetni szervi elmaradottságok okozta különbségeket. Tágabb értelmezésben kiküszöbölésnek nevezzük azt a pedagógiai folyamatot, amikor a fejlődést korlátozó tényezőket próbáljuk kiegyenlíteni, vagy pedig megszüntetni igyekszünk a kedvezőtlen fejlődési feltételek hatására kialakult helyzetet. Alapjában véve a nevelő hatású segítség, a gondoskodó védelmezés valamennyi formája kiküszöbölésnek tekinthető. Ezek a hiányok megjelenhetnek úgy egyéni, mint társadalmi szinten egyaránt. *„Amint a megelőzés nélkülözhetetlen eleme a nevelési folyamatnak, ugyanúgy a kiküszöbölő tevékenység is ennek törvényszerű feltételeihez tartozik.”* (Kozma és Tomasz, 2000. 127.)

Ha ilyen megközelítésből tekintünk minden olyan nevelő és tanító hatású célkitűzésre, mely a családon és az oktatással foglalkozó intézmények kapuin kívül zajlik, akkor megfigyelhetjük, hogy a napjainkban szociálpedagógiaként definiált szaktudomány céljai és alapvető módszerei már az emberiséggel egyidősek.

Nagy háborúk utáni időszakokban olyan mértékű volt a felnőtt, munkaképes korú férfinépesség csökkenése, hogy a kisközösségi – családi rendszer nem tudta „felvenni” az özvegyek és árvák sokaságát. Természetesen már ekkor is léteztek más lehetőségek, hiszen voltak olyan rendkívüli helyzetek, melyben az államnak és/vagy az egyházi hatalomnak is be kellett közvetlenül avatkoznia a megoldások megvalósításába. Mivel az adott társadalomnak a történelem során soha nem volt érdeke nincstelenek és koldusok hadával veszélyeztetni a közbiztonságot, így az uralkodók (tehát ebben a formájában az állam) és a templomok (azaz az egyház) is részt vállaltak a fedél és szülői felügyelet nélkül maradt gyermekek neveléséből és tanításából. Tették mindezt a kiküszöbölés és megelőzés magasabb szempontjait figyelembe véve, a saját, jövőbeni céljaik érdekében. (Berzsenyi, 2015)

1.4.4 A kutatás módszertani összetettségének gyakorlati indoklása és ismertetése

Módszertanát tekintve jelen dolgozatom egy kvalitatív tartalomelemző módszerrel végzett hermeneutikai alapkutatás, melynek a meglévő elméletek módosítása és továbbfejlesztése érdekében új ismeretek megszerzése az elsődleges célja. (Falus, 2004. 27–28.) Ami *„az adatokból, az adatok összefüggésrendszerére levonható érvényes, megismételhető következtetéseket fogalmaz meg”*. (Szabolcs, 2004. 332.) Bár a tartalomelemzés során itt nem olyan elemekkel dolgozunk, melyek „nincsenek nyíltan kimondva”, hanem a kimondott tartalom valós jelentéstartalmának feltárása és azonosítása a cél, tehát a

gadameri igazság keresése. A szent könyvek történeteire az elmúlt évezredekben számos magyarázat született, amelyek áthagyományozódása a társadalom- és kultúrtörténet síkjára megmásíthatatlan befolyást gyakorolt a mai társadalomtudományokban gyökerező alapvetésekre. Ezeket nehezítik a különböző korok fordításainak szóhasználati és azok gyakorlati jelentéstartalmainak visszavezetése vagy a vallási tanítások módosulásai az egyházak különválásának értelmezési közegeiben. Attól például, hogy egy magyarázat évszázadokon át tartotta magát az egyházi hagyományban, még nem bizonyítja, hogy megegyezik a szerző eredeti céljával a tanítás alapvető mondanivalóját illetően. Mindezek figyelembevételével ez a kutatás olyan zárt jelentéstartalmakat hozhat felszínre, melyek tabukká váltak, elfelejtődtek, felülíródtak, elszigetelődtek, kiestek eredeti kontextusukból és így valóban rejtve maradtak, esetleg egy időre el is vesztek a közgondolkodás és – ezzel együtt – a tudományos vizsgálódás számára is.

Amennyiben a cím két alapvető fogalmát vesszük alapul, azaz a „fogyatékos” és a „nevelés” fogalmakat, úgy azt tapasztaljuk, hogy ezeket nem találjuk meg sem a szent iratokban, sem az azokat kiegészítő, magyarázó másodlagos szövegemlékekben. Tehát sok szempontból illeszteni kell a használni kívánt kódokat és a szakirodalmak alapján ellenőrizni ezek megfelelőségét. Jelenleg az általánosító „fogyatékos személy” kifejezésre a hosszú időn át elfogadott egyedi jellemzőkre utaló határozók és jelzők voltak használatban, például: „vak, béna, siket, elmeháborodott, megszállott, leprás”. Ezek esetében is meg kell vizsgálni azt a jelentéstartalmat, amiben az adott korban alkalmazták és értelmezték. Mindezeket pedig, megfelelően az állandóság kritériumának, úgy kell megfogalmazni, hogy a későbbi korok – esetleg más társadalmilag elfogadott fogalmakat használó – nemzedékei is értelmezni tudják. (*Musenberg*, 2013. 11.) A reprodukálhatóság jegyében pedig a felállított rendszernek alkalmazhatónak kell lennie a vizsgálni kívánt minden forrásra, azaz az ábrahामी vallások szent könyveire általában. A héber Bibliára csakúgy, mint az Újszövetségre és a Koránra, valamint a „Források bemutatása” fejezetben felsorolt egyéb művekre is. Szükséges tehát a lehető legpontosabb módon – akár idegen nyelvű szakszavak segítségével is – megjelölni ezeket a sarkalatos kifejezéseket, hogy saját összetett jelentéstartalmuk szerint is bármikor értelmezhetőek legyenek (*Szabolcs*, 2004. 332–335.).

Módszertani megközelítéseimet *Szabolcs Éva* „Kvalitatív kutatási metodológia a pedagógiában” című kutatás-módszertani tanulmánya alapján foglalom össze. Ez a kutatás nem kíván kvantitatív eredményeket felmutatva számszerűsített adatokat összehasonlítani, hanem kvalitatív módszerekkel dolgozva, mélyebb, árnyaltabb ismeretek megszerzésére

törekszik. A fogyatékos személyek nevelésének területén lényeges, az akkori életkörülményeikre vonatkozó, távoli történelmi korok és különböző civilizációk eltérő kultúráiban fellelhető viselkedésformák és magatartásbeli sajátosságok mozgatórugóit igyekszik feltárni. Az értelmező paradigma szerinti, az ember által konstruált, létrehozott és folyamatosan változtatott világ értelmezett jellegét hangsúlyozva. „*A társas világ mindig emberi alkotás, nem felfedezendő összefüggésrendszer, hanem értelmezhető társas tevékenység.*” (Szabolcs, 2001. 23.)

Mint sok esetben, itt is tartalmilag több tudományág (nevelés-, fogyatékoság-, vallás-, kultúra- és társadalom történettudományi diszciplínái, valamint az antropológia, teológia, filozófia) határterületén mozgó kutatásról van szó, így szükségszerűen többféle módszer alkalmazása válik szükségessé. Megfelelően széles spektrumot kínálva ezzel egy olyan szintézis lehetőségére, mely leírja, értelmezi és magyarázza a fogyatékos személyek életének, nevelésének és lehetőségeinek, mint jelenségeknek a működését; a korabeli társadalmi viszonyok folyamatában kulturális értékadásként értelmezve, a viselkedésminták kialakulását és áthagyományozását kutatva.

Tovább szűkítve a hermeneutikai értelmező megértést, maga a feldolgozás és az adatok rendezése tartalomelemző módszerrel történt. Néhány esetben – a ránk maradt leletek alapján – a biográfiai kutatás elemei is teret kapnak, melyek az egyén, tehát egy fogyatékos történelmi személy kapcsolatrendszerén és múltbéli viselkedésén keresztül, az ő szemszögéből mutatja meg a kultúra megjelenését. Például az egyiptomi *Szeneb* bemutatásánál megjelenik a társas élet, az identitás és a személyes életút kérdéseinek interpretációja is. (Szabolcs, 2001. 11–41.)

Szabolcs Éva gondolatmenetét idézetszerűen, szorosán követve, a „nemek és nők” helyére a „fogyatékoságot és a fogyatékos személyt” helyezve elmondható, hogy miként korábban az úgynevezett feminista kutatások, úgy napjainkban a fogyatékos személyek életére vonatkozó vizsgálatok is a szociológia területéről indultak el. A fogyatékoság kortörténetileg megfelelően értelmezhető fogalmi megjelenése tehát joggal vált a társadalom és ezen belül a nevelés kutatásának egyik fontos szempontjává (pl. az identitás, a sztereotípiák és az esélyegyenlőség). Mindezek a következő általános jellemzőkkel írhatók le:

- A vizsgálódás középpontjában a fogyatékoság áll; a vizsgálódás célja, hogy a fogyatékos személyek láthatóvá váljanak, hogy a fogyatékoság perspektívája megjelenjen a kutatásban.

- A fogyatékos ember által szerzett tapasztalatokat a valóság fontos indikátorának tekintik; a történelmet pl. úgy értelmezik, ahogy a fogyatékkal élők látták, megélték, értékelték.
- E tapasztalatok alapján felfedik a torzításokat.
- A fogyatékos lét és szemléletmód alapjának tekintik a fogyatékossgal járó másságot, amely társadalomformáló erő, és szerepet játszik a hatalom és a kiváltságok elosztásában.

A fogyatékossgal foglalkozó pedagógiai kutatások nagy része tehát azért sorolható a kvalitatív megközelítésű vizsgálatok közé, mert elkötelezett egy értékrend mellett: hiszen a fogyatékos emberek szemszögéből értelmezi, magyarázza a jelenségeket. Felvállalva a résztvevő kutató nézőpontját, elfogadó, „megértő” módon közelít a vizsgált problémákhoz. Célja az együttműködési készség, az empátia és a sztereotípiás gondolkodás kikapcsolása, az esélyegyenlőség érvényesítése. (Szabolcs, 2001. 42–44.)

Néhol a szövegösszefüggésekbe ágyazva, vagy mellé illesztett gondolatként megjelennek még kevésbé jelentős kutatásmódszertani gondolatok, részletek, amelyek ott, abban a környezetben nyerhetik el bővebb kifejtés és magyarázat nélkül is jelentőségüket.

1.5 Források bemutatása

E kutatás hermeneutikai részének elsődleges forrásai a héber Biblia, azaz a TaNaK⁶, a keresztény Biblia Ó- és Újszövetségi szentírása, valamint a Korán.

A héber Bibliából „Mózes Öt Könyve és Haftárak” *Hertz Joseph Herman* féle héber-magyar kétnyelvű kiadása, a zsidóságtörténeti részek tárgyalásakor ezt a fordítást használom, jelölése a szentírási hely jelölése után „H”. Az Ószövetséghez kapcsolódó magyarázatok összesítése az írott törvény a Talmud⁷ (héb. תלמוד) könyveiben található. A zsidóság hagyományos gyakorlatának megfelelően külön jelölés nélkül, Talmudon mindig a babiloni változatot értjük⁸ és ezt használjuk. Ennek csak egy nagyon szemelvényes fordítása érhető el „A Talmud Könyvei” magyar nyelven *Molnár Ernő* 1921-es

⁶ A héber Biblia három fő részének rövidítése, betűszava. „Tóra”, azaz Mózes öt könyve, „Nöbím”, azaz a prófétei iratok és „Ketubim” az egyéb szent iratok.

⁷ *Talmud* (jelentése: tan, tanulmány) a posztbiblikus zsidó irodalom legnagyobb és legfontosabb, tematikus rendszerbe foglalt jogi és vallási alapvetése, gyűjteménye. Magába foglalja a Misnát és annak magyarázatát, a Gemrát. (Ujvári, 1929.)

⁸ Kétféle Talmud létezik a palesztinai vagy más néven jeruzsálemi és a babiloni, ez utóbbi a gazdagabb, több kommentárt tartalmazó mű.

szerkesztésében és fordításában, 2007-es újbóli kiadása „A valódi Talmud” (*Molnár, 2007*) címen jelent meg. A teljes Babiloni Talmud e kutatásban felhasznált német nyelvű fordítást *Lazarus Goldschmied* készítette az 1897–1909 közötti években (*Goldschmied, pl. 1897.*), amelyben fordítás mellett az eredeti, központozás nélküli héber szöveg is megtalálható.⁹

A keresztény Biblia többféle magyar nyelvű fordítása is rendelkezésre áll, ezeket a különböző történelmi egyházak saját kánonjuk és szóhasználatuk szerint szerkesztették meg. Közöttük értelmi eltérések nincsenek, de mint a legtöbb kanonikus könyvet, és ezzel együtt leghosszabb szövegű változatot tartalmazó, a Szent István Társulat kiadását, az úgynevezett katolikus Bibliát használom a szentírási részletek idézésekor. Ez az egyéb módon nem jelölt bibliai idézetek forrása. Szükség esetén, amennyiben más fordítások összehasonlításaként szerepel, jelölése „SZIT”. Vannak szöveghelyek, ahol a Magyar Bibliatársulat Újfordítású Bibliájából, a protestáns egyházak által használt Ó- és Újtestamentumból idézek. Ezekben az esetekben ennek megfogalmazása jobban érzékelteti a kifejezni kívánt rész témám szerinti fontosságát. Ezt az idézett szöveghely rövidítése után mindig „UF” jelzés követi. Felhasználásra került még, a mai nyelvhasználatunk szerint már nehezebben érthető Károli Gáspár féle fordítás „KG” jelöléssel is.

Az Újszövetség könyveihez fontos kiegészítésül szolgálnak az apokrif, protestáns szóhasználatban a pseudoepigráf, azaz a kánonból kihagyott iratok, mint például a *Jubileumok Könyve*, jelölése „Jub”. Valamint *Diós István* „Szentek élete” című kétkötetes munkája, melyet utoljára 2009-ben jelentetett meg a Szent István Társulat (*Diós, 2009.*). Ezen kívül az Egyházi Törvénykönyv, a Codex Iuris Canonici 1983-as (CIC 1983) *II. János Pál pápasága* alatt megújított változata. Ez utóbbi már megjelent népnyelvű kiadásokban is, a magyar változatot 1984-ben szerkesztette és fordította *Erdő Péter*. Fontos még a kiegészítő és összefoglaló művek sorában megemlíteni a *Cserhádi József* és *Fábián Árpád* szerkesztésében és fordításában 1975-ben megjelent „A II. Vatikáni Zsinat tanítása” című összefoglaló, a katolikus egyház modern célkitűzéseit és missziós tevékenységét előírászerűen rendszerező művet is. Valamint a Katolikus Egyház Katekizmusát, amely az 1997-ben hivatalosan közzétett katolikus hit- és erkölcsstan teljes foglalata.

A Koránnak szintén több magyar nyelvű fordítása van. Ezek a muszlimok számára csupán magyaráznak minősülnek, hiszen imádságos célra, csak az eredeti arab nyelvű

⁹ Az angol nyelvű fordítási munkáját *Michael L. Rodkinson* végezte 1903–1918 között.

szent könyv alkalmas. *Simon Róbert* fordításában először 1987-ben jelent meg magyarázatokkal, amit a „Korán és a Korán világa” címen többször kiadtak, jelölése „SR”. A másik fordítás „A Kegyes Korán” *Okváth Csaba* munkája, ami 2007-ben jelent meg, jelölése „OCs”.¹⁰ Harmadikként *Kiss Zsuzsanna Halima* Korán fordítása és magyarázatai a Hanif Iszlám Alapítvány kiadásában jelent meg 2010-ben, jelölése „KZsH”.

A Koránon kívül a többségi, azaz a szunnita iszlám szerint még a Szunna¹¹ és a Hadiszok¹² jelentik a prófétai kinyilatkoztatást kiegészítő irodalmi anyagot. Ezek csak szemelvényes gyűjteményekben érhetőek el az arabot kivéve más nyelveken, magyarul 2008 óta *Shubail Mohamed Eisa* szerkesztésében az „An-Nawawi által gyűjtött Negyven Hadisz” fordítása és magyarázata olvasható a Magyar Muszlimok Egyháza kiadásában.

Ezekén kívül a szaklexikonok és a vallások nagy gondolkodóinak művei közül is több említésre kerül a disszertációban, valamint azok a főleg német és részben angol nyelvű szakirodalmak, melyek a vallás, a fogyatékoság és a pedagógia történeti tudományterületeit, illetve ezek kapcsolatait tárgyalják. Mivel összefoglaló művek ebben a témában nem íródtak még, így sok esetben az apró, de jelentős részletek felkutatása és tartalmi, logikai összerendezése jelentette a leginkább időigényes feladatot. Az irodalomjegyzékben felsorolt 227 hivatkozás közül 80 mű idegen nyelven íródott, ebből 47 a német és 30 a főleg angol nyelvű kutatási anyag.

¹⁰ Kiadásra került a „*Fahd Király nevét viselő, a Kegyes Korán nyomtatására alapított Komplexumban, Medinában a Szaúd-Arábiai Királyság Iszlám Ügyek és Vallási Irányítás Minisztériumának felügyelete alatt*”.

¹¹ A prófétai hagyományirodalom, amit feljegyeztek *Mohamed* életéről, tetteiről, mondásairól – a korai iszlám egyfajta szokásjogi gyűjteménye.

¹² *Mohamed* próféta életéről, személyéről, tanításairól, a korabeli közösség vezetőinek tetteiről és mondásaiból, az egyes koráni versek magyarázataiból és az iszlám törvényekről szóló összeállítás. A próféta halála utáni első két évszázadban kizárólag szóbeli, azaz szájhagyomány útján továbbadott közlések gyűjteménye volt, mielőtt az i.sz. 7–9. század közepe közötti időszakban lejegyezték és kodifikálták volna azokat.

1.6 Kutatási kérdések

Az alábbi kutatás azzal a kérdéssel kezdődött:

- A fogyatékos személyek elnyomásának és kirekesztésének történeti létezése a társadalomtörténet és a kultúrtörténet egyes korszakaiban nem lehet a vallások kinyilatkoztatott tanításainak eredménye.
- A szent könyvekben sehol nem szólítják fel az ép többséget a fogyatékosnak ítélt kisebbség kirekesztésére, elűzésére, megnyomorítására, elpusztítására és egyéb diszkriminatív intézkedések foganatosítására sem. Még utalás szinten sem adnak semmiféle felhatalmazást a vélt, vagy valós isteni büntetések további súlyosbítására és az egyébként szentként értelmezett törvények szelektív gyakorlati megvalósítására.
- Ezek egyike sem támogatja, sőt legtöbbször kifejezetten tiltja a fogyatékos emberek megkülönböztetését és kirekesztését.

A közösségileg elfogadott és eltűrt viselkedési formák és az elvárt értékek közötti különbségek mindenkor léteztek az emberi társadalmak történetében. A vallási törvények – melyek a kinyilatkoztatott tanítások részletei és az azokból kifejlődött magyarázatok – bizonyos társadalmakban helyettesítették, adott esetben alapjai voltak a későbbi korok törvényeinek.

Az a tény, hogy az emberiség történelme során ilyesmi egyáltalán előfordulhatott, nem a tanítások hibás vagy kegyetlen voltát jelenti, hanem azt, hogy ezeket félreértették, illetve egyéb társadalmi, gazdasági célok érdekében félremagyarázták. A hit nevében történő cselekedetek, még ha azok a legfelsőbb egyházi vezetés támogatásával történtek is (mint például az inkvizíció idején), nem biztosítékai az alapvető tanítás szellemét és gyakorlatát követő helyes felfogásának és még kevésbé azok pontos betartásának. Számos esetben a szövegkörnyezetből kiemelt, betű szerinti értelmezések olyan tartalmi átértékelődéseket hozhatnak létre, amelyek a tanítások eredeti szellemének teljes torzulásához vezethetnek. Amennyiben ezek párosulva a hatalom érdekeivel, támogatásra találnak a fellelhető babonások és félelmek síkján az emberi tanulatlansággal és hiszékenységgel, úgy kifejezetten káros, pusztító és veszélyes hatást válthatnak ki. Társadalompszichológiai kutatások eredményei alapján egyértelmű, hogy kialakulásuk akár igen gyorsan is megtörténhet, visszarendeződésük azonban mindenkor lassú és nehéz folyamat.

Megállapítható, hogy a nagy humán kultúrák, – mint a mezopotámiai és az óegyiptomi, valamint a vallási alapon meghatározott civilizációk, mint a zsidó tradíció, a kereszténység és az iszlám szent könyveik szerint, alapvető tanításaik szellemében nem diszkriminálnak. (Könczei, 2002, 31.)

Könczei György gondolatmenetének fontosságát a történelmi időben előre haladó vizsgálatok¹³ szintjén kiemelve állítható, hogy a fogyatékossgal kapcsolatos előítéletek nem a nagy vallások tanításaiból erednek, „hanem atavisztikus, ősi ösztönök, pogány babonák, vallásos balhiedelmek és a fogyatékossgal élő ember mássága folytán az egyes nagykultúrák dominanciája mellett, ezekkel való kölcsönhatásban teremődnek meg és születnek újjá.” (Könczei, 2002, 32.)

Ahogy napjainkban az emberi jogok a leggyakrabban előforduló problémák szükséges megoldásait fogalmazzák meg, ugyanúgy kimondható ez a vallási törvényekre is. A társadalmat leginkább sújtó, és tagjait legjobban foglalkoztató problémákat fogalmazták meg megfellebbezhetetlen isteni parancsként az emberekre vonatkozó törvények társadalmi intézkedései.

¹³ A fogyatékossg és a fogyatékos személyek jelenkori helyzetét történelmileg ok-okozati szinten visszafelé vezető vizsgálatok az OTKA 111917k kutatási projektjének része.

2. A CIVILIZÁCIÓK ÉS A VILÁGVALLÁSOK TÖRTÉNETI VISZONYAI

2.1 A civilizáció fogalma

„A civilizáció ideáját a 18. század francia gondolkodói dolgozták ki, márpedig a »barbárság« ellentétéként. A civilizált társadalom, ennek megfelelően, különbözött a primitív társadalomtól, mert megállapodott, urbánus és művelt volt. Civilizáltnak lenni jó volt, civilizálatlannak lenni rossz.” (Huntington, 2008. 49.)

Összehasonlításképpen négy nagy, a civilizációról íródott tanulmány meghatározásai az alábbi kronológiai sorrendet mutatják:

Oswald Spengler műve, „A nyugat alkonya” 1923-ban jelent meg először német nyelven. Az általa definiált „fausti ember” az európai világot, míg a „mágikus ember” a keleti életfelfogást testesíti meg, bár mindkettő alapja az „antik ember” volt. Társadalomértékelése szerint a civilizáció már a kultúrának az a lépcsőfoka, ahol a tradíció és a személyiség elveszítette közvetlen érvényét és értékét. Minden eszmény első sorban a pénz körül forog, mert ez képezi megvalósulásának egyetlen lehetséges alapját. (Spengler, 2011. 592.) Ha egy kultúra eléri csúcspontját, hirtelen megmerevedik, erői megtörnek és hanyatlani kezd, azaz civilizáció válik belőle. Valamennyi kultúrának megvan – és történelme során egyszer elérkezik a – maga civilizációja. (Spengler, 2011. 57.; 160.)

Szerb Antal, bár ismerhette mégsem hivatkozta Spengler művét. Gondolatai és társadalomértékelése azonban erősen ezt a nézetet tükrözi. „De a romantika a nyugati kultúrának igen késői, már csak nem anakronisztikus kifejeződése. A »kultúra« már majdnem véget ért, már majdnem elkezdődött a »civilizáció«, amely se nem klasszikus, sem nem romantikus, hanem »modern«.” (Szerb, 1945. 150.)

Norbert Elias „A civilizáció folyamata” című, 1982-ben (magyarul 1987-ben) megjelent könyvében az áll, hogy a civilizáció jelentésének összetett tartalmaként a Nyugat öntudata, bizonyos értelemben véve a nemzeti tudata fejeződik ki. A fogalom maga olyan eltérő tényekre vonatkozik, mint a technika szintje, a viselkedésmód milyensége, a tudományos megismerés fejlődése, vallási eszmék és szokások. Szinte mindent meg lehet „civilizált”, vagy „civilizálatlan formában is tenni; ezért nagyon nehéz néhány mondatban összefoglalni a „civilizáció” jelentés tartalmának lényegét. Fontos adaléka a fogalom értelmezésének, hogy Elias szerint a szó angol és francia, illetve német nyelvhasználatában jelentős eltérés mutatkozik. Német nyelvterületen a „civilizáció”, bár egészen hasznos dolgot jelent, másodrendű értéket képvisel, mert csak az ember külső oldalát, az emberi

létezés felületét fogja át. Az a német szó, mellyel az emberek magukat értelmezik a „kultúra”, mely lényegében szellemi, művészi és vallási tényekre vonatkozik és határozottan elválasztódik a politikai, egyházi/felekezeti és társadalmi ténytényezőktől. Az angol és a francia nyelvhasználatban a „civilizáció” fogalma egyaránt vonatkozik politikai, gazdasági, vallási, technikai, erkölcsi, vagy éppen társadalmi tényezőkre is. (*Elias*, 1987. 101–103.)

Samuel P. Huntington 1998-as „A civilizációk összeesése és a világrend átalakulása” című tanulmányában a civilizáció a legtágabb kulturális entitás, az emberek legmagasabb szintű kulturális csoportosulása. Viszont a civilizációkat egyszerre határozzák meg olyan közös objektív elemek, mint a nyelv, a történelem, a vallás, a szokások, az intézmények és az emberek szubjektív önazonossága. Ezek közül a legfontosabb a vallás. Az emberiség történelmének fő civilizációit jelentős mértékben azonosították a világ legnagyobb vallásaival. (*Huntington*, 2008. 48–55.)

Niall Ferguson „Civilizáció – a Nyugat és a többiek” című 2011-ben kiadott munkája szerint a civilizáció egy erősen összetett emberi rendszer, aminek sikere nem első sorban az esztétika mércéjével mérhető, hanem lakosai életminőségével. Ebben a disszertációban a társadalom egy kisebbségi csoportja, a fogyatékos személyek életminőségének és nevelésének kortörténeti feltárása a cél.

Ferguson (2011) érzékelhetően finomítja *Huntington* véleményét, amikor azt mondja, hogy a civilizáció az emberi szervezethez legmagasabb fokú, ugyanakkor legmegfoghatatlanabb egysége. Maguk a civilizációk részben az emberek gyakorlati reakciói a környezetük – az élelem- és vízszerezés, a lakhatás és az önvédelem – kihívásaira. Ezzel párhuzamosan azonban kulturális jellegűek is és kihangsúlyozza, hogy „gyakran, de nem mindig” vallási és nyelvi közösséget is jelentenek. Kevés civilizáció létezett és ezek nem is álltak messze egymástól. Bizonyos kutatások két tucatot számoltak össze az elmúlt tízezer évben, mások csak a nyugatit, az indiait, a kínait, a bizáncit és az iszlámot azonosítják. *Ferguson* (2011. 34–36.) szerint *Matthew Melko* pontosan tizenkettőt azonosít, amelyekből a napjainkig is élők megegyeznek az előző felsorolással, de még hozzáteszi a letűnt korok mezopotámiai, egyiptomi, krétai, klasszikus, közép-amerikai és andoki civilizációit is. Ehhez *Shmuel Eisenstadt* hozzáteszi a zsidó civilizációt is. Ezeknek az egymással és saját környezetükkel létesített interakciója a történelmi változások legfontosabb tényezőit képezik, valamint fontossággal bíró tény az is, hogy az igazi civilizációk igen hosszú időn keresztül megőrzik önálló jellegüket. *Spengler* ezeket

kultúráként definiálja, és a következőket sorolja fel: kínai, indiai, babiloni, egyiptomi, mexikói, az antik, az arab és a nyugati. (Spengler, 2011. 635.)

Az angolszász fogalomrendszer és a két világháború között kialakult 20. századi német tudományos társadalomelmélet civilizáció és kultúra fogalma tehát nem azonos. Napjaink szakirodalma egyre inkább az angolszász felfogás szerinti definiálást alkalmazva nem kortörténeti, illetve fejlődéstörténeti jelleggel, hanem kiterjedése és lélekszáma alapján – természetesen ezt is történeti alapokon teszi – határozza meg a civilizáció fogalmát.

A dolgozatban felhasznált szakirodalmi művek elemzésének szempontjából szükséges a fenti eltérések ismerete.

Évezredek óta képezik a vallások e világ rendjének általános alapjait. Hatásuk tudatos és tudatalatti működése még a szekularizált társadalmakra is jelentősen rányomja bélyegét. Amennyiben a hittételektől elvonatkoztatva – történeti, társadalmi és kulturális kontextusban – vizsgáljuk e hatások antropológiai lenyomatait, sok olyan fontos dologra deríthetünk fényt, amelyek kiegészítik, magyarázzák és összekapcsolják az egymásra épülő kultúrákat az őskortól napjainkig.

Tanulmányozva a hozzánk közeledő és a velünk együtt élő civilizációk sajátosságait, hatékonyabban fogjuk tudni tanítani gyermekeiket és ápolni, gyógyítani betegeiket. Sőt, saját magunk és utódaink számára is számtalan fontos információt gyűjthetünk össze, vagy foglalhatunk más értelmezési rendszerbe. Soha nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni *Samuel P. Huntington* véleményét, mely szerint a civilizációk kívülről, egy másik civilizáció szemszögéből lényegesen egységesebbnek tűnnek, mint amilyenek valójában. (Rostoványi, 2004.)

2.1.1 A kultúra és a vallás viszonya

Napjainkban ismét egyre nagyobb szerepet játszik az emberek életében a vallásosság, a hívő közösségekhez való tartozás igénye. Sokak számára ez neveltetésükből fakadóan természetes, mások az újdonság varázslatos erejének hatása alatt csatlakoznak egy adott csoporthoz. „A társadalmi tőke összefüggései messze túlterjednek a gazdaságon [...] olyan „irracionális” jelenségekből származnak, mint a vallás és a hagyományos erkölcs, szükségesnek látszanak ahhoz, hogy a racionális modern gazdasági és politikai intézmények megfelelően működjenek és ebből a tényből érdekes következtetések vonhatók le a modernizációs folyamat természetét illetően.” (Fukuyama, 1997. 455.)

Globalizálódó társadalmunk fontos jelensége az a kulturális keveredés, melyet mi saját környezetünkben messze nem érzékelünk még olyan mértékben, amint ez Nyugat-Európa országában már évtizedek óta tapasztalható. Egyre többféle bőrszínű, hitű és kulturális indíttatású ember él azonos területeken és nem csak az „idegenektől” kell elvárnunk a beilleszkedés feltétel nélküli igyekezetét, hanem nekünk magunknak is tágítani kell látókörünket, bővíteni ismereteinket.

A sajátunkon kívüli civilizációk és a fennálló világrendet megelőző történeti korok kultúráinak vizsgálata esetében soha nem szabad a saját, jelenkori értékrendünket alapul venni és zsinórmértékként alkalmazni. *„Aki komolyan akar idegen kultúrákkal foglalkozni, természetesen nem kezdheti azzal, hogy a sajátja alapján értékeli őket.”* (Fukuyama, 1997. 492.) Nem elég lefordítanunk a régi szövegeket sem. A régészeti leletek és az egyéb áthagyományozott kulturális emlékek segítségével meg kell próbálnunk felkutatni a megértett szavak többretegű jelentéstartalmát és súlyát. Fel kell tárnunk azt a felfogást, életfilozófiát, hitvilágot és általánosan elfogadott etikai rendet, ami leginkább befolyásolta a vizsgálni kívánt kor, társadalom vagy csoport belső rendszerét és az embervilág és az emberi élet dolgaihoz való általános viszonyulását. Ennek egyik fontos és meghatározó eleme a vallás. Így, ha vallástudományi aspektusból tekintünk a fogyatékoság történeti értelmezésének fejlődésére, akkor egy nagyon specifikus, de meghatározó képet alkothatunk a társadalmi és kulturális fejlődésben leírt ívéről. Mert *„a vallástudomány tárgya a vallás, illetve a vallások, a teológia tárgya az Isten, vagy istenek. Viszont a vallás maga nem tárgya a teológiának, hanem közege, a hit pedig feltétele. A vallástudománynak ellenben lehet tárgya valamely vallás teológiája.”* (Máté-Tóth, 2003. 471.)

Egy vallás tanítása szinte minden esetben az idealizált isteni rendet vetíti elénk. Azonban előírásai és annak mindennapi gyakorlata nagy eltéréseket mutathat a teljes civilizáció különböző kultúráiban, alkultúráiban, sőt egyazon ország váltakozó kormányzatainak – politikai, ideológiai meghatározottságának – időszakai alatt is. Az általam bemutatott tanítások az utólagos politikai befolyásoktól mentes, gazdasági hatásoktól független, eredeti (vagy hagyományosan annak tartott) vallási előírásokat és az ezekből levonható következtetéseket összegzik, ahol ez szükséges, ott természetesen ki kell térni a szembeötlően eltérő részletekre is.

2.1.2 Az idő teológiai és kulturális fogalmának jelentősége

A betegség és a fogyatékoság állapotának ontológiai megértéséhez érdemes rövid magyarázatot fűzni az idő teológiai alapokon megfogalmazott értelmezésével:

A dolgozatban vizsgált vallási tanítások szerint Isten teremtette az időt, betöltötte üdvtervével, s az ember, mint számára felkínált alkalommal élhet vele, benne, általa. E gondolatmenet szerint az idő és a tér, mint Isten által teremtett közeg teszi lehetővé az anyag, s benne az ember, a világ, az emberiség léte lehetőségét, fennmaradását, fejlődését – a Teremtés Könyvének parancsa szerint a fenntartható fejlődését. Időszemléletének alapja az ókori zsidó hagyomány, amelyben az időt nem egy folyamatos vonalon képelték el, amin az események fel vannak fűzve, akkoriban nem tudták az időt a mindenkori eseményektől elvonatkoztatni. Egyetlen időpont sem létezhetett egy meghatározott esemény nélkül, csak a betöltött időt ismerték, ezért a történések határozták meg az idő folyamatát úgy, mint a krónikákban és az évkönyvekben is.

Platón (élt i.e. 427–347) óta¹⁴ az örökkévalóságot úgy értelmezzük, mint olyan létmódot, ami kizárja minden változás lehetőségét és ezért sem kezdete sem vége nem lehetséges. (Haag, 1981. 451.) A Bibliában majdnem félezerszer szerepel a héber „*olam*” (עולם) kifejezés, amit örökkévalóságnak fordítunk, de jelent állandó tartalmú jelenlétet, hosszú, határozatlan és meghatározhatatlan tartamot, valamint világot is a hely és idő értelmében egyszerre. *Él Olam* az Örökkévalóság Istene, vagy az isteni örökkévalóság maga. A görög Bibliafordításokban „*aión*” (αιών) az időszak, a hosszú idő, az örökkévalóság fogalma, aminek a latinban „*saeculum*” a megfelelője. Ez minden esetben hétköznapi, gyakorlati, soha nem elvont, spekulatív, filozófiai értelemben áll. A „*chronos*” (χρόνος) idő, időszak, időtartam jelentéssel a legátfogóbb időfogalom.¹⁵ Az Újszövetségben az idő, ami eltelik (sok, kevés, hosszú, az egész), amit leél az ember, de egyben időszak is. Történeti időszak, sajátos, előre meghatározott tartalommal, az ember hatásköréből kivont idő.

Míg az ókori Közel-kelet és az antik világ istenei csak halhatatlanok¹⁶ voltak, addig az ábrahámi vallások teológiái¹⁷ Isten örökkévalóságát tanítják. Bármelyik megközelítésre legyen is szükségünk az adott történeti kor elemzésének kapcsán, egy fontos dolgot leszögezhetünk: az Istentől kapott kinyilatkoztatásokban az időbeli távlatok nem nyernek szoros értelmezést, az örökkévalósághoz képest nem játszik szerepet az emberi élet évtizedekben mérhető volta. Tehát az, hogy a földi lét viszonylatában a betegség egy

¹⁴ Valójában *Parmenidész* (élt i.e. 540–460 körül) volt az első, aki az örökkévalóságot így értelmezte (*Parmenidész*, 22. frg. [Diels, vol. I.] *Tóth Tamás Zoltán* kiegészítése).

¹⁵ A tanulmányban előforduló bibliai héber és az újszövetségi görög, valamint a latin szavak átírását és teológiailag plauzibilis jelentéstartalmát *Tóth Tamás Zoltán* vallástörténész (PhD hallgató) ellenőrizte.

¹⁶ A mondák elmesélik keletkezésüket, születésüket, vagy megalkotásuk történetét.

¹⁷ Istantan (theosz–logosz, görög kifejezés)

napig, egy évig, vagy egy ember egész életén át tart, lényegileg semmit nem változhat az isteni rend örökérvényűségében. De valójában még egy történelmi korszak, vagy az emberiség egész történelme sem. Az örökkévalóság tehát a transzcendens létező szubjektív időintervalluma. (*Berzsenyi és Szécsi, 2015. 385.*)

A földi idő rendje, mint a harmadik dimenzió mérhető és kiszámítható egysége, csak az ember számára e földi létben nyer valós értelmet. „Az idő – miként a kultúra minden más alkotása – az emberek által megkonstruált valóság részét képezi.” (*Németh, 2010. 9.*) Az idő mérése és adatként történő meghatározása, számolása már teljes mértékben kultúrafüggő. Így a zsidó naptár szerint 2015 októberének közepén az Örökkévaló 5776. esztendeje van, mert az időszámítás a teremtéssel kezdődött. Ezzel szemben az iszlám naptárban e naptól már a hidzsra (kivonulás) szerinti 1437. év vette kezdetét, mert a naptár i.sz. 622-ben indul, amikor *Mohamed* próféta menekül/kivonul Mekkából Medinába.¹⁸

Az ókori birodalmak nem folyamatosan számozták, hanem az uralkodók vagy dinasztiaiák regnálási éveit szerint években jegyezték le az évek múlását. A babiloni, az óiráni és a zoroasztriánus naptár napévekben, az egyiptomiak a fényes Szíriusz csillaghoz mért évben, a rómaiak pedig holdévben gondolkodtak, majd *Julius Caesar* a Róma alapítása utáni 709. évben, azaz i.e. 45-ben bevezette Juliánusz naptárt, amit a további uralkodók saját egyéni ambícióik szerint alakítottak. Ennek nyoma *Augustus* változtatását hordozza napjainkig, aki februárból elvéve egy napot a saját magáról elnevezett hónapot is 31 naposra hosszabbította. A naptár pontatlanságából adódó és az évszázadok alatt felgyülemlett 12 napnyi eltérés miatt *XIII. Gergely* pápa¹⁹ elrendelte az időszámítás kiigazítását és az új naptár bevezetését, rendelkezése szerint 1582. október 4. után azonnal október 15. következett. Az orosz ortodox egyház a mai napig Juliánuszi naptárt használ, így van náluk vízkeresztkor karácsony.

Más és más civilizációk eltérő kultúrái eltérő alapon számolják az időt, ennek feljegyzése és történelmi egymásutánosságának számon tartása is eltérő elvek szerint történik, így utólag csak komoly korrekciók és gondos rendszerezések alapján aktualizálható. (*Ponori Thewrewk, 1980. 68–100.*)

¹⁸ Az iszlám naptár tisztán lunáris rendszerű hold-naptár, ünnepeik a mi naptárunk szerinti minden 33. évben esnek ugyanarra a napra, így a holdévek hossza sem egyenlő az általunk használt szoláris naptári évvel.

¹⁹ *Ugo Buoncompagni* szül.: 1502-ben, 1572-től XIII. Gergely néven ő volt a 226. római pápa, meghalt 1585-ben.

3. AZ EMBERISÉG KULTURÁLIS FEJLŐDÉSE SZERINTI TÖRTÉNETI SZAKASZOK

3.1 A gondozás és gondoskodás legősibb bizonyítékai az őskorban

A régészet és a történelem közötti nagy különbség abban áll, hogy a régészet tárgyi leletekből próbálja rekonstruálni azt a világot, melyet megtalálni vélt. A történelem, pedig már az írásos emlékek alapján kutatja a múltat. (Renfrew, 1999. 11–12.) Így állhatott elő napjainkra a helyzet, hogy a „régészek világszerte ráébredtek, hogy az őstörténet nagy része – ahogy azt erről szóló kézikönyvekben megírták – megbízhatatlan, sőt egy része egyszerűen rossz. [...] ami bekövetkezett, az minden képzeletet felülmúlt. A fejlődés eredménye az lett, hogy azok az előfeltevések, amelyekre támaszkodva az őstörténetet tanultuk, örökre érvényüket veszítették.” (Renfrew, 2006. 11.)

Bár a fogyatékoságtörténeti szakirodalom kevés kivétellel az ókori Közel-Kelet magasán fejlett kultúráinak emlékeinél kezdi vizsgálódásait, a fogyatékosággal élő emberek életéről és neveléséről szóló legrégebbi adatok az emberiség őskorából származnak. Az elmúlt két évtized archeológiai ásatásai számos példát szolgáltatottak arra, hogy a neandervölgyi ember életéről és társas viselkedéséről kialakított általános nézeteinket több tárgykörben újra kelljen gondolnunk.

Az ősközösség korában a szociális gondoskodás lételeme volt a társadalomnak. A gyermekek a közösség egészének felügyelete és gondozása alatt nőttek föl. Mindenki beleadta legjobb tudását és tehetségét az utódnemzedék nevelésébe, meghatározva ezzel saját feladatát és az általa képviselt oktatás-nevelés jellegét, mert ennek eredményességén múltott a csoport túlélése.

A legújabb kutatások szerint a neandervölgyi ember (*Homo Sapiens Neandertahlensis*), bár genetikailag alkalmas lett volna a túlélésre, életvitele és társas viselkedési rendje alapján – a crô-magnoni emberrel (*Homo Sapiens Sapiens*) ellentétben – kihalásra ítéltetett. Úgy tudjuk, hogy a neandervölgyi kultúrában a nők is vadászni jártak a férfiakkal és egyenlő módon vették ki részüket a közösség feladataiból. A jégkorszak elmúltával erre már nem volt szükség, hiszen nem kellett versenyt futni az idővel az élelemért, viszont a nőkre rótt fizikai terhelés növelte a vetélések, a csecsemőhalandóság és az árván maradt gyermekek arányát. Így lassan eltűntek a történelem színpadáról.²⁰ Hozzávetőlegesen 90 000 évvel ezelőtt találkozhatott a modern emberrel a Közel-Keleten

²⁰ Ez kb. 28 000 évvel ezelőttre tehető.

és mintegy 50 000 évig éltek egymás mellett. Később ez az együttélés néhány ezer évre Európa területére is kiterjedt. A genetikai vizsgálatok szerint bizonyos mértékű fajkeveredés is történt.²¹ (Wulf, 2007. 40–45.) Sokáig tartotta magát az a tudományos nézet, hogy a modern ember kiszorította életteréről, vagy kiirtotta a neandervölgyi embert. Az bizonyos, hogy a *Homo Sapiens Neandertahlensis* kihalt és az evolúciós folyamat egyetlen győztese a *Homo Sapiens Sapiens*.

„Ekkor az Úr megkérdezte Káint: „Hol van a testvéred, Ábel?” (Ter 4,9)

Régészeti leletek bizonyossága szerint kultúrájának fontos adaléka, hogy halottait sírmellékletekkel temette el – a testek alá és fölé különböző virágokat szórtak, használati tárgyakat tettek és a gyermekeket okkerrel hintették be –. Mindebből arra következtethetünk, hogy a túlvilági életbe vetett hittel rendelkeztek. (Wulf, 2007. 40–45.)

Minden olyan kultúrában, ahol a másvilágba, a feltámadásba vetett hitet megtaláljuk, ott jelen van valamiféle az élőkre vonatkozó jellemformáló tanítás is. Ezzel együtt az a feltételezésünk, hogy a halottakról történő gondoskodás a közösség élő tagjainak egymás iránti társadalmi gondoskodásának területén is megnyilvánult, már régészetileg több oldalról is bizonyított. Mindezek tükrében egyre szélesebb körben válik elfogadottá az az elmélet, hogy a neandervölgyi ember szükségszerűen rendelkezett az értelmes, tagolt beszéd képességével, bár artikulációjuk technikája²² a miénktől eltérő lehetett.

„A feltárt régészeti lelőhelyeken megtalált leletek csak nagyon részleges betekintés tesznek lehetővé számunkra az őskor általános állapotaiba, ám néhány esetben fontos és meglepő bizonyítékkal szolgálnak, olyan jelenségekre vonatkozóan, amiket egy „primitív” társadalomról nem is képzeltünk volna.” (Mayer, 2001. 6.)

A neandervölgyi ember már 150.000 évvel ezelőtt is gondoskodott beteg és fogyatékkal élő társairól. Erről tanúskodik a franciaországi *Bau de L'Aubesier* sziklabarlangjában talált állkapocslelet,²³ amelynek tulajdonosa már jóval halála előtt összes fogát elveszítette, életben maradása csak a csoport tagjainak segítségével volt lehetséges. A férfiről egészen haláláig gondoskodtak társai. Ellátták, mozgatták és etették is. Többrendbeli mozgásszervi bénultsággal küzdött, amelyek sérülésekből és súlyos ízületi gyulladás eredményeképpen jöttek létre. Törött állkapcsa miatt fogai kihullottak így étkezésére is külön gondot kellett fordítani, mert csak pépes (előragott) ételt tudott

²¹ Génállománya megtalálható az európai népesség 1-4%-ában.

²² Ma is léteznek ilyen nyelvek, pl. az afrikai busmanoké.

²³ A kutatást Dr. Erik Trinkaus a St. Louis-i Washington Egyetem antropológia professzora vezette.

fogyasztani. Ez az első olyan tárgyi bizonyíték, amely 50.000 évnél régebbi történeti időtávlatban tudja igazolni az emberek egymás iránti folyamatos gondoskodását és törődését. (Maling, 2001)

Ralph Solecki archeológiai kutatásai szerint az észak-kelet iraki Zagrosz hegységben talált kb. 45.000 évesre becsült ásatási lelet kapcsán, a 35–40 év körüli férfi földi maradványainak tanulmányozásakor megállapították, hogy számos sérülése bár meggyógyult, mégis súlyos testi fogyatékoságai maradtak. Látását a bal szemére elveszítette, lebénult a jobb alkarja és a keze, valamint erősen korlátozott lehetett a járási képessége is. Nagyon valószínűtlen, hogy ez a férfi minden tekintetben gondoskodni tudott volna önmagáról, hogy számottevően tudott volna hozzájárulni a csoport életben maradását biztosító vadászatokhoz, vagy az esetleg felmerülő önvédelmi feladatokhoz. Ennek ellenére megvolt a lehetősége, hogy sérülései begyógyuljanak és utána a fent leírt fizikai állapotban még hosszú évekig élhessen. Ebből csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy törzsének tagjai folyamatosan gondoskodtak róla, pedig tisztában kellett lenniük annak tényével, hogy ez a férfi – tisztán materiális alapon tekintve – már nem lehet többé „hasznos” tagja a rendszernek. (Solecki, 1971. 196.) Ugyanezt említi Alexander Mayer „Eine Geschichte der Behinderten” című könyvének előtörténeti részében, ahol hosszabb fejezetet szentel a neandervölgyiek életének. Írását számos német nyelvű szakirodalom is megjelöli, valamint hivatkozza Kőszeghy és Parragh (2003) is.

A neandervölgyi csoportok beteg és fogyatékos, vagy fogyatékosná vált tagjainak ápolására és ellátására vonatkozóan már számos régészeti lelet áll rendelkezésünkre Európa és Ázsia feltárási helyeiről. A kutatások Ian Tattersall által szerkesztett összefoglaló anyagát „Neandertaler: Der Streit um unsere Ahnen” 1999-ben adta ki a Neanderthal Museum (Mettmann, Németország). Az újabb kutatások szakmai pontossággal hivatkozott, összeállított és rendszerezett áttekintője pedig megtalálható a National Geographic Deutschland 2006. áprilisi 160 oldalas külön kiadványában, amit a neandervölgyi ember felfedezésének 150. évfordulójára jelentettek meg "Wie wir Menschen wurden - Die Evolution des Homo sapiens" címen. Maga a folyóirat sorozat tudományos ismeretterjesztő jellegű, azonban ez a különkiadás összefoglalja és röviden ismerteti az utóbbi évtizedek ide vonatkozó legjelentősebb kutatásainak szakirodalmi anyagát. (Liedtke és Brunner, 2006.)

A történelem során mindenkor más elbírálás alá estek a közösség azon tagjai, akik életük egy bizonyos szakaszában már aktívan kivették részüket a csoport életéből, de

később, betegségük, vagy öregségük révén – vagy éppen a többiek érdekében vállalt valamilyen tevékenységük, esetleg hőstettük okán – ellátásra, segítségre szorultak. Ebben az esetben feltételezhető a közösség hálája, az ellátásra szoruló személy esetleges tanítói szerepvállalása, vagy spirituális átlényegülése.

Más aspektusba helyezik azonban a gondoskodásról való elképzelésünket azok a leletek, amelyek kimutatható rendellenességgel született és egyértelműen értelmi fogyatékkal élő csecsemők/gyermek felnevelését és ápolását, gondozását bizonyítják. Ez esetben még nem játszhatott szerepet sem a tisztelet, sem az egyéb módon megjelenő társadalmi hasznosság, pusztán meglévő etikai és érzelmi indíttatásokra gondolhatunk.

A *Cranium14*-nek nevezett koponyalelet nagy valószínűséggel egy neandervölgyi gyermektől származik, melyet több évvel ezelőtt találtak az észak spanyolországi *Atapuerca-hegységben* lévő *Sima de los Huesos* lelőhelyen. A Madridi Evolúciós Központ kutatócsoportja, *Ana Gracia* vezetésével megvizsgálva a leletet arra a következtetésre jutott, hogy a gyermeknek egy ritka, de még napjainkban is ismert fejlődési rendellenessége, az úgy nevezett *craniosynostosis szindrómája*²⁴ volt. A „*Proceedings of the National Academy of Sciences*” tudományos szakfolyóiratban 2009-ben megjelent cikkben a tudósok ezt képekkel is bizonyítottan támasztották alá. Jól látható a koponya deformáltsága, melyből következtetni lehet az öt-nyolc év közötti gyermek motorikus és értelmi képességeinek fejletlenségére, azaz arra, hogy mozgáskorlátozott és értelmi fogyatékos lehetett. Különleges gondoskodás nélkül valószínűleg nem élhetett volna ennyi idős koráig, ebben az esetben is bizonyítottan látszik, hogy a pleisztocén kor középső szakaszában is létezett megkülönböztető gondoskodás, mely nem ítélte azonnal és feltétel nélkül halálra a közösség fogyatékkal született, vagy fogyatékosná vált tagjait. (*Gracia és Arsuaga, 2009*)

Az Erlangeni Egyetem Ős- és Koratörténeti Intézetének professzora *Ludwig Reisch* szerint: Az archeológiai leletek nagy száma ellentétes tényeket látszik igazolni azokkal a széles körben elterjedt nézetekkel szemben, melyek az őskori emberek életének nehéz és küzdelmes mindennapi harcait mutatják be és azzal érvelnek, hogy a betegeknek, gyengéknek és fogyatékosoknak nem lehetett esélyük a túlélésre. (*Reisch, 1996*)

Ezzel összefüggésben nagyon érdekes egy másik lelet is, melyet Seeburg közelében találtak. Ott egy olyan öt-hat év körüli gyermek volt gondosan eltemetve, akinél nagy

²⁴ A koponyavarratok veleszületett, vagy nagyon korai elcsontosodása, összezáródása esetén nem marad elegendő hely az agy számára. Ennek kompenzálása képen a koponya egyéb helyein keletkeznek növekedési deformálódások. Napjainkban ezen a problémán operációval segítenek.

valószínűséggel diagnosztizálható a *hydrocephalus*, azaz a vízfejűség, ebből adódóan szintén értelmi fogyatékos lehetett. De sem a szülei, sem a törzsközösség nem taszította ki őt. Egy 1986-ban feltárt 16–19 év közötti fiatal női csontvázon örökletes születési rendellenességet állapítottak meg. Utolsó példaként érdemes megemlíteni azt az 1949-ben a csehországi Dolní Věstonice melletti lelőhely felső rétegében talált 27000–24000 évesre tehető kőkorszaki település egyik sírjában talált 40 év körüli nő földi maradványait, aki koponyacsontjából megállapíthatóan súlyos arc deformációval élhetett. Sírja két nagy mamutlapockacsonttal volt lefedve, ami arra utal, hogy törzsének befolyásos és tiszteletben álló tagjaként helyezték örök nyugalomra. (Reisch, 1996. 49–50.)

A felsorolást még Gibraltártól Irakig feltárt tárgyi bizonyítékok példáival hosszasan lehetne folytatni. Ludwig Reisch 1996-ban megjelent „Zum Umgang mit Behinderten in urgeschichtlicher Zeit” című kutatási beszámolója, Nils Peterson „Geistigbehinderete Menschen mit Gefüge von Gesellschaft, Diakonie und Kirche” 2003-as doktori disszertációja, vagy Brothwell és Sandison szerkesztésében 1981-ben megjelent „Diseases in Antiquity: A Survey of the Diseases, Injuries and Surgery of Early Populations” és a NATGEO neandervölgyi kutatásokról megjelent évkönyvére alapozva. Megemlítésük célja e disszertáció keretein belül pusztán az volt, hogy egyfajta történeti bevezető jelleggel megmutassa, hogy a gondoskodás, gondozás és ápolás már a jégkorszaki pusztákon és tundrákon vándorló mamutvadász törzsek tagjai között is létező gyakorlatnak számított. Mindezek tanúsága szerint a fogyatékkal élő emberek különleges, megkülönböztetett figyelmet és gondoskodást kaptak többi társuktól. Temetésük körülményei, például a tökéletesen kialakított sírok és a bennük elhelyezett sírmellékletek is ezt tükrözik.

Bár nem tehetők általános érvényű kijelentések az őskor törzsközösségi társadalmaira vonatkozóan, az mindenesetre megállapítható, hogy a neandervölgyi embernél nem csak a sérüléseikből felépült felnőttek, hanem a fogyatékosan, sérülten, vagy betegen született gyermekek is minden lehetőséget megkaptak a túlélésre a csoport tagjaitól. Ennek értelmében valószínűsíthető, hogy a tisztelet, a szolidaritás, a segítőkészség és a gondoskodás már ekkor is magasán fejlett erkölcsi értékeket képviselt és ezek továbbörökítődve törvényi szabályzóként jelentek meg az koraókori kultúrák törvényeiben.

3.2 A Termékeny Félhold és az antik világ hagyománya az ókorban

A jelenleg alkalmazott tudományos közmegegyezés szerint az első civilizációk megjelenésével, más megfogalmazás szerint az írás megjelenésével veszi kezdetét az ókor, ez mai ismereteink szerint az i.e. 4. évezred kezdete körüli időkre datálható, amikor már ismert volt az írás tudománya. Természetesen felmerül a kérdés, hogy mit fogadunk, mit fogadhatunk el írásnak. *Ian Wilson* szerint: „Az írás egyik alapelve, hogy egy tárgy, vagy áru/anyag megjelölésére valamiféle jelképet, formát használ. Egyes újabb leletek kapcsán arra lehet következtetni, hogy ezen a területen is fel tud mutatni néhány eredményt az »özönvíz előtti«²⁵ kor.” (*Wilson*, 2001. 97.) *Walter J. Ong* ennél pontosabban fogalmaz, mert szerinte az írás nem egyszerűen az emlékezet segédeszköze. Még piktografikus megjelenésében is összetettebb jelentéstartalommal rendelkezik, mint egy képi ábrázolás. Így a szó szoros értelmében vett írás nem egyszerűen tárgyakat jelentő képekből áll, hanem feltételezhetően kimondható szavakat reprezentál. Ezzel a vizuális jelek olyan kódolt rendszere alakulhatott ki, amelynek segítségével, aki leírta, az pontosan meghatározta azokat a szavakat, amelyeket majd az olvasó felismer és dekódol a szöveg alapján. Napjainkban általában ezt értjük az írás pontos fogalmán. (*Ong*, 2010. 78.)

A Termékeny Félhold az ókori Közel-kelet legjobban dokumentált, tehát a legtöbb írásos emlékekkel rendelkező korai magas kultúráinak világát jelenti. Az elnevezés egy hozzávetőlegesen félhold alakú övezetet jelöl, ahol – főként Mezopotámiában és a Nílus völgyében – a mainál valószínűleg mérsékeltebb, csapadékosabb éghajlat uralkodott, mezőgazdaságának alapja és feltétele az öntözéses földművelés volt. A térség magába foglalta Perzsia déli részét, a Tigris és Eufrátesz közét, Szíriát és a tengerparti régiót Palesztinával. A történészek egy része ide sorolja Egyiptom legrégebbi birodalmi egységét is, az első kataraktáig²⁶.

Maga az ókor hozzávetőlegesen négy évezredet, vagy még ennél is hosszabb időszakot²⁷ ölel át. A közeli-keleti civilizáció eloszlását tekintve ez a területileg szűken behatárolt földrajzi hely – a történelmi események alakulása folytán – alapja lett a későbbi keresztény Európa fejlődési mintájának is.

²⁵ i.e. 5600 körül (*Willson*, 2001)

²⁶ A Nílus zuhatagos, nehezen vagy egyáltalán nem hajózható szakaszai, fő folyásán 6 kataraktája van.

²⁷ Çatal Hüyük az i.e. 8–7. (bizonyos források szerint a 9.) évezredből származó neolitikus település Törökországban, az Anatóliai fennsíkon. Az i.e. 6800 és 5500 közötti időszakban élte virágkorát, majd nagy valószínűséggel valamilyen klimatikus változás következményeként elnéptelenedett. Az eddigi feltárások szerint kb. 5000 lakosa lehetett. (*Wilson*, 2001)

Összegezve Mezopotámia, azaz a „*Két folyam országát*” illető legújabb tudományos ismereteinket, megállapíthatjuk, hogy a mai Damaszkusz és Siraz között hat különböző óriás kultúrcentrum váltotta egymást. Az i.e. 4. évezred közepén e területet már a sumérok lakták. Majd az akkádok, utánuk az amorita dinasztiák, az óbabiloni birodalom, a hettiták, az asszírok, a perzsák, Nagy Sándor szeleukida uralkodói, a pártusok és az ókor végén a szaszanidák tartották fennhatóságuk alatt. Az ókor negyven évszázadán át más és más népcsoportokhoz tartozó népek, nyelvek és kultúrák építkeztek egymásra, vagy hódítottak fegyverrel és vérrel. Történetüket tanulmányozva magától értetődőnek tűnik, hogy a fogyatékkal élőkhez és a fogyatékosághoz való hozzáállás, valamint az ezzel kapcsolatos viselkedési normák az ókorban sem voltak egységesek. A betegség komplex jelenségének különböző aspektusai az egyes kultúrákban a mindenkori társadalmi körülmények befolyása alatt összességükben nagyon eltérő képet mutatnak.

Szíria és Palesztina²⁸ területére is hasonló sokszínűség volt jellemző. Tartozott Mittani uralma alá, volt egyiptomi és hettita hódoltsági övezet, éltek itt kánaániták, izraeliták, filiszteusok, asszírok, perzsák és volt római provincia is.

Egyiptom hatalmi változásai mindenkor meghagyták a Kétország – Alsó- és Felsőegyiptom – ősi rendjét, bár történelmének három és fél évezrede alatt itt is jelentős változások zajlottak le.

Az antik világ, vagy antikvitás, mint történeti idő a görög-római kort és ennek területét jelöli. Bár sokkal rövidebb, de hasonlóan színes múltra tekint vissza, a görög mitológia ezt a titánok, héroszok és az Olümposz isteneinek egymást legyőző viláгурalmával meséli el. Majd a monda egy változata szerint a trójai *Aeneis* utódai fokozatosan meghódították Itáliát, ahol az etruszok, a latinok, a szabinok és az italikusz népek tudását felhasználva és földjét elbitorolva, a görög kultúrát is beolvasztva felépítették a Római Birodalmat.

Saját írásos emlékeik híján nem sokat tudunk az Európát benépesítő színes forgatagról – pusztán az őket meghódító rómaiak szövegemlékei maradtak ránk. – Már a piramisokkal egy időben álltak Málta és Gózó szigetének megalitikus templomai, megépült

²⁸ *Palesztina*: Ez alatt általában a bibliai történetek színhelyét értjük, a mai Izrael, Jordánia, valamint az autonóm palesztin tartomány területét. Maga a név „Palesztina” görög formája az arám P^olišā’in (héberül: P^olišīm) szónak, mely eredetileg a filiszteusok tengerparti településeit jelölte. Az elnevezés a római és a bizánci birodalom közigazgatási nyelvéből származik. Mivel a második zsidó felkelés után (i.sz. 132–135) a rómaiak az általuk alapított Iudaea tartományt Palesztinára nevezték át, mellyen nem csak a tengerparti területeket, hanem a Nyugat-Jordán Hegyvidéket is értették. Az Imperium Romanum keleti felének területi és adminisztratív átszervezése után kiterjedt a Jordántól keletre a régi római Arábia provinciára is. Palesztina provinciát az i.sz. 4. században három fő részre osztották, mely felett a dux Palestinae gyakorolta a katonai főparancsnokságot.

Stonehenge úgy nevezett első köre, és Newgrange²⁹ kultuszközpontja. Az éghajlati sajátosságok miatt sok minden az enyészeté lett, amit ezen a területen építettek és napjainkra nehezen, vagy szinte alig kutatható.

A fogyatékoság értelmezésének szempontjából és a fogyatékkal élő emberek helyzetét tekintve két alapvető különbség állapítható meg, amelyek még korábbi időkre vezetnek vissza. A világ első nagy városai, mint például az Anatóliai fennsíkon (ma Törökország területe) Çatal Hüyük, Palesztina területén Jerikó³⁰ vagy az Indusfolyó völgyében Harappa és Mahendzsodáro,³¹ nem rendelkeztek védművekkel. Nem voltak támadásoktól védő városfalaik, erődítményeik és az elhagyott romok között sem találtak a régészek védelmi fegyvereket, illetve nem bukkantak fegyveres pusztítás, tűz és rombolás nyomára. Egyiptom városainak sincsenek védművei, Sumérban, Uruk városának falait az ősi eposz szerint maga Gilgames³² építette fel. Ez a helyzet valamikor a harmadik évezred közepétől kezdődően lassan megváltozott, a városok erődökké váltak és lakosaik számára fontossá, sok esetben elsődlegessé vált a katonáskodás. – Hozzávetőlegesen ez a korszak alapozza meg sok kultúrában a társadalom legnagyobb elnyomott, jogfosztott kisebbségének, a nőknek évezredekre meghatározó sorsát. Ezen a szálon kapcsolódnak több helyen is a társadalmi gondoskodás nőkre és kiskorú gyermekekre vonatkozó szabályai a fogyatékos emberekre érvényes normákhoz. Természetesen ez esetben sem lehet általános érvényű kijelentéseket tenni, azonban sokban segíti a perifériás társadalmi csoportok meghatározását és felismerését.–

Jelentős eltérés határozható meg a gazdálkodó és a hadviselő társadalmak között, mert ez megmutatkozik kultúrájukban és – ami e kutatás számára lényeges – emberképükben is.

A békés, letelepedett társadalmak fejlődése szempontjából fontos volt polgáraik tudása és így az erény elsődleges megnyilvánulását nem a testi erőben látták. A jól szervezett békés gazdálkodó és kereskedő élet lehetővé tette a feleslegek és egyéb javak olyan közösségi elosztását, mely életteret engedett a fogyatékkal élők számára is. Amennyiben ez csak testi jellegű volt, úgy nem jelentette akadályát az egyéb tehetségek és képességek folytán megnyilvánuló sikeres életnek, társadalmi elismerésnek.

²⁹ Az írországi Meath megyében található.

³⁰ Az i.e. 8000 tájékról származnak a város legrégebbi leletei.

³¹ Az Indus völgyi, vagy Harappa civilizáció az i.e. 4. évezredben alakult ki és valószínűleg szintén az éghajlati változások miatt már i.e. 1700 körül el is néptelenedett. A mezopotámiai írásos emlékek „*Meluhha*” néven említik. Írásrendszerét a mai napig nem sikerült megfejteni. (Wilson, 2001)

³² *Gilgames* i.e. 2600 körül az első uruki dinasztia 5. királya (I. Uruk/5) és hadvezére.

Az ókor bővelkedik az orvostudomány fejlődésének történeti leírásaival. Ekkor az orvoslás és gyógyszerészet még egy szakterületet képezett, melynek feltétele volt valamilyen mágikus beavatottság is. Művelői többnyire papok, sámánok, táltosok, varázslók voltak, akik más úton-módon is kapcsolatban álltak az istenekkel. Az ókori Közel-Kelet magas kultúráinak ránk maradt írásos emlékei azonban, a betegápolás emberi aspektusairól nem tesznek említést.

3.2.1 Mezopotámia államalakulatai

3.2.1.1 A sumér és akkád korszak

Az egymástól független, mégis egymásba fonódó, egymásra ható és épülő kultúrák erre az igen szűk helyre sűrítetten öt évezredet töltöttek meg a legizgalmasabb, legelevenebb étellel. Ezekben a társadalmakban a fölművelésből élő és területüket rendszeresen fegyverrel megvédeni kényszerülő társadalmak patriarchális rendje nagyon megnehezítette, szinte ellehetlenítette a nők és gyermekek számára az életet³³ a férfi főségű nagycsaládokon kívül.

A világtörténelem legősibb ránk maradt írásos törvénykönyveinek egyike, melyet a sumér *Uru-Inim-gina*, Lagas királya léptetett életbe az i.e. 24. században már megfogalmazza, hogy „nem szolgálhatja ki sem az özvegyet, sem az árvákat a gazdagok kénye-kedvére, és nem hagyja, hogy a gyengéket elnyomják az erősek.” (Klíma, 1983. 192.). Ennek az a gyakorlat adott jogalapot, hogy az özvegyeket vissza kellett fogadnia az apai háznak, ennek hiányában ez családja legidősebb férfitagjának volt kötelessége. Amennyiben a rokonság a felügyeletet, gyámságot elvállaló férfi és az özvegy között nem volt elég szoros, úgy legalább névleg feleségül kellett vennie, hogy háztartásába integrálhassa. Gyermekeiről, azoknak jólétéről minden tekintetben köteles volt gondoskodni. A teljesen árván maradt gyermekeket szétosztották a legközelebbi rokonok között, vagy gyermektelen gazdag családoknak adták őket örökbe.³⁴

Sumérban *Ur-Nammu* király uralkodása alatt az i.e. 22. században az árván maradt, vagy az elszegényedett és gyermekeit felnevelni nem képes családok fiait a templomba adták be, ahol képességeik szerint a személyzet tagjaivá nevelték őket. A templomi személyzethez számos olyan szakember tartozott, akik szellemi vagy gyakorlati

³³ Az Ószövetségi Szentírás történetei közül „Hágár és Izmaél elűzetése” Mózes 1., a Teremtés könyve 21,9–21.

³⁴ A közösség ilyen irányú gondoskodásának gyakorlata még a száz évvel ezelőtti Európában is megtalálható volt. A kevésbé bürokratizált és vallásjogilag jobban befolyásolt társadalmakban (Afrika, Ázsia, Dél-Amerika egyes országai) ez a gyakorlat napjainkig él.

tevékenységükkel járultak hozzá az istenszolgálat összetett közösségi munkájához. Közülük többen olyan rabszolgák voltak, akik vagy árvaként találtak itt menedéket és nevelést, vagy elszegényedett szüleik adták be őket, mivel nem tudtak gondoskodni ellátásukról. (Bertram, 2006. 174.)

A gyakorlatban máig is létező gyermekkítétel végigkíséri az emberiség történetét és két alapvetően eltérő okkal magyarázható. Az egyik a szegénység és a családi, vagy társadalmi megfelelési kényszer. Ebben az esetben, függetlenül az újszülött fizikai és egészségi állapotától, igyekeznek a nem kívánt gyermektől megszabadulni, mert az anyára és családjára nézve jelent veszélyt vagy, mert a gyermek maga kerülhet veszélybe és így kívánnak neki még egy esélyt adni. Másik ok az újszülött látható fogyatékosága, ami az előzőekhez hasonló módon jelenthet problémát, vagy egyszerűen csak a család nem tudta, nem merte, vagy nem akarta felvállalni az ezzel járó – és egy életre szóló – nehézségeket (megbélyegzést, lekötöttséget, anyagi terheket, lelki nyomást).

Mezopotámia városállamai és Egyiptom gyakorlatában az árvaságra jutott, szegény családba született és valamilyen fogadalmi, vagy egyéb okból a templomnak adományozott gyermekekről tudunk. Tehát nincs szó fogyatékoság okán ítélt meg nem felelésről, mint a görögöknél, vagy a rómaiaknál.

Létezett a gyermekkítételnek egy – a folyami kultúrákra jellemző – speciális módja a „mózeskosár”. *Sarru-kin (I. Szargon)* az Agade-i dinasztia, azaz Akkád királya kb. i.e. 2334–2279 között uralkodott. Születési és hatalomra kerülési legendájának világirodalmi párhuzamai miatt is figyelmet érdemel, mivel szoros hasonlóságot mutat az ezer évvel későbbi bibliai *Mózes* történetével.³⁵

Az állam kormányzása ekkor már elképzelhetetlen lett volna írásbeliség nélkül. „Azonban az írástudás Mezopotámiában nagyon is szűk rétegre volt jellemző, ami még fontosabbá tette a hivatásos írnokok (sumérul „dudsar”, akkádul „tuppsaru”) szerepét. ... Bár az írástudásnak a nők körében is akadtak nyomai, sőt női írnokokat is ismerünk, az írnoki szakma elsősorban a férfiak foglalkozása volt.” (Bertram, 2006. 198.; Klengel-Brandt, 1972. 183.)

Egyiptomhoz hasonlóan a Tigris és Eufrátesz világának történetéből is számos orvosi kézikönyv, gyógyítási útmutató és gyógyszerkészítési receptkönyv maradt ránk. Az

³⁵ „Šarrukín vagyok, az erős király, Agade királya. Enītum az anyám, apám nem ismertem. Apám testvérei a hegyet szeretik. Városom Azupīranu, mely a Purattu partján fekszik. Enītum, anyám fogant engem, megszült engem titokban, sásból való kosárba helyezett, szurokkal zárta le (kosaram) fedelét, a folyóba vetett engem, mely nem lepett el, elsodort engem a folyó, Akkihoz, a vízmerítőhöz vitt, Akki, a vízmerítő, kiemelt, mikor vedrét alámerítette, Akki, a vízmerítő, fiává fogadott, felnevelt engem.” (fordította: Komoróczy Géza és Harmatta 2003. 106.)

orvostudomány terén az egyiptomiak jóval előbbre jártak, mint Mezopotámia népei, az irodalom sem tud olyan komplex, összefoglaló művet felmutatni, mint az Ebers papyrusz³⁶.

„Az orvosnak az volt a föladata, hogy kifürkéssze a csillagok mely constellatioja alatt tört ki a betegség, aztán megkeresték az e constellationnak megfelelő istenséget és ennek megfelelően választották meg a különböző anyagokat, a melyekből orvosságaikat készítették. Később bizonyos varázsigékkel, ráolvasásokkal és imádságokkal űzték el a betegségeket. A régi babyloniai és assyr orvosok recipekönyve ilyen, részben az ősrégi szent sumír nyelven írt varázsigéket és imákat foglal magába. Minden betegség számára megvoltak a meghatározott mondókák és csak lassanként fejlődött ki a tulajdonképpeni orvostudomány bizonyos neme. Az orvosok első sorban sebészeti műtétekkel próbálták ki művészetöket.” (Mahler, 1906. 262.)

Ezek az iratok, bár számtalan betegséggel foglalkoznak, egyáltalán nem adnak felvilágosítást a fogyatékkal élők helyzetéről és sorsáról. Más forrásokból azonban rendelkezésünkre áll néhány részlet. Kórházak nem voltak az ókori Mezopotámiában, a súlyos értelmi fogyatékosokkal élőknek sem létesítettek menhelyeket. Különbséget tettek azonban a múló betegség, a tartós elbutulás és az elzüllés között. Sőt az értelmi fogyatékos embereket, ártalmatlanok lévén, bizonyos udvari ceremóniák alkalmával arra használtak fel, hogy eljátszassák velük az uralkodó hasonmásának szerepét: *„Mihelyt Agadéban³⁷ bekövetkezik a holdfogyatkozás, a gyengeelméjűt ültetik a király helyére, hogy a kedvezőtlen napok a király számára ne jelenthessenek veszélyt.” (Klima, 1983. 261.)* Ezzel nem az értelmi fogyatékos embert akarták kitenni a veszélynek, hanem a hiedelem szerint rá nincsenek hatással a baljóslatú jelek, ő egyfajta katalizátor, aki megóvja az isteni legitimációval rendelkező uralkodót – ezzel persze magát az államot is – és utána minden mehet tovább a maga ősi, előre megszabott útján.

A III. Uri dinasztia korából, az i.e. 21. századból ránk maradt feljegyzések szerint a templomgazdaságok alkalmaztak beteg és fogyatékos munkaerőt is. A gazdasági haszon keveredett a társadalmi gondoskodás³⁸ eszméjével, hiszen ezek az emberek itt munkalehetőséget kaptak és gondoskodhattak saját megélhetésükről. A források szerint ez nem jelentett szegregációt, csupán a képességek szerinti társadalmi hasznosság elvét

³⁶ Az Ebers-papyrusz (amelyet *George Ebersről* neveztek el) i.e. 1550-ből, Egyiptomból származik. A legrégebbi ismert összefoglaló, írásos orvosi szövegemlék, amely teljes egészében fennmaradt.

³⁷ Azaz Akkádban, tehát időben közvetlenül a sumér kor után az i.e. 3. évezred első felében.

³⁸ Adott esetben több, gyengébb képességű embernek adhattak megélhetést (szállást, ételmezt és egyéb ellátást), ami nem feltétlenül, sőt sok esetben egyáltalán nem volt olcsóbb, mint kevesebb, de jó képességű munkások foglalkoztatása.

figyelembe véve vehetett részt mindenki a városállam életében. Ezzel a módszerrel nem váltak ellátottá, kirekesztetté, vagy koldussá. (Kőszeghy és Parragh, 2003. 7.)

Leo Oppenheim 1982-ben megjelent „Az ókori Mezopotámia” című összefoglaló művében említi még, hogy az óbabiloni korban (i.e. 20–19. sz.) már sumér-akkád-amorita háromnyelvű szótárt kellett írni, hogy a papok, tudósok és szakemberek fennakadás nélkül tudják olvasni a régi – ekkor már közel másfélezer éves szövegeket. Itt kerül említésre egy „...négytáblás, tematikus jellegű sorozat az emberekre vonatkozó kifejezéseket tárgyalja, a hivatali elnevezéseket, mesterségek nevét, a nyomorékok és társadalmi osztályok elnevezését. [...] Valójában még meg sem kezdték a feltárását annak az ismeretanyagának, amit ezek tartalmaznak”. (Oppenheim, 1982. 307.)

Ez önmagában csak annyit mutat meg, hogy a nevezett időpontig a térség történelme során minden időben valamilyen szinten foglalkoztak a fogyatékoság és a fogyatékkal élők kérdésével.

3.2.1.2 *Babiloni és asszír kor*

„Igen elterjedtek lehettek az elmebetegségek, amelyek ellen elsősorban mágikus eszközökkel küzdöttek. Az orvosok azonban sohasem ismerték fel a betegségek mélyebb okait, ehhez túlságosan is rabjai voltak Babilónia mágikus–vallásos világképének. A betegségek okozóit ezért kizárólag a démonok és a természetfeletti erők között keresték, amelyeknek eredete a mágia és a mitológia birodalmában van.” (Klengel-Brandt, 1972. 194.)

Világképük szerint az embert az istenek saját szolgálatukra teremtették. Bármiféle kihágás az istenek akarata, tehát a fennálló rend ellen bűnnek számított és szigorú büntetést vont maga után. A betegségeket és fogyatékoságokat az istenek büntetéseként, vagy valamilyen hamarosan bekövetkező büntetés előjeleként értelmezték.

Petersen hivatkozva Ludwig Dennefeld 1912-ben a Berliini Egyetemen írott doktori disszertációjára idézi: „Ha egy asszony torzszülöttet hoz világra, az ország veszélybe kerül. Ha egy királyné torzszülöttet hoz világra, az ellenség el fogja rabolni a király vagyonát (birtokát). Ha egy asszony nyomorék gyermeket szül, fájdalom költözik az emberek házaiba. Ha egy rabszolganő gyermeke száj nélkül születik, a ház beteg úrnője meg fog halni.” (Petersen, 2003. 27.)³⁹

³⁹ A hivatkozott és idézett mű: Dennefeld, L. (1914). *Babylonisch-assyrische Geburts-Omnia, zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Medizin*, Leipzig.

Hammurapi, az első óbabiloni (amorita) dinasztia hatodik királya volt, uralkodásának ideje i.e. 1792–1750 közé datálható. (Roaf, 1998. 120-121.) Törvényoszlopán az orvos honoráriumára és sikertelenség esetén a büntetése is megállapításra került, amiben tetten érhető a csonkítás, a fogyatékosná tevés, mint büntetési forma: „Ha a rabszolga a műtét következtében meghalt, az orvosnak kárpótlásul új rabszolgát kell adnia, de ha a halott teljes jogú polgár, akkor az orvosnak a szerencsétlen műtét után kezeit levágják.” (Mahler, 1906. 263.) A következő idézet jól példázza az általánosan elfogadott értékek szerinti gondoskodást, *Hammurapi* törvényének 148. paragrafusa így szól: „Ha egy *awēlum*⁴⁰ feleséget vevén, ezt *la’bum-láz*⁴¹ (?) fogta el, s (az *awēlum*) másik vételére határozta el magát: elveheti, de feleségét, akit *la’bum-láz* (?) fogott el, nem bocsáthatja el; egy (részére) épített házban lakván, amíg csak él, (férje) tartsa őt el.”⁴² (fordította: Dávid Antal és Harmatta, 2003. 148.)

Ugyanennek a törvénynek a 148–149. paragrafusa így hangzik *Mahler Ede* fordításában „*Ha valaki megnősül és feleségét betegség éri és a férj azután más asszonyt szándékozik venni, feleségét, amit betegség ért, ne taszítsa el; házában kell tartania és amíg él, eltartania. De ha ez az asszony nem akar férje házában maradni, akkor adassék vissza hozományára, a melyet a szülői házból hozott magával és menjen.*” (Mahler, 1906. 140.)

Egy rövid gondolat erejéig érdemes kitérni a „feleséget vevén” – „feleség vételére határozza el magát” kifejezések magyarázatára. Az egyiptomi nők fentiekben említett társadalmi helyzetétől jelentősen eltérő módon itt a feleség vásárlását szó szerint kell értenünk. Erre ad magyarázatot a következő részlet:

Az eladósorba lépett fiatal nőt a szerződéses házasságon kívül, nyilvános árverés formájában is férjhez lehetett adni. Erről az i.e. V. században *Hérodotosz* a „Görög-perzsa háborúk”⁴³ című munkájának I:196 fejezetében is beszámol. Leírása szerint a falvakban a leányokat árverésen adták férjhez. Először a szép és tetszetős ifjú hölgyek keltek el a legmagasabb jegyajándékért, majd a sorban a többiek is. „*Mert amikor a kikiáltó a szép leányokat már mind eladta, a csúfakat és a testi hibásokat szólította elő és bocsátotta*

⁴⁰ *Hammurapi* törvénye a következő három társadalmi kategóriát különböztette meg: „*Awēlum*” a legmagasabb társadalmi helyzetű, szabad, teljes jogú személy. „*Muškēnum*” a szabadok és a szolgák közt elhelyezkedő, a palotától vagy a templomtól függő, elkötelezett személy. „*Wardum*” a társadalom legalacsonyabb rangú kategóriája, szolga (de nem rabszolga), akinek saját tulajdona lehetett, szabadon házasodhatott, és a rendelkezések őt is védték.

⁴¹ Nem tudjuk, hogy ez milyen betegség lehetett. Sőt egészen pontosan azt sem lehet megállapítani, hogy a kor orvoslása mit definiál lázként.

⁴² A szövegben a dőlt és álló betűt meghagytam az eredeti idézet szedésének megfelelően.

⁴³ Muraközi Gyula fordítása

áruba, és aki a legkisebb hozománnyal hajlandó volt őt elfogadni, az kapta meg. A hozománypénz pedig a szép leányok eladásából gyűlt össze, ily módon a csinos leányok segítették kiházasítani a csúf, vagy testi hibás hajadonokat.” (Hérodotosz, 1998. 97.)

A közösség érdekében egy apa nem adhatta feleségül lányát ahhoz, akihez akarta, mert a törvény csak így volt képes gondoskodni a fogyatékkal élő nők életének jövőjéről is.

Hammurapi törvénye rendelkezik a szülők és vérszerinti, vagy nevelt gyermekeik viszonyáról is. Valamint a szülők és gyermekeik közötti testi sértés büntetéseiről is.

„192.§ Ha *girseqûm* fia, vagy akár *zirkum*⁴⁴ fia nevelőapjának, vagy akár nevelőanyjának azt mondja: „Te egyáltalán nem vagy az apám”, „Te egyáltalán nem vagy az anyám”: nyelvét vágják ki.

193.§ Ha *girseqûm* fia, vagy akár *zirkum* fia megtudakolván (nemző)apja házát, s nevelőapját, vagy nevelőanyját meggyűlölvén (nemző)apja házába költözik: Szemét vágják ki.

195.§ Ha egy fiú apját megütötte: kezét vágják le.” (fordította: *Dávid Antal* és *Harmatta* 2003. 148.) És ezek után következnek a mózesi törvényekből ismert „szemet szemért” paragrafusok. Ahol szintén megtaláljuk a csonkítás büntetesként történő alkalmazását.

A hódító politikát folytató és folyamatos hadviselésre berendezkedett Újasszír Birodalom az i.e. 10–8. században a fogyatékoság társadalmi jelentőségének szélsőséges példáját tárja elénk *Imgur-Enlil*⁴⁵ városának domborításos és vésett technikával készült bronzlemezekkel borított kapuján⁴⁶. Mai fogalmaink szerint egyfajta „képregény” formájában meséli el *II. Assur-nászir-apli* (i.e. 883–859) asszír uralkodó és utóda *III. Sulmánu-asarédu* (i.e. 858-824) hadjáratait. (*Roaf*, 1998. 167-169.) A képi részletek és az írott dokumentumok bizonyosága szerint a győztes asszírok szándékosan csonkították meg a legyőzött ellenség katonáit. Mindkét kézfejüket és lábfejüket levágva nyomorították meg életük hátralevő részére azon keveseket, akik egyáltalán az adott körülmények között túléltek az ilyen mértékű – egy időben történő – amputálás okozta vérvesztésért és fertőzésekért. (*Dezső*, 2004.) Ez az ábrázolás is jól példázza, hogy a tökéletes férfierőt, mint ideát megtestesítő ókori katonáállamokban a fogyatékosá tevés már a legsúlyosabb büntetés, az ellehetetlenítő megtorlás és a megszégyenítés eszköze lehetett. Katonaként az ember értékét teljesítményében mérték. Az, hogy a hadifoglyok a csonkítás biológiai-

⁴⁴ Valószínűleg mindkét fogalom eunuchot jelent, akinek nem lehetett saját gyermeke. (fordította: *Dávid Antal, Harmatta*, 2003, 152. lábjegyzet)

⁴⁵ Mai nevén Balawat, az iraki Moszultól 28 km-re található régészeti lelőhely.

⁴⁶ Ez a római kor diadalíveinek és Traianus császár oszlopjának egyfajta előképe.

embertani következményeibe, vagy az utána rájuk váró nyomorba haltak-e bele, már nem volt része a példastatuálás jelentőségének és társadalmi tanításának.

Az asszírok, perzsák és később a római birodalom katonái sem mészárolták le a meghódított területeken élő gyermekeket, hanem a fiatal fiúkat testi és lelki átnevelésnek alávetve katonává képezték ki. Ez is feltételezi a távlati célokban megfogalmazott, megszervezett és előre eltervezett tanítási folyamatot, valamint a csoportos nevelést. Érdekes megemlíteni, hogy az i.e. 14–12. században „Az asszír törvények közül egy sem kötelezi az uralkodót, vagy valamelyik közhivatalt arra, hogy gondoskodjék az özvegyekről, árvákról, vagy a szegényekről;” (Klíma, 1983. 210.)

Érdekes még az utolsó újbabiloni király, *Nabonid (Nabu-naid)* anyjának emlékéül állított sírfelirata, mely a hosszú életű anyakirálynő életét egyfajta családtörténetként meséli el. Ebben az esetben a pozitív állítások, mint a jólét, a boldogság, a tisztelet és a teljes élet jelképei jelennek meg. Tehát fontosságuk nem elhanyagolható, mert ha ellentétes előjellel is, de adalékot szolgáltatnak e dolgozat témájában. „*Én vagyok Adadguppi⁴⁷ [...] 104 boldog évet adott nekem élnem [...]. Szemeim pillantása éles, kifogástalan értelmű vagyok, kezem és két lábam épek, szavaim választékosak, az étel és az ital ízlik nekem, testem egészséges, vidám a szívem.*” (fordította: Komoróczy Géza és Harmatta, 2003. 243–244.)

Viszont a Perzsa Birodalom már hatalmas meghódított területeket magába foglaló katoná állam létre, ahol az alkirályok (kinevezett kormányzók, azaz satrapák) nem avatkoztak bele az akár évszázados helyi szabályokba. Így a birodalom nem is érezte központilag kötelességének szociálpolitikai döntések meghozatalát, mert ez a területi sajátosságok szerinti hagyományt követve folyt tovább.

3.2.2 Egyiptom

Alsó- és Felső-Egyiptom között háborúk dúltak a víz és a föld jogáért. Azután i.e. 3000 körül a két ország hirtelen egyesült. *Narmer* királyt, az I. dinasztia (i.e. 2955–2780) első uralkodóját hatalmas méretekben Dél fehér és Észak vörös koronájával ábrázolták, ahogyan isteneket szoktak. A nemzet kettős eredetének emléke nem is merült soha feledésbe, a fáraó címeiben és hatalmi jelvényeiben a birodalom utolsó leheletéig megmaradt.

Ugyanolyan hirtelen, mint az ország egyesítése, megjelent az írás is. Egyiptom, mint egységes kultúrnép belépett a történelembe. „*Társadalmuk szigorúan hierarchikus*

⁴⁷ *Adad-happe*, korábbi írásmódban *Adad-guppi* (i.e. 650–546).

felépítése ellenére egyiptomi szövegek hirdetik meg először az emberek egyenlőségének tanát, és egy egyiptomi műben került a mindenség középpontjába az ember.” (Kákosy, 2002. 387.)

Amenemope (Uszermaatré, uralkodott i.e. 993–984) fáraó intelmei „ugyan talán valamivel az újbirodalom időhatára után kelezett, gondolatvilága, stílusa azonban e kor irodalmához tartozik. A mű egyes részeit az Ótestamentum közvetítésével Európa abban az időben is ismerte, amikor az óegyiptomi nyelv teljes feledésbe merült. A Példabeszédek könyvének szerzője ugyanis Amenemopéból is merített.” (Kákosy, 2002. 277).

„Ne nevedd egy vak emberen és ne gúnyolódj egy törpén, ne nehezítsd egy béna képességeit/állapotát. Ne csúfold ki azt az embert, ki Isten kezében van és ne légy rá mérges/dühös, ha hibát vét.” (Lange, 1925. 121.) Aki Isten kezében van, annak képességei és lelke valamilyen okból az emberek számára láthatatlan. Feltételezhetően az értelmi fogyatékosat értették ez alatt, akiknek valós énjét az ember nem ítélni meg, csak Isten dönthet cselekedeteik felől. Az, hogy az értelmi fogyatékos emberek közel állnak Istenhez, az egyiptomiaknál egy nagyon ősi gondolat. (Lange, 1925. 122.) Más szerzők szerint az is lehetséges, hogy az epilepsziás megbetegedésben szenvedőkre vonatkozott, akik bármikor kiszolgáltatott helyzetbe kerülhetnek vagy mindkét esetre értelmezhető lehetett. Ezek a források is *Hans Ostenfeldt Lange* „Das Weisheitsbuch des Amenemope Aus dem Papyrus 10, 474 des British Museums” című nagyon részletes művére hivatkoznak, de ott ilyen jellegű, határozott véleményezés saját kutatásaim alapján nem található.⁴⁸

Egyiptomban a fogyatékkal élők tisztelete bizonyos fokig központi intézkedés volt. *Amenemope* Intelmeinek 25. fejezete a 9–12. szakaszban kifejezetten megtiltja a sors által megjelöltek⁴⁹ életének megnehezítését, testi bántalmazását (szó szerint: elverését) és gúnyolását. A segítségnyújtás mibenlétéről azonban konkrétan nem esik szó. A szövegelemlekben csak annyi hagyományozódott át, hogy az enyhébb fogyatékosokkal élők számára megengedett volt, hogy képességeiknek megfelelő munkát vállaljanak és ezzel saját kenyerüket megkeressék. Míg a középsúlyosan és súlyosan fogyatékosok számára – amennyiben valamilyen okból nem volt lehetőségük családjuk kötelékében élni életüket – valóban csak a koldulás maradt.

⁴⁸ Az MTA könyvtárának példányából ellenőrizve.

⁴⁹ A fogyatékkal élők akkori udvarias megnevezése.

Egészen más volt a szerepe a kis növésű (törpenövésű) embereknek. Ők az egész társadalomban annyira népszerűek voltak, – hogy *Bész*⁵⁰ isten képmásaként – kifejezetten szerencsehozónak tartották őket. (*Lange*, 1925) A törpe, az óriásokhoz hasonlóan a teremtés rendjének egy korai rétegéből származik, az ember előtti világ megtestesítője. (*Biedermann*, 1996. 389.)

„A törpék említésekor az egyiptomi feliratokban szigorú különbséget kell tenni a törpetörzsek tagjai és a kis növésű egyiptomiak között.” (*Junker*, 1941. 7.)

Legrégebbi emlék egy állítólagos *Ser-inpu* nevű udvari törpének az I. dinasztia (i.e. 2955-2780 körül) korából megmaradt sírköve. (*Flinders*, 1900. XXXII/17.) Pontosan rekonstruálható módon először csak az Óbirodalom (i.e. 2800–2200 körül)⁵¹ halotti kultuszához tartozó magasan fejlett képzőművészetnek köszönhetően maradt ránk több jelentős tárgyi emlék *Szeneb* sírjából. Ennek részletes leírását megtaláljuk *Hermann Junker* kutatási anyagában, „Die Mastaba des Šnb (Seneb) und die umliegenden Gräber” címmel. Az anyag egyiptológus szakemberek számára íródott, a megtalált leleteket és a hieroglif szövegeket részletesen magyarázza és elemzi, de nem feltétlenül fordítja le.

Szeneb a törpe (nevének jelentése: az egészséges), az egyiptomi Óbirodalom IV. dinasztijának két egymást követő fáraóját, a Nagy Piramis építtetőjét, *Kheopszot* (*Hnum-Hufu*) i.e. 2589–2566 körül uralkodhatott, és *Dzsedefrét* (*Rédzsedef*) is szolgált. Testfelépítéséből adódó erős mozgásszervi fogyatékosága ellenére – a hypochondroplasia,⁵² illetve achondroplasia⁵³ jeleit vélik felfedezni a kutatók a szobron (múmiáját nem találták meg) – számtalan magas hivatala, papi címe és megtisztelő elismerését kifejező társadalmi rangja volt. Mindkét fent említett fáraó halotti kultuszának őrzője, a királyi szövömműhelyek legfőbb felügyelője, a király barátja és még sorolhatnánk. Ezek a kiváltságok akkor valós munkával és szolgálattal is együtt jártak, tehát *Szeneb* széleskörű tevékenységet ellátó, szorgalmas szakmai és mozgalmas társadalmi életet élő, elismert, gazdag arisztokrata volt. Feladatai megkívánták a műveltséget, ami azt jelenti, hogy valóban tanult ember volt, aki fogyatékosága ellenére elvégezhette az írnok iskolát. Lelkének továbbélését (*Ká*-ját) szolgáló kisplasztikán is írnokülésben ábrázoltatta magát

⁵⁰ *Bész* a vajúdo asszonyok, az anyák és gyermekek védelmező istensége. Az újbirodalom korában már minden jó védőjének és – rút külseje miatt és mert, nyelvet nyújtott – a rossz démonok elriasztójának tekintették. Általában zömök, törpe alkatú férfialakként ábrázolták nagy fejjel, oroslánsőrénnyel, hegyes fülekkel, lapos orral, görbe lábbal, farokkal és hosszú pénisszel. (*Watterson*, 2008. 108.)

⁵¹ A kutatók álláspontjai a pontos évszám tekintetében nem egységesek.

⁵² A *hypochondroplasia* genetikai megbetegedés, 70-80%-ban ismert mutáció, a kötőszövetek felépítésében egy bizonyos fehérjének a kódolási zavara okozza.

⁵³ Az *achondroplasia autosomalis* domináns módon öröklődő fejlődési rendellenesség, a törpenövés egyik leggyakoribb fajtája. Az esetek kb. 80–85%-ban spontán mutáció következménye.

felesége, *Szenetitesz* mellett, aki belekarol és átöleli őt. E részleteket külön jelentéstartalommal tölti meg, ha tudjuk, hogy – ellentétben a kor más kultúráival – az egyiptomi társadalomban a nők nem alávetettek,⁵⁴ hanem a férfikkal sok esetben egyenlő jogú és rangú polgárok voltak. „*Ez az ember nem csak szociális rehabilitációs szempontból méltó figyelmünkre, hiszen – mai látásmódunk szerint – meglehetősen súlyos fogyatékkal nősült, és gyermekeket is nemzett, hanem foglalkozási rehabilitációs szempontból is.*” (Könczei, 2002. 35.) Feleségének kijárt a hercegnő megszólítás, *Junker* szerint is a IV. dinasztia egyik királyi családjából származhatott, aki a *Harthor*⁵⁵ és *Neith*⁵⁶ papnőjének címét egyaránt viselte. Így *Szenetitesz* kedves, szeretetteljes, elismerő mozdulata még halála után is *Szeneb* méltóságát hivatott emelni az istenek és *Ozirisz*⁵⁷ ítélőszéke előtt. A hercegnőt valószínűleg nem csak *Szeneb* vagyona nyűgözte le, hanem okos és energikus személyisége is. (*Junker*, 1941. 18.) A házaspár előterében, azon a helyen, ahol – a többi hasonló ábrázolás szerint – *Szeneb* lábainak kellene lennie, két gyermekük áll. Ezzel a hihetetlenül egyszerű, ám nagyon ötletes kompozícióval igen udvariasan palástolja a szobrász a magas méltóságú megrendelő testi fogyatékoságát. *Juker* professzor feljegyzései szerint a feliratok három egészséges, normál növésű gyermekéről – egy fiúról és két leányról – név szerint számolnak be, akik nem örökölték apjuk fogyatékoságát. (*Junker*, 1941. 6–20.)

Az ókori Egyiptom képzőművészeti alkotásai között található még több emlék is törpenövésű emberekről, pl. a „két ékszerkészítő” féldomborműve, vagy *Khnumhotep*, a munkafelügyelő (rabszolga-felügyelő) kisméretű szobra, vagy a táncoló törpék szoborcsoport. Kis növésű (törpenövésű) emberek mindig nagy becsben álltak a fáraók birodalmában, mint hivatalnokok, vagy ezek háztartásának szolgálóiként volt magas presztízszük, voltak, akiket templomi táncosokként alkalmaztak. A kézműipar területén főleg gyöngyből készült ékszerek készítésében váltak híressé.

Ezzel ellentmondásban *Anna-Katherina Szagun* említi még „Behinderung – Ein gesellschaftliches, theologisches und pädagogisches Problem” (1983) című tanulmányának 45. oldalán, hogy „*Egyiptomban a gyenge gyermekeket, nyomorékokat és torzszülötteket*

⁵⁴ A királylistán több, saját jogán uralkodó női fáraót is találunk. (pl. *Nitókrisz*, *Szobeknoferuré*, *Tauszert*, *Hatsepszut*, *Kleopátra*.) (Kákósy, 2002. 167.)

⁵⁵ Az Égi Tehén (azonosult *Báasztetel*), a termékenység és a szerelem istennője, tehén képében ábrázolták.

⁵⁶ A háború és a szövést istennője. Jelképe a korai időktől kezdve az egymást keresztező nyilak.

⁵⁷ Általánosan a túlvilág és a halottak istene, az elhunytak könyörületes bírója, az alvilág életet adó ura. Tőle ered a termőföld termékenysége, és ő tanította meg a földművelésre az emberiséget. A halál utáni étellel való kapcsolata miatt összefüggésbe hozták a természet körforgásával is, különösen a növényzet évenkénti megújulásával és a Nílus áradásával, ezáltal az áradás kezdetét jelző Szíriusz csillaggal és az Orion csillagképpel.

általában születésük után azonnal megölték. Ez elfogadottnak számított”. Ezt a részt ő is idézi *Albrecht Peiper*-től, aki az 1930-as években több gyermekgyógyászati könyvet is publikáló gyermekorvos volt. A fenti kijelentésnek más forrásokban még utalás szinten sem akadtam nyomára. Valamint ennek ellentmondani látszik *Pierre Montet* (1885–1965) francia egyiptológus régész először 1958-ban megjelent „Everyday Life in Egypt in the Days of Ramesses The Great” kutatása, amelyben írja, hogy állami szinten regisztráltak minden születést, halált és házasságkötést. (*Montet*, 1981. 59.) Nem ismert, hogy *Peiper* Egyiptom három évezredes történetének melyik szakaszára gondolt, míg *Montet* egyértelműen az Amarna korszak utáni újbirodalom időszakát vizsgálta. Az viszont tény, hogy voltak olyan átmeneti korszakok, amikor nem a *ma’at*⁵⁸ ősi törvénye szerint kormányozták a fáraók birodalmát, ezekről nagyon kevés feljegyzés maradt csak az utókorra.

Természetesen a fogyatékoság más megnyilvánulása is ábrázolásra került, mint például a gyermekbénulásból adódó fejlődési rendellenesség egy *Ráma* nevű kapukőr sírkamra relifjén. Ugyanez a betegség figyelhető meg *Ramszesz Sziptah* (*Szехаenрэ*) fáraó múmiáján is, aki a XIX. dinasztia utolsó előtti uralkodójaként az i.e. 13–12. században élhetett. Valószínűleg egész életében sántított/bicegett ez azonban nem jelenik meg rövid uralkodásának képi emlékein. *Hans-Werner Fischer-Elfert* egyiptológus szerint nehezen elképzelhető, hogy egy király ilyen fizikai tulajdonsággal – mint minden istenség főpapja – celebrálhatta volna a kultusz mindennapi és ünnepi szertartásait. Szintén egy óbirodalmi időkből származó szobrocskán jelenik meg a púposság, azaz a gerinc tuberkulózis⁵⁹ ábrázolása. Valószínűsíthetően ugyanilyen fizikai elváltozással ábrázol egy papot a karnaki Ámon templom X. pilonja⁶⁰ is, ami azt jelenti, hogy ez nem jelentett kizáró okot. Megjelenik még a vakok legrégebbi ábrázolásaként *Theodor Klauser* által szerkesztett „Reallexikon für Antike und Christentum” szerint hivatkozott hét vak zenész IV.

⁵⁸ A *ma’at*, a világ létezését biztosító örök igazság isteni egyensúlya, az élet alapja, aminek része az is, amit mi igazságnak hívunk, de az egész sokkal több annál. A *ma’at* egy mindent átható vallási eszmerendszer. *Ma’at* istennő az igazság princípiumának perszifikált alakja és egyben egy olyan istenség, akinek személyében igen tiszta formában megmaradt a kötődés az eszméhez, melyet képvisel. A fáraó legfontosabb feladata az, hogy a *ma’at* uralmát, a világ igazságosságát fenntartsa, megőrizze annak egyensúlyát, és biztosítsa az emberek és istenek közötti kapcsolatot. Nevének jelentése "igazság", "rend", "törvény". Általában női alakban ábrázolják tolldíszrel a fején.

⁵⁹ A *spondylitis tuberculosa* gerinc (csigolyák, csigolyaközi porckorongok és a gerinc alkotásában részt vevő lágyrészek) gümőkóros megbetegedése, a mozgásszervrendszer fertőzőes eredetű kórkepei közé tartozik. Az extrapulmonalis tuberkulózis elváltozások közé soroljuk. Tünetei közé tartozik a lassan kialakuló fájdalom, ízületi duzzanat, és a mozgáskorlátozottság.

⁶⁰ A pilonok azok a kapuzslopok, amelyek között az istenség nagy ünnepi felvonulás alkalmával ki- és bevonul templomába.

Amenhotep, azaz *Ehnaton*⁶¹, valamint a vak hárfás képe *III. Ramszesz*⁶² fáraók sírjaiból. Ebből a korból ismeretes a legrégebbi ránk maradt protézis is, ami egy hiányzó nagylábujjat volt hivatott pótolni. (*Fischer-Elfert*, 2007. 91–94.)

A testrészek jelenthették az isteni világgal való kapcsolat metaforáját is. A fül az emlékezetért, a szem a bölcsességért, a száj az életért volt felelős. *Atum*⁶³ isten szájából jött elő az élet alapja, az istenpár: *Su* a levegő (lehelet) és *Tefnut* a pára (nedvesség) istene. A szem, a mindent látó szem Nap szimbólum. *Hórusznak*, az ég urának bal szemével a Holdat, jobb szemével a Napot azonosították, általánosságban a megújulás jelképe volt. (*Biedernamm*, 1996, 346. és 360.)

A gyermekkitevés gyakorlata Egyiptomban a folyóra helyezett „mózeskosár”-tól eltérő módon is fellelhető. Ilyen tartalmú dokumentumok maradtak ránk az egyiptomi újbirodalom (i.e. 1550–1070) korai szakaszából, amely szerint *Ámon* papjainak templomába⁶⁴ be lehetett adni az elárvult, vagy a sok gyermekes szegény családok 4–6 év közötti fiú gyermekeit. Ezeket a fiúkat a templomi papság szolgálatába állították és tehetségük, szorgalmuk szerint válogatva tanították őket. (*Kákosy*, 2002) Ez a nevelési folyamat a családtól elszakítva, bentlakásos jelleggel történt, csoportos formában, előre meghatározott módszerekkel (távlati) célok és elvek szerint. A leánygyermekek nevelésére is találunk példákat már szintén az ókori Egyiptomban. A női papság által vezetett és fenntartott templomok ugyanúgy befogadták őket.

3.2.3 Hellasz, az ókori görög társadalmak

Mint az egyik legtöbbet emlegetett példát feltétlenül idéznünk kell Spárta katonaállamának a nem teljesen egészségesnek, épnek látszó újszülöttekre vonatkozó – *Lükurgosz* korából (i.e. 8. század) származó – szelekciós gyakorlatát.

Spárta államát a dórok hozták létre, meghódítva a Peloponnészosz félsziget déli részén élő akhájokat, saját lélekszámuknál tízszer nagyobb népességet taszítottak szolgaságba. A teljes jogú polgárok legfőbb tevékenysége a katonáskodás volt. A szabadok, akiket körülakóknak, azaz perioikoszoknak neveztek nem rendelkeztek politikai

⁶¹ I.e. 1354–1336 körül uralkodott, az ókori egyiptomi újbirodalom XVIII. dinasztiajának 10. fáraója.

⁶² I.e. 1221–(1188)–1156 körül az ókori egyiptomi újbirodalom utolsó nagyhatalmú uralkodója, XX. dinasztiajának 2. fáraója.

⁶³ Az ősi istenek egyike, lenyugvó nap formájában az „egyetlen, a világ befejezője”. A mitológia szerint a világot nem kellett teremteni, az kaotikus formában ugyan, de mindig is létezett. *Atum* később egybeolvadt *Amon-Ré* alakjával.

⁶⁴ Itt templom alatt nem egy épületet, hanem egy összetett vallási központot kell érteni, melyek bizonyos szintű önellátásra (pl. kézműves ipar, földművelés, iskola, egészségügyi központ) voltak berendezkedve akár több tucat ember számára.

jogokkal, viszont lehetett saját tulajdonuk, kereskedhettek és ők állították elő a kézműipari termékeket. Társadalmuk legnépesebb rétegét az akháj őslakosok utódai, a földeket megművelő, elnyomott helóták jelentették.

A *Taigetosz* (Tajgetosz) a hegység mai megnevezésén kívül, bír egy másik jelentéssel is, amely a családtervezés spártai gyakorlatából vált ismerté. A *Taiügetosz* volt ugyanis a spártai *apothetai*.⁶⁵ Egy spártai apának – ha gyermeke valamilyen testi fogyatékkal született, vagy koraszülött volt és ezért nem felelt meg a katoná állam szigorú törvényeinek – el kellett mennie a törzsének (*phülé*) véneihez, és az ő döntésük szerint kellett eljárnia. Ha a vének úgy ítélték meg, hogy a gyermeket testalkata, ereje, életképessége Spárta érdekeinek valóban nem tesz eleget, akkor nem nevelhették fel. A szülők kivitték a *Taiügetoszhoz*, és letették az úgynevezett *apothetaira* és – a helléngondolkodás szerint – nem megölték a gyermeket, hanem „adtak neki egy esélyt”. Ezt a helyet ugyanis a helyiek közül mindenki ismerte. Azok, akiknek nem volt gyermekük, kijártak ide, és elvihették a nekik megfelelő kitett csecsemőt. Spárta népességének csak 10%-át alkották azok a teljes jogú polgárok, akikre ezek a szigorú megfelelési elvárások vonatkoztak, joggal gondolhatjuk, hogy lehetett, és volt is helye a társadalomban a kitett gyermeknek. A gyermekkitételek így nagy valószínűséggel csak orvosi esetekben végződtek tragikusan. Nem önkényes gyermekgyilkosságról volt szó, hanem hivatalos „megoldásról”. A „kitétel” a megfelelő helyre nem minősült gyilkosságnak.

Plutarkhosz feljegyzése alapján máig tartja magát ez a helytelen elképzelés, illetve félreértés, ami *Rudolf Tolles* kutatásai szerint semmilyen más forrásban nem lelhető fel és *Plutharkosz* (mintegy kilencszáz év távlatából) *Lükurgoszt* értelmező továbbgondolásaiból, *Platón* ideális államképéből, valamint a lejegyzett források és hagyományok összemosásából adódik. Valójában nincs szó „bedobásról a szakadékba”, hanem kitételről egy közismert, társadalmi funkcióval bíró helyre. (*Tolles*, 1941. 13–34.) A plutharkoszi szöveg így hangzik: „*De ha idétlen vagy nyomorék volt, bedobták a Taiügetosz Apothetai nevű szakadékába - azzal a meggyőződéssel, hogy nem előnyös sem a gyermeknek, sem az államnak, ha egy születésétől kezdve gyenge és életképtelen ember életben marad.*” (*Plutharkosz*, 1978. 107.) Spárta alkotmánya szerint a gyermek nem az apa, hanem az állam tulajdona volt, a vének tanácsa – tehát képviselőin keresztül az állam – döntött sorsáról születése után.

⁶⁵ Jelentése „kitevés helye”.

Rudolf Tolles megjegyzi azonban, hogy bár *Xenophón* (élt i.e. 434–355) történetírása szerint bizonyos fogyatékoságok, mint a „bénaság és az örület” lehetetlenné tették a trónöröklést. Azonban Spárta egyik késői királya, *II. Agészilaosz* (uralkodott i.e. 399–360) bénán született, mégis életben maradhatott, felnevelték, sőt élete késői szakaszában – 84 évesen hunyt el – király is lehetett. Ez feltehetőleg azért alakulhatott így, mert a peloponnészoszi háború (i.e. 431–429) utáni időszakban Athén elveszítette vezető szerepét a görög poliszok között és Spárta is hanyatlani kezdett. (*Tolles*, 1941. 33.)

Thébában például tilos volt a gyermekek kitevése, a helyi szabályozások szerint, ha az apa túl szegény volt és nem tudta felnevelni a gyermekét, születése után egyből be kellett szolgáltatni a megfelelő hivatalos helyen. Ahonnét kihelyezték a megfelelő nevelőszülőkhöz, akik kötelesek voltak felnevelni, ennek fejében rabszolgájukká lett.

Összességében a görög apáknak soha nem volt olyan teljhatalma saját gyermekük élete és halála felett, mint a római „*pater familiaris*”-nak. A városállamok – bár némileg eltérő szabályozással –, de megoldották a nem kívánatos újszülöttek elhelyezésének és életben maradásának lehetőségét.

A görög mitológia szerint *Héphaisztosz*, az istenek kovácsa rendellenes újszülöttként jött a világra. Anyja, *Héra* elborzadva dobta le az Olümposzról, mert nem bírta elviselni a szégyent, hogy fia nem örökölte főisteni szülei tökéletességét. *Héphaisztosz* azonban a tengerbe esett és sérülésmentesen életben maradt, később azonban *Zeusz* haragja másodszor is lehajította az Olümposzról. Egy egész napon át zuhant lefelé és amikor Lémnosz szigetén a földhöz csapódott, mindkét lába eltörött. Később kegyelmet kapott, visszaköltözhetett az Olümposzra, de már csak arany mankóval tudott járni.” (*Graves*, 2001. 84–85.)

Ennek a történetnek ellentmondani látszanak az i.e. 4–3. századból származó jellegzetes kerámiaedény ábrázolások (vázák, tálak), melyeken *Héphaisztoszt* beforduló lábfejekkel (dongalábbal), azaz születési rendellenességből adódó fogyatékosággal ábrázolják. Tehát amikor *Héra* születésekor eltaszítja őt, már látja rajta fogyatékoságának jeleit és – bár istennőként ezt önállóan teszi – pusztán csak azzal a jogával él, amely szerint a szülő – az elfogadott normák szerint az apa – dönthet gyermekei életéről. „*A kitevésből, a letaszításból úgy tűnik, hogy a korabeli görög társadalom a sérült csecsemőt nem is tekintette igazán embernek.*” (*Könczei*, 2002. 41.)

A csúnya külsejű és összeférhetetlen természetű *Héphaisztosz* a görög panteonban az istenek kovácsa. Hihetetlenül erős karjai és vállai ügyességét és mesterségbeli tudását sem

az istenek, sem az emberek nem nélkülözheték, mégis többszörösen meg kellett küzdenie méltó helyéért és még így is gúnyolták az istenek. Az Olümposz lakói közül voltaképpen ő az egyetlen, aki valós, kézzel fogható, alkotó munkát végez, aki dolgozik, izzad és fárad a többi istenek és az emberek győzelmeiért. Bár a kovácmesterség alkotó, művészi és a hadviselő társadalmakban az egyik legfontosabb nehéz fizikai munka.

A történet első változatának más megvilágításában azt mondhatjuk, hogy *Héphaisztosz* fogyatékosága az istennel (ez esetben *Zeusszal*, a főistennel) szembeni engedetlenség büntetése,⁶⁶ a görög hitvilág mitológiáiból ez az ősi hagyomány általánosan is kiolvasható.

„Aki a görög mitológiában barangol, mindig valahol a mítosz és a valóság határán jár. (...) mivel a mitológia tipikus megoldásainak, a problémákra adott tipikus válaszainak fő forrása nem más, mint a reális mindennapi élet.” (Könczei, 2002. 43.)

Az antik világban sem találhatjuk meg a fogyatékosagra és a fogyatékos emberekre vonatkozó egységes vagy annak tekinthető definíciót. Más az ember értéke békében és háborúban, jólétben és szegénységben csakúgy, mint a földrajzi környezet, a társadalmi hovatartozás, a nemek és még számos tényező figyelembevételével a különböző történeti időszakokban. Az azonban egészen bizonyos, hogy a fizikai fogyatékoságot szinte soha nem párosították össze automatikusan az értelmi fogyatékosággal, testi gyengesége ellenére még válhatott valakiből szellemi tevékenysége által is jó és hasznos polgár. Bár tisztában voltak vele, hogy a fogyatékkal élő emberek sok esetben lelkileg labilisak, mert a kirekesztettség, a közösség állandó megvetésének tudata a folyamatos pszichés terhelés hatására egy idő után jellembeli torzuláshoz is vezethet. Ezt a jelenséget a *kalokagáthia*⁶⁷ fogalmából vezették le. (Thommen, 2007. 85.)

A *kalokagáthia* eredetileg „tökéletes férfiút”, később szélesedő jelentéstartalommal már „tökéletes jellemet” jelentett. Az „ép testben ép lélek” tehát lényegét tekintve nemességet, igazlelkűséget jelent és kiolvashatjuk belőle a test és lélek egymáshoz való tökéletes megfelelését is. (Könczei, 2002. 38–39.)

Sportolók esetében természetes volt a kor képzőművészetében az arányos, ruhátlan férfitest bemutatása. Ám a genitáliák más kontextusban történő ábrázolása egyértelműen a kiszolgáltatottságot, az alávetettséget volt hivatott jelképezni. Az úr és (rab)szolgája összefüggésében például az úrnak hibátlan a ruházata, de a szolga köpenye derék fölé van

⁶⁶ Ezt a gondolatot (Könczei, 2002) is felveti a 41. oldalon.

⁶⁷ *Kalokagáthia* (gör. kalosz - szép, agathosz - jó) antik nevelési elv, amely összekapcsolta az erkölcsi jószágot a szép testi megjelenéssel.

feltűrve. Még a szexuális és homoszexuális kapcsolatok ábrázolásánál is az idősebb, a férfi, az úr jelenik meg teljesebb öltözetben, előnyösebb testtartásban vagy helyzetben. A sebesült katona esetében is hasonló motívum jelenik meg. „Az antik művészetek testábrázolásának harmóniája is arra utal, hogy a jelen pillanataiban, az önmagában beteljesülő, változatlan lét pillanatait látja.” (Németh, 2004. 16.)

A hellén világban a fogyatékoság ábrázolása meglehetősen alulreprezentált, ennek ellenére jól kivehetően megjelenik a hősök tisztelete. Azok a katonák, akik a hazájuk dicsőségéért elszenvedett sérülésekbe rokkantak bele életük végéig élvezhették a közösség tiszteltét és megbecsülő gondoskodását. A mindennapi ellátás feladatai a családra hárultak ugyan, de a klasszikus athéni társadalomban mégis létezett egy veteránoknak és hadiárvának járó állami nyugdíjszerű juttatás, talán inkább ellátási segélyként lehetne definiálni. Ez egy meghatározott napidíjszerű járadékot jelentett, aminek jogszerűségét évente vizsgálták felül. (Thommen, 2007. 84–85.)

Az érzékszervi fogyatékoságok közül a siketséget nem tekintették súlyosnak. A törvénykönyvekben és a jogi ügyletekről szóló iratokban többször is megemlíti őket. Egységesen kialakult jelnyelvről ebben az időszakban még nem beszélhetünk, de például a történész *Hérodotosz* is megemlíti, hogy bizonyos egyiptomi érmeiken a számértékeket ujjjelekkel is jelezték. A kereskedelemben elterjedt lehetett, hogy az egymás nyelvét nem beszélő kereskedők a kikötőkben „mutogattak” egymásnak. Platón a jelek útján történő kommunikációt és a színházi játékokban alkalmazható pantomimika ismeretét polgári erénynek tekintette; a színházi játékokban sűrűn alkalmazott kézjelek és elnagyolt gesztusok azonban ekkor még nem álltak össze komplett jelrendszerré. (Kósa és Lovász, 1997)

Homérosz, a költő, vak énekes volt. Azt gondolták, hogy akik nem láthatják a jelen világot, azok jobban belelátanak a múltba, vagy a jövőbe. Így a vak jósök állandó szereplői voltak az agoráknak, a görög piacoknak és vélt, vagy valós képességeikkel igyekeztek megkeresni mindennapi kenyerüket.

Az ókori Hellasz világának ránk maradt emlékeiből keveset tudhatunk meg a fogyatékoság megítéléséről és a fogyatékosok sorsáról. Megállapíthatjuk, hogy a testi fogyatékoságról, ennek különböző lehetőségeiről és megjelenési formáiról még mindig sokkal több információt gyűjthetünk össze, mint az értelmi sérülések bármilyen megnyilvánulásáról.

Az értelmileg fogyatékosok első ismert osztályozását *Empedoklész* (i.e. 490–430 körül) a Szicília szigetén élt görög orvos-filozófus végezte el. Írása elsőként elemzi és különíti el az örületet és a hisztérikus letargiát, tehát a szellemi és a lelki betegséget.

Kortársa a *Kószai Hipokratész*, a híres orvos (i.e. 460–377 körül) már részletesebben foglalkozik a delíriummal, a melankóliával, a pszichés neurózissal és lelki zavarodottsággal. Elemzi még az alkoholizmus, a mérgezések és a fertőzések következtében fellépő elme és lelkiállapotbeli változásokat is.

Valerie French Plutarkhoszra hivatkozva írja, hogy „A gyermekek neveléséről szóló egyik általános fejtegetésében Plutarkhosz azt hangsúlyozza, hogy gyermekek nem rendelkeznek mindannyian - még az előkelő származásúak sem - ugyanazokkal a természetes adottságokkal, azonban még a szerényebb adományokkal bíró gyermekek is képezhetők.” (French, 2004. 14.)

Az epilepsziát „szent” betegségként írja le és felismeri, hogy az elmebaj, az őrület és a megszállottság sokkal kevésbé következhet be az istenek és démonok hatására, sokkal inkább az agy valamiféle megbetegedésének következménye. Egészen a 18. századig a pszichiátria inkább csak az őrület története, szinte alig lelhető fel az elmebetegség és az értelmi fogyatékoság differenciálása. (Häßler és Häßler, 2005. 5.) Az orvostörténeti munkákat még hosszasan lehetne sorolni, ám ezekben is csak elvétve találjuk meg a fogyatékosággal élő emberek életéről és mindennapjaikról szóló töredékeket.

A szent őrület, mint az isteni világgal való kapcsolattartás eszköze csak a *Szibülla*⁶⁸ és később a *Püthia*⁶⁹ számára volt megengedett, akinek extázisait a Delphoi jósdában mesterségesen idézték elő és kontrollálták.

„Úgy tűnik, egy adott társadalomban a militarizmus szintje összefüggésben van az apai hatalom kiterjedésével. A szelídebb és békésebb sumér és egyiptomi kultúrákban az apai tekintélyt átformálta a gyermek jólétét biztosító általános törekvés” (French, 2004. 5.)

Az értelmi fogyatékosok gondozását egyértelműen a család látta el, mely inkább csak felvigyázásból állt. Hiszen a gondnoksággal, felügyelettel megbízott családtagok (a felvigyázó, azaz a pedagógus) voltak felelősek, sőt büntethetőek fogyatékos rokonuk bármilyen tettéért és zavarkeltéséért. Természetesen az ilyen emberek nem birtokolhattak és nem örökölhettek anyagi javakat, ki voltak zárva minden munka- és köztevékenységből. Létük a családjuk helyzetétől és rokonaik jóakaratótól függött. A hellén közösség még koldusként sem tűrte meg őket. Félték kiszámíthatatlanul veszélyes viselkedésüktől, de leginkább attól, hogy ha ezek az értelmi fogyatékos nők és férfiak gyermekeket nemzenek, és fogyatékoságukat továbbörökítik, akkor ez a közösség devianciájához,

⁶⁸ Legendás jósnő az i.e.1200–800 közötti időszakban, az *Apollón* szentély kialakulása előtti időszakban, azaz a görög sötét korban. Az ókori görög-római világban több *Szibülla* nevű jósnő is létezett.

⁶⁹ A később intézményesült *Delphoi* jósda mindenkori orákuluma (jósnője).

elkorcsosulásához vezet és a városállam létét fenyegetheti. Ezen túlmenően a közösség semmilyen érdeklődést nem mutatott irántuk. (*Graßl*, 1988. 110.) A gondoskodásnak erre a szigorúan rögzített módjára csak a jómódú városi polgároknak volt lehetőségük, amennyiben egyáltalán felvállalták annak szégyenét, hogy egyik gyermekük értelmileg fogyatékosként éli életét. Eltitkolni nem lehetett, mert a családfőnek bejelentési kötelezettsége volt a városállam vezetői felé. Mivel az értelmi gyengeség nem látszik meg az újszülöttön – ennek ténye csak a növekedés, fejlődés későbbi szakaszaiban válik egyértelművé –, így a kitétel sem csecsemőkorban történt meg. A családfőnek mindenkor joga volt elküldeni házából az arra nem méltó családtagot. Ha megvonta tőle gyámkodását, mennie kellett a városból is. A szegényebb néprétegek számára és azon városlakóknak, akik nem voltak teljes jogú polgárok, szinte lehetetlen vállalkozás volt egy középsúlyos, vagy súlyos értelmi fogyatékos családtag ellátása és gondozása. (*Häßler és Häßler*, 2005. 8.) Ezért a legtöbb esetben kitétek őket és elűzték. Valószínűleg a faluközösségek sem szerették volna és nem is állt módjukban befogadni a szélnek eresztett – és a közgondolkodás szerint – semmirekellő bolondokat, akik tovább vándoroltak és az erdős területeken csapatokba verődve éltek tovább életüket.

Mai ismereteinket, a korabeli ábrázolásokat és a fentiekben felsorolt tényeket összevetve érdemes elgondolkodni a görög mondavilágban megjelenő „erdei emberek”, azaz a nimfák és a szatírok valós kilétének egyik lehetőségéről. – Már szó esett róla, hogy a görög mitológia legitimálja a hagyományt, mert jelenségeit beépíti, és meseszerű elemekkel magyarázza. – Tegyük most kísérletet az erdőlakó szatírok és nimfák elszigetelt erdei életének témánk nézőpontjából megfelelően látszó magyarázatára:

Az Égei-tenger medencéjének mediterrán éghajlata lehetővé tette számukra a túlélést. Az időjárás nem igényelt fedett és fűthető épületeket és gondosan válogatott ruházatot, ám a vadon termő zöldségek, gyümölcsök és az erdő vadállománya biztosította táplálékukat. A nagyobb gyermekként, kamaszként, vagy fiatal felnőttként elűzötteknek már ilyen körülmények között – a kezdeti szakaszban némi alamizsna segítségével – lehetett esélyük az életben maradásra. Azután az erdőkben csoportokba verődve, távol a civilizált világtól éltek furcsa életüket. – A régen „bolondok házának”, azután pszichiátriai rehabilitációs intézetnek nevezett egészségügyi létesítmények zárt osztályain az ápoltakat folyamatos gyógyszereléssel nyugtatták és tartották „szinten”. Erről számtalan szakirodalmi feljegyzés áll rendelkezésünkre. – Ha mindezt kezelés nélkül képzeljük el,

akkor viselkedésük és külső megjelenésük minden erőszakolt nehézség nélkül ráilleszhető lehet a nimfák és szatírok történeteire.

A nimfák a mitológiában *Artemisz* istennő kísérői, akik a hegyek, völgyek, források, fák megszemélyesítői voltak. Lenge ruhában, kibontott hajjal – ami a keleti kultúrákban egyértelműen a szexualitás jelképe –, fejükön virágkoszorúval, táncolva és énekelve csoportosan kísérték a Hold és a vadászat istennőjét akár az éjszakai erdőben is. Dús réteken táncoltak, virágos mezőkön pajzánkodtak, mindig jókedvűek voltak és gyakori célpontjai az életerős szatírok szerelmi vágyainak.

A szatírok *Dionüszosz* isten kíséretéhez tartozó komikusnak tűnő, ám nagyon határozott jellemvonásokkal ábrázolt, férfierejüket nyíltan fitogtató erdei lények,⁷⁰ akik a nimfákat és az erdőben egyedül kószáló hölgyeket könnyelmű bujaságukkal zaklatták. Törzsük, karjuk és az arcuk ember formájú, de sokszor roppant szőrös volt. Ló, vagy kecskefarokkal, a homlokukon apró szarvakkal és hegyes, disznó fülekkel ábrázolták őket. Élvezték a földművesek tiszteletét, bárányt is áldoztak nekik és felajánlották első termésüket. „*A mélylélektan szerint az erdő sűrűjében élő lények a személyiség „rendezetlen részé”-nek tartozékai.*” (Biedermann, 1996. 402.)

Könnyen azonosíthatók lehetnének tehát az erdőben éneklő, táncoló, bujálkodó nimfák és a férfiaságukkal nyíltan kérkedő és mindenkit zaklató szatírok csoportjai egyfajta korabeli „bolondok házával” még akkor is, ha a mitológia erre idealizált magyarázattal szeretett volna szolgálni az utókor számára. Az egyszerű nép – bár befogadni nem tudta őket – áldozatnak titulált ajándékokkal járult hozzá ellátásukhoz, vagy esetleg ezzel honorálta a nagy erejű szatírok időnként igénybe vett segítségét. A római mitológiában már, mint *Faun* azaz a termékenység istene, vagy *Pán* jelenik meg szarvakkal a fején és kecskelábakon, besorolva az alárendelt isteni lények, a félistenek sorába. (Schlegel, 1983. 19–21.)

3.2.4 A Római Birodalom

Rómát az egyik legenda szerint i.e. 753-ban *Romulus* és *Remus* alapította. A másik legenda *Vergilius* szerinti feldolgozásában az „*Aeneis*”-ban, Róma alapítóinak⁷¹ eredetét egészen a trójai *Aeneisig* vezeti vissza. Megtartva az időpontot ez a változat úgy meséli, hogy az alapítók sokáig békében éltek, míg az egyik király megölte testvérét és fiait a *Tiberisbe* vetette, ők voltak *Romulus* és *Remus*, akik később visszaszerezték nagyapjuk trónját.

⁷⁰ Erdei emberek, de a késői hellenizmus korában többször félistenekként írták le őket.

⁷¹ Pontosabban a *Julio-Klaudiuszi* dinasztiának az eredetét.

Már maga Róma története is két kitett gyermekkel kezdődik, akiket a mitológia szerint egy anyafarkas nevelt fel.

Az bizonyos, hogy Róma kultúrájának alapjait már a kezdet kezdetén is jelentősen meghatározták a hellén alapok. Azonban a római jogban kizárólag személyiségek, dolgok és tettek léteztek, ennek értelmében a rabszolga nem számíthatott személyiségnek, mert nem rendelkezett szabadon saját testével, valamint a szabad ember más ismertetőjegyeivel sem. (Németh, 2004. 19.) Ezt követhetjük nyomon a fogyatékosokra vonatkozó szabályozásokban, melyet a római jog az alábbiak szerint fogalmaz meg:

„(679) A személyiség Rómában rendszerint a szabad anyától való élve születéssel (*nativitas v. natale*) kezdődött. A római jogban nem volt személy: (...) c.) a szörnyszülött (*monstrum*), akit meg lehetett, vagy talán meg is kellett ölni (XII tab⁷². 4,1);” (Földi és Hamza, 1996. 200)⁷³

„(767) A súlyos elmebajban szenvedők, az „őrültek” (*furiosi*) jognyilatkozataik és vétőképeségük szempontjából a római jogban kezdettől fogva ugyanolyan elbírálásban részesültek, mint az *infantes*.⁷⁴ (...) A legtöbb modern jogtól eltérően azonban a római jog az elmebetegeket „Világos pillanataiban” (*lucidum intervallum*) úgy kezelte, mint aki semmilyen korlátozás alá nem esik (Diokl. C. 4, 38, 2; Iust C. 5, 70, 6).⁷⁵ – Fejletlen értelmű, primitív emberek (*ruslicus*) cselekvőképességét a jog nem korlátozta, de a jogban való tévedést a szerződéskötés körében (*error iuris l. 1535*) nem rótták terükre.” (Földi és Hamza, 1996. 224.)⁷⁶

„(769) A különféle testi fogyatékoságok a cselekvőképességet ugyan nem csökkentették, szóbeli szerződést (*stipulatio*) azonban, ahol ünnepélyesen szóbeli kérdésnek és azzal egybehangzó feleletnek kellett elhangoznia, a süket (*surdus*) és a néma (*mutus*) értelemszerűen nem köthetett. A herélt (*castratus, eunuchus*) a házassági jognyilatkozat tételétől el volt tiltva. A vak személy (*caecus*) tehetett ugyan írásbeli rendeletet, ám annak érvényességéhez a rendesnél eggyel több, tehát összesen 8 tanú közreműködése volt

⁷² Tizenkét táblás törvények, azaz a *Leges duodecim tabularum* a Római Köztársaság i. e. 451–450-ben összeállított és írásba foglalt törvényei, mely a római jog egyik legjelentősebb forrása. Használja a jogtörténet ezt a kifejezést egyes számban, „XII táblás törvény” alakban is, utalva a táblákon fennmaradt törvények összefüggésére.

⁷³ „1. szakasz: A személyek / 15. fejezet: A személy fogalma a rómaiaknál / 1.§ A jogképesség / 3. A személyiség kezdete és vége” (Földi és Hamza, 1996. 199–200.)

⁷⁴ A 7 éven aluli serdületlenek, azok, akik még „nem tudnak beszélni”. (759) „1. szakasz: A személyek / 18. fejezet: A cselekvőképesség / 2.§ A cselekvőképességet befolyásoló tényezők / 1. Az életkor számítása (758–759)” (Földi és Hamza, 1996. 222.)

⁷⁵ Diocletianus i.sz. 284-305 és Maximianus római társcsászárok i.sz. 286–305; I. Iustinianus bizánci császár i.sz. 527–565.

⁷⁶ Ugyanott „4. Elmeállapot” (Földi és Hamza, 1996. 224.)

szükséges (l. 2003).”⁷⁷ (Földi és Hamza, 1996. 225.) Itt megjegyzendő, hogy a fület az antik világban az emlékezet központjának tartották. (Biedermann, 1996. 124.)

„(845) A római jog szerint senkivel nem köthetett házasságot az, (...) c.) elmebeteg (*furiosus*) volt (Ulp. 5, 2; Paul. 2, 19, 6sk). (...) e.) A heréltekre (*castratus, eunuchus*) vonatkozóan csak a posztklasszikus kor mondott ki házassági tilalmat.” (Földi és Hamza, 1996. 248.)⁷⁸

A fogyatékoságok közül például a vakság átvitt értelemben is megjelenik az ábrázolásokon. Legismertebb talán a szerelem istenének, Ámornak (*Cupido*) bekötött szemű alakja, a józanságot nélkülöző földi szerelem szimbólumaként. Valamint *Justitia*, a jog és igazságosság istennőjének jelképesen bekötött szeme, mert az igazság mindenkire egyformán érvényes. (Biedermann, 1996. 360.; 404.)

A *Iulius-Claudius*-dinasztiából származó *Tiberius Claudius* (uralkodott i.sz. 41–54) – a birodalom negyedik császárat – a feljegyzések szerint már gyermekkorától kezdve egy rejtélyes betegség gyötörte, melyet sokan szélütéssel vagy a gyermekbénulással azonosították. „Járás közben nem vált előnyére, hogy térde rogyadozott, s ha vidám volt, ha komoly, sok minden elcsúfította; illetlen nevetése például; még rútabb volt, ha haragudott, ilyenkor habzott a szája és folyt az orra, ehhez járult még, hogy a nyelve is nehezen forgott, amúgy is mindig remegő feje minden mozdulatnál csak még inkább ideoda járt.” (Suetonius, 1994. 10.)⁷⁹

A *Claudius* által száműzött *Seneca*⁸⁰ és *Suetonius*⁸¹ mindent elkövettek annak érdekében, hogy a besározzák, szellemi képességeit is megkérdőjelezték, unalmasnak, együgyűnek és könnyen befolyásolhatónak mutatták be. Ennek ellent mond *Claudius* uralkodói teljesítménye – és néhány fennmaradt írása – valamint az a tény is, hogy a császárt fiatal korában tudományos pályára szánták és oktatását olyan szellemóriásokra bízták, mint *Titus Livius*, Róma leghíresebb történetírója, vagy *Athenodoros Cananites* és *Sulpicius Flavius* filozófusok. Trónra lépése után *Claudius* a principátus egyik legtehetségesebb vezetőjének bizonyult, aki törvényhozóként, hódítóként és mecénásként is maradandót alkotott a császárság korai időszakában. *Claudius* nyugodtan a tudományoknak szentelhette életét, hiszen családja a betegségéből eredő szégyenérzet miatt nem engedte a politika közelébe.

⁷⁷ Ugyanott „6. Testi fogyatékoság” (Földi és Hamza, 1996. 225.)

⁷⁸ „1. szakasz: A személyek / 22. fejezet: A házasság / 1.§ A házassági kötelek / 5. Házassági akadályok / A.) Abszolút házassági akadályok” (Földi és Hamza, 1996. 245–248.)

⁷⁹ Források áttekintése *Könczei* 2002. 44. oldalon leírtak alapján.

⁸⁰ „... nézzétek meg testét: haragjukban hozták létre az istenek...” (Seneca, 1963. 10.)

⁸¹ „Antonia, az anyja is azt mondogatta róla, hogy emberi szörnyszülemény ...” (Suetonius, 1994. 3.)

A későbbi császár első jelentős pozícióját csak 47 esztendősen foglalhatta el, amikor *Caligula* császár (uralkodott i.sz. 37–41) mellett i.sz. 37-ben consulnak választották. *Claudius* – vélhetően betegsége miatt – szerencsésen túlélte az őrjöngő császár uralmát, így i.sz. 41-re ő maradt a dinasztia egyetlen élő férfitagja, lázadásuk után a praetorianusok őt választották meg új uralkodójuknak.” (*Tarján*, n.i.)

Az újszülött megölésével, és a gyermekkitevéssel kapcsolatban a családfő lehetőségeit is szigorúan szabályozza a jog:

Személyállapotukat tekintve a szabad jogú római polgárok a *status familiae* szempontjából lehetnek: önjogú-, vagy apai, illetve férji hatalom alatt álló személyek. (*Földi és Hamza*, 1996. 201.)⁸²

„(810) A családfőt személyileg a következő pozitív jogosultságok illették meg: α) a gyermek élete és halála feletti rendelkezés (*ius vitae nescisque*); β) az elsőszülöttek kivételével a gyermekkitevel joga (*ius exponendi*); γ) a gyermekeladás joga (*ius vendendi*).” (*Földi és Hamza*, 1996. 239.)⁸³

„(812) ... A császárkorban a gyermek „indokolatlan” megölését, a posztklasszikus korban pedig már a kitevelét is büntették, majd egy császári rendelet (*Valent. C. 9, 15, 1*) teljesen eltörölte a *ius vitae necisque*.” (*Földi és Hamza*, 1996. 240.)⁸⁴ E törvény módosításainak elemzésénél már szükséges a dátumok pontosítása, a gyermekek megölését és kitevelét teljesen eltörölő rendelet már *I. Valentinianus* (uralkodott i.sz. 364–375) nevéhez fűződik, akit a keresztény császárok közé sorol a történetírás.

A császárkori Rómában divat volt az arisztokrácia körében „bolondot tartani”. Tudjuk például, hogy *Seneca* első feleségének hagyatékában⁸⁵ volt egy *Harpasté* nevű értelmi fogyatékos rabszolganő, akit a költő csak szánalomból engedett a házában maradni.

„Tudod, hogy *Harpasté*, feleségem bolondja, öröklött teherként maradt házamban.

Én magam rendkívül idegenkedem az ilyen szörnyektől;

ha bolondon akarok szórakozni, nem kell sokáig keresgélnem, magamon nevetek.

Ez a bolond hirtelen elvesztette látását.

Hihetetlen dolgot mondok neked, de igazat: nem tudja, hogy vak.

Folyton arra kéri felvigyázóját, költözzenek máshová. Azt mondja, a ház nagyon sötét.”

(*Seneca*: Erkölcsei levelek, 50. levél)⁸⁶

⁸² „1. szakasz: A személyek / 15. fejezet: A személy fogalma a rómaiaknál / 2.§ A személyállapot / 1. Személyállapotok a római jogban” (*Földi és Hamza*, 1996. 199–201.)

⁸³ „1. szakasz: A személyek / 21. fejezet: Az apai hatalom / 1.§ Az apai hatalom fogalma és tartalma / 1. Az apai hatalom fogalma és személyi tartalma” (*Földi és Hamza*, 1996. 239.)

⁸⁴ Ugyanott 240. (*Földi és Hamza*, 1996. 240.)

⁸⁵ A rabszolga itt egyértelműen tárgyként szerepel.

A fenti idézetben is előfordul a hellén fogyatékos gondoskodás tárgyalásánál már említett *paedagogum*, azaz felvigyázó. A római jog (869–880) azt is szabályozza,⁸⁷ hogy az *infantes* személyi állapotának megfelelően az értelmi fogyatékosokkal élőket gyámság⁸⁸ és gondnokság⁸⁹ alá kell helyezni. Akik nem feltétlenül a cselekvőképtelen, illetve felelősségre nem vonható személy érdekeit képviselték, hanem a család, a ház jó hírét voltak hivatottak felvigyázni.

Általánosan bevett szokás volt *Herbert Graßl* (1988. 111.) szerint, hogy a családtagok nagyon nyersen bántak középsúlyos és súlyos értelmi fogyatékosokkal élő rokonaikkal. Sok esetben megkötözve, bezárva, megláncolva tartották őket és nem csak az eleve ön- és közveszélyes egyéneket. Így a helytelen bánásmód miatt könnyen elérhették, hogy aki egyébként ártalmatlan volt, az is veszélyes dühöngővé válhatott. A kor orvosai nyomtatékosan felemelték szavukat e módszerek mindennapos házi használata ellen, de a gyógyászatban továbbra is alkalmazták tudatos sokkolásként.

Már a görög hagyományban említésre került, hogy a más tünetek által nem kísért enyhe és középsúlyos értelmi fogyatékos a kor orvostudományi szintjén nem volt felismerhető újszülött korban. Ha egy meghatározott szertartás keretében a gyermeket elfogadta az apa, amikor a bába lábai elé helyezte, akkor annak felemelésével (*tollere* [felemelni], *suscipere* [újszülött gyermeket a földről felemelni, elismerni]) elismerte gyermekének, és atyai hatalmánál fogva kinyilvánította, hogy fel akarja nevelni. Ellenkező esetben a folyóba vetették, vagy kitétték a gyermeket. Még túl kellett élnie a legkritikusabb első napokat és megkapta nevét – a leányok a 8., a fiúk a 9. napon – egy vallásos engesztelő nap a „*dies lustricus*” keretében. (*Orosz*, 2004. 182.) Többé már nem fenyegette a kitétel veszélye, de még mindig bármikor eladható volt rabszolgának. Az atyai elfogadás után a gyermek megölése már büntetendő cselekedet volt, értelmi fogyatékosokkal ugyan eladható lehetett, de csak nagyon alacsony áron, ha a vevő valamiféle felhasználási módját látta, ami legalább az élelmezési és elszállásolási költségeit fedezte.

Enyhe értelmi fogyatékosokkal élő felnőttek a családdal maradtak és sok esetben 18 éves korukban még polgárjogot is kaptak. A családi műhelyekben, vagy gazdaságokban, szezonális munkákkal, vagy a korban már létező kézműipari üzemekben találtak munkát

⁸⁶ „*Harpasten, uxoris meae fatuam, scis hereditarium onus in domo mea remansisse. Ipse enim aversissimus ab istis prodigiis sum; si quando fatuo delectari volo, non est mihi longe quaerendus: me rideo. Haec fatua subito desit videre. Incredibilem rem tibi narro, sed veram: nescit esse se caecam; subinde paedagogum suum rogat, ut migret, ait domum tenebricosam esse.*” (*Wildberger és Colish*, 2014. 243.)

⁸⁷ „1. szakasz: A személyek / 23. fejezet: A gyámság és a gondnokság” (*Földi és Hamza*, 1996. 256–259.)

⁸⁸ A gyám személyében felelős a cselekvőképtelen rábízottért.

⁸⁹ A gondnok közhivatali feladatként felelős rábízott vagyónának helyes kezeléséért.

maguknak, melyből jövedelemre tettek szert. Amennyiben fogyatékoságuk mértéke, a kor gazdasági és/vagy politikai lehetőségei, a család anyagi helyzete, illetve egyéb tényezők ezt nem tették lehetővé, abban az esetben az ilyen problémákkal küzdő családtagok nagyon komoly terhet jelentettek a család számára. Ez főleg a városi alsó középosztály és a szegények számára jelentett problémát. „Róma városában például a császárkor (i.e.27 – i.sz.284) elején egymillió ember élt, ebből mintegy 2–300 ezer főnek járt a gabonafejadag. A gettóban és a külvárosokban éltek a bevándorlók, a szabadon bocsátottak és koldusok, akiknek nem volt joguk az állami gabonaosztásban részesülni. Közöttük élt több ezer értelmileg fogyatékos ember is a társadalmi periféria legalsó rétegeként.” (Häßler és Häßler, 2005. 10.) A belvárosi negyedekben (insuale) katasztrofális lakáskörülmények uralkodtak. Bizonyos esetekben egy szegény munkás bérének a három-négyszeresébe is kerültek a lakbérek, az emeletes bérházak felsőbb emeleteinek szobáiban sokszor egy tucat bérlő lakott. Ilyen körülmények között az értelmi fogyatékkal élő családtagok ellátásának nem volt helye.

A fogyatékosá vált rabszolgák sorsa volt a legkegyetlenebb, gazdájuknak többé nem állt érdekében eltartásuk, ezért megölték őket. *Claudius* császár (i.e.10 – i.sz.54) rendeletileg megtiltotta a munkaképtelenné vált rabszolgák megölését, de ezzel – valószínűleg szándéka ellenére – még embertelenebb helyzetet hozott létre, melyben a tulajdonos életkörülményei ellehetetlenítésével lassú halálra ítélte a rabszolgáját. (Häßler és Häßler, 2005. 5–12.)

Bár az államhatalom részéről nagyon sokáig nem történtek hivatalos lépések, az emberség szép példáját meséli el a *Hadrianus* császárról szóló történetek egyike, miszerint: Amikor a császár *Tarragonában* járt egy láthatóan értelmi fogyatékos rabszolgát súlyosan bántalmaztak. *Hadrianus* nem találta mulatságosnak a szórakoztatására rendezett eseményt és azonnal elrendelte a rabszolga orvosi kezelését.

Említést találunk még ugyanitt egy másik – a közel-keleti kultúrákban kivégzési módként ismert – aktusról is, a megkövezésről. Ez esetben az utca emberének általános félelmeit és tudatlanságát tükröző megkövezésről van szó. Akár abban a formájában, hogy az utcán játszó és csatangoló gyerekek csapatostul szaladtak egy általuk „bolondnak” mondott ember után és gúnyolódva megdobálták őt. Vagy az ijesztő, rendezetlen, elhanyagolt megjelenésű és esetleg betegségeket is terjesztő, vélt-valós elmeháborodottak távoltartására szolgált. Egy biztos, nem megölni, de eltalálni és elzavarni akarták ezzel a nem kívánt személyeket.

Alkalmazták ezt a módszert, más megoldás híján szintén azonnal ható fájdalomterápiaként például katonák esetében. A csatamező harci cselekményeinek hatására, vagy az ott elszenvedett lelki sokk következtében átmenetileg esztét veszített katonát, akinek fegyverrel a kezében borult el a tudata, így fékeztek meg társai. Viszonylag hatékonyan távol tartva őt maguktól, kiküszöbölve ezzel az egyéb sérülések veszélyét.

A Római Birodalom racionális rendjéhez képest változást hozott először a kereszténység tanítása, majd az iszlámvallás. Ám azt, hogy a vallási törvények emberi igazságának és isteni tisztaságának háttérben mindez mit jelentett a mindennapi életében, már szinte drámai részletességgel meséli el nekünk a középkori történetírás.

3.2.5 A kelta mitológia és a germán hagyomány

A járáskéességében erősen korlátozott, vagy korlátozottá tett kovácsisten hagyománya megtalálható még az *Edda*-ban, az óészaki kelták hősi eposzában *Völund* története is ezt meséli el. Ő a megalkotója például az *Excaliburnak*, *Arthur* király legendás kardjának. Maga is királyfi volt, híres kovácsművész, aki az aranyművességhez⁹⁰ is mesterien értett. Mikor a legenda szerint tündérleány felesége elhagyta, hétszáz drágakő berakásos aranygyűrűvel várta őt vissza. Megtetszett munkája *Nidud* királynak, aki szolgálatába kényszerítette a híres kovácsot, lábának inait pedig úgy vágatta el, hogy soha többé ne tudjon járni. Egy lakatlan szigeten dolgozott a királynak egyedül, magányosan, boldogtalanul. (*Könczei*, 2002. 43.)

A vaseszközök birtoklása a királyok kiváltságai közé tartozott, sőt maga a vaspálca is kelléke volt a közel-keleti királyi legitimációs protokollnak⁹¹. Tehát egyfajta öröklődő, titkos tudás birtokosai lehettek a kovácsok, így elképzelhető szándékos megcsönkítésük, hogy helyhez kössék, fizikailag is a közösséghez láncolják őket. Amikor a Nyugatrómai Birodalom összeroppant a germánok támadási alatt a császárok i.sz. 385-ben Bizáncba helyezték át székhelyüket. A hajdan virágzó főváros egymillió lakosából, talán ha százezer maradt a falakon belül, a Forum Romanum építészeti remekművei között kecskék és bárányok legeltek. A hódító törzsek nem lakták a meghódított városokat, ezért a

⁹⁰ Németül „Goldschmied”, az angolban „goldsmith”, azaz aranykovács ennek a szakmának a megnevezése. A régi technikák mesterfogásai valóban igen közel álltak a kovácsmesterséghez, ezt napjaink gyakorlati technológiája már csak nagyon kevésbé tükrözi és a szakmai képzés tananyagának sem része.

⁹¹ Királyi beiktatási szertartásnak. Cserépedényekre vagy megkötözött kezű agyagfigurákra Egyiptomban például piros tintával ráírták az ellenség nevét, majd varázsigék kíséretében, vaspálcával összetörték. A vasból készült tárgyak és fegyverek az i.e. 2. évezred elején még nagy ritkaságnak számítottak, különösen a Termékeny Félhold világában, ahol nincsenek vasércbányák és a megmunkálásához sem értettek. Ennek mesteri a hettiták voltak. A görög mitológia motívumai még visszanyúlhatnak ezeknek az időknek az emlékeihez.

városkultúra az i.sz. 5–6. századra végleg összeomlott, Európában az emberek szétszórt kicsiny településeken éltek.

A germánok mindennapi életéről csak nagyon kevés adat maradt ránk, ezért korai jogszokásaikat szinte lehetetlen felidézni. Rovásírásos rúnáikat többnyire fába és kőbe vésték, amelyeknek jelentős része megsemmisült az idők folyamán. Ugyanilyen kevés adatunk maradt a tárgyi kultúráról, az egymás közötti kapcsolatokról és magáról a családról is. Az a kevés adat, ami a fogyatékos emberek sorsáról fellelhető *Günter* és *Frank Häßler* szerint azonban érdemes a lejegyzésre.

A nemzetségfők nyomására az újszülöttek megölése nem volt büntetendő, főleg a mellékfeleségektől és a szolgálóktól született gyermekek esetében, ezzel is biztosítva saját vérvonalukat és az öröklési rendet. Egyben a csoport továbbélését is, hiszen a belső hatalmi feszültségek okán más, közeli nemzetségek/törzsek vezetői jogot formálhattak az adott csoport feletti vezető szerepre. A gyermeket csak addig lehetett elveszejteni, amíg először életében meg nem etették, ez lehetett az elfogadás jele.

Felfogásuk szerint a koraszülött, a rendellenességgel született és a látható testi vagy értelmi fogyatékosággal világra jött csecsemők szerencsétlenséget hoznak a közösségre. Ezért elpusztították őket és isteneik szent helyeitől távol temették el őket. Olyan mélyen gyökerezett hagyományaikban a démonoktól való félelem, hogy az ilyen gyermekek esetében fel sem merült az élethez való joguk. Ez a demonológiának egy speciálisan nyugati változata, amely egészen az újkorig jelen volt a népi gondolkodásban (*Häßler* és *Häßler*, 2005. 13.), az elcserélt-, váltott- vagy alácsempészett gyermekek történeteiben, akiket az egészségesen születettek helyére tettek a démonok, koboldok, boszorkányok, illetve más gonosz túlvilági lények. (*Könczei*, 2002. 47–49.) *Könczei* kutatása szerint e hiedelem kialakulását általában az i.sz. 8. századra teszik, *Häßler*ék ezt az i.sz. 4. század előtti időszakra helyezik.

Halottaikat elégették, ezért a csontvázak vizsgálatából szinte lehetetlen pontos következtetésekre jutni, az elszenesedett maradványokból azonban kiderül, hogy az elhunytak egynegyede még felnőtt éveinek elérése előtt hunyt el. Először csak a népvándorlások korából, az i.sz. 375–568 közötti időszakból származó leletek megnövekedett számán keresztül lehetséges valamelyest árnyaltabb képet szerezni a kezelt sebek és sérülések behegedt nyomai alapján a korabeli orvosi tevékenységek mibenlétéről. Jóval az átlagos értékeket meghaladó számú koponyán találtak patológiai elváltozásokat, amelyek a vízfejűség (*hydrocephalus*) egy különösen súlyos és elterjedt változatára

engednek következtetni. (Häßler és Häßler, 2005. 14.) Későbbi korra vonatkozóan a vízfejűségre utaló hivatkozások megjelennek több szakirodalmi műben is.

Gyógyító varázslatokkal, áldozattal és tánccal üzték el a rossz szellemek rontását, próbálták kezelni a lelki eredetű betegségeket, az epilepsziát és a pszichés zavarokat is. Könnyebben kezelhető esetekben az enyhébb értelmi fogyatékos családtagokat a családi rendszer integrálta és egyszerűbb tevékenységeket bízta rájuk. Tiltott volt azonban számukra a házasságkötés és az utódnemzés. Az ilyen férfiak nem tudták volna ellátni családjuk számára a zsákmányszerzés és védelem feladatát és tartottak attól is, hogy születendő gyermekeikre örökítik fogyatékoságukat, ami a megnövekedett eltartottak és védelemre szorulóknak számaránya miatt már a közösség létét is veszélyeztette volna. Arról nem állnak rendelkezésre adatok, hogy az enyhén értelmi fogyatékos leányok ép fiatalemberrel házasodhattak-e. Amint a fogyatékos családtagok élelmezés, védelem vagy bármilyen egyéb okból terhet jelentettek a közösség számára elvitték/kitették őket egy ismeretlen helyre, élelem és védelmi eszközök nélkül hagyva magára. Európa germánok lakta területeinek éghajlata és körülményei távolról sem voltak olyan barátságosak, mint Görögországé, így életbemaradási esélyeik aligha lehettek. Bár találhatunk néhány helyen erre vonatkozó utalásokat, az már valóban csak spekulációkon alapuló feltételezés, hogy esetenként növényekkel, füsttel vagy gyilkos gőzökkel oltották volna ki életüket. (Häßler és Häßler, 2005. 14.)

3.3 A fejezet összefoglalása: Az ókori társadalmak nevelési és gondoskodási tanításainak hagyományai a fogyatékkal élő emberekre vonatkozóan

Az ókor társadalmainak sem a Termékeny Félhold világában, sem a görög–római kultúrában, vagy más ismert rendszerben nem volt egységes álláspontja fogyatékosággal élő tagjaikkal kapcsolatban. Majd ötezer esztendő népei, kultúrái és vallásai váltották egymást vérben és dicsőségben. Azt is nagyra kell értékelnünk, hogy egyáltalán maradtak ránk írott és képzőművészeti emlékek, hogy jelen korunk kutatásainak megalapozását tőlünk ennyire távoli korokban is el tudjuk kezdeni.

Nem lehet saját értékeinket mércéül állítani több ezer évvel előttünk élt emberek elé. De le kell írunk az áthagyományozott tudásanyagot. Újra és újra kell rendeznünk más és más szempontok szerint, hogy a forrásokból a lehető legtöbbet kiolvashassuk. „*A múlt nem ismerése nem csak a ma megismerésének árt*” (Bloch, 1974. 55.) hanem magát a kutatást is megghiúsíthatja.

Sem a Termékeny Félhold kultúrái, sem az antik világ nem ismerte még a kórházak, szanatóriumok, bentlakásos fejlesztő intézetek fogalmát, melyekben emberi módon és megfelelő kezelés mellett lehet a középsúlyos és a súlyosabb testi és/vagy értelmi fogyatékos embereket méltó módon elkülöníteni a közösség mindennapi életétől. Más jelentett az emberség és a gondoskodás, más a szeretet és a felelősségvállalás. Ez esetben azt is vizsgálnunk kellene, hogy mit jelentett és kire vonatkozott az „ember” fogalma ezekben a korokban, civilizációkban és kultúrákban. A bennszülött lakosságra, a szabadokra, a teljes jogú polgárookra, és/vagy a felnőtt férfiakra? Ennek változatai is jelentősen befolyásolhatják a megértés és félreértés általános viszonylatait.

A győzelem kivívása és e pozíció fenntartása volt az erény magasságainak mércéje. Háborúban a katona – az egészséges, erős, bátor és fegyelmezett – a közösség legfőbb értéke. Mindenképpen szem előtt kell tartanunk azt a tényt, hogy az újszülöttek kitétele, vagy bárminemű el nem fogadása, a gyermekek rabszolgaként történő eladása, az értelmi fogyatékosokkal élő emberek kirekesztése mindenkor a kivétel és nem a mindennapi gyakorlat volt. Ez valamilyen vélt vagy valós kényszerűségből történt így – mint a haza és az istenség felé vállalt kötelezettségek vagy a szegénység és a családi tragédiák. Ismeretekkel azonban szinte csak a teljes jogú polgárság életéből rendelkezünk. Alig vannak feljegyzések a nagyszámú alsóbb társadalmi réteghez tartozó és vidéki lakosság életviteléről, szokásairól – hacsak nem néhány vonatkozó törvénycikkely erejéig.

Az akkor élt emberek is szerették gyermekeiket, játékokat vásároltak és készítettek nekik, ha módjukban állt, tanították őket, aggódtak értük és megsiratták elvesztésüket. De mások voltak a normák, a szokások és az érzékenységi határok. Nem voltak jobbak, vagy rosszabbak, csak egyszerűen mások az éppen aktuális kultúra világához alkalmazkodva. Volt, amikor a világ igazságosságának isteni egyensúlya volt a törvény – az egyiptomiak ezt *ma'at*-nak nevezték. Ezekben a békés korszakokban már egészen korán nyomára akadhatunk a „tudástársadalom” valamiféle elődjének. Természetesen az ilyen korszakok könnyebb, jobb körülményeket, nagyobb elfogadást és több lehetőséget is biztosítottak a különféle fogyatékosokkal élő emberek számára a maguk módja és rendje szerint. Voltak idők, amikor *Árész*⁹² hadisten rendje mozgatta a világot. A katonaállamok szelektációs gyakorlatát már győzelmi céllal és a tökéletes katona ideáljával alkották meg. Ha győztesek voltak, a fogyatékos emberek számára lehetetlen volt a legfőbb ideálhoz való megfelelés, azonban ha vesztesékké váltak, még kevéske esélyük is hirtelen semmivé lett.

⁹² A római panteonban *Mars*.

Az epilepsziára, mint szent betegségre (morbus sacer) disszertációm keretein belül csak érintőlegesen térek ki, mivel már a régi időkben is betegségként és nem fogyatékosként tartották számon. Például *Michael Wohlers* „Heilige Krankheit – Epilepsie in Antiker Medizin, Astrologie und Religion” című könyve a Marburger Theologische Studien sorozatban 1999-ben jelent meg. Függelékében részletesen megtaláljuk az irodalomjegyzék mellett kiemelten az epilepszia történeti forrásait is. (Wohlers, 1999. 248.) Legújabb összefoglaló mű e témában *Andrew Scull* „Az örület kultúrtörténete – a Bibliától Freudig, a bolondokházától a modern orvostudományig” című, 2017 januárjában megjelent kötete. (Scull, 2017)

Az epilepszia gyűjtőfogalma mindazoknak a betegségeknek, melyeknél az agyi idegsejtek izgalmi tevékenysége ismétlődő rohamokat vált ki. Maga a betegség már évezredek óta ismert, de csak az elmúlt évszázadban értették meg működését. Valamely földöntúli erő átmeneti hatásának tartották – ez az erő lehetett jó, azaz isteni, vagy rossz, tehát démoni egyaránt. Az orvoslás atyjának tartott i.e. 4. században élt *Hippokratész* óta betegségként értelmezték és önmagában nem sorolták az értelmi fogyatékoság kategóriájába. Az ő neve alatt fenn maradt „A szent betegségről” című mű ennek az elnevezésnek az okát a tudatlansággal magyarázza, mert szerinte az epilepszia semmivel sem szentebb, mint más betegség, csak okai nem ismeretesek. Ha mindazt szentnek neveznék – jegyzi meg némi iróniával –, amit nem ismerünk, és ezért megérteni nem tudunk, akkor elég sok szent dolog volna e világon. (Ritoók és Szilágyi, 2006. 399–400.)

Hammurapi törvénye szerint az i.e. 1780 körül az a személy, aki epilepsziás nem házasodhat, és nem tehet a bíróság előtt vallomást. Valamint érvénytelen annak a rabszolganak az adás-vételéről szóló szerződés, akinek három hónapon belül rohama lesz, azaz kiderül betegsége. (Mathern, Nehlig és Sperling, 2003. 12–14.) Az első ismert epilepsziáról szóló tankönyvet már i.e. 1000 körül ékírással jegyezték agyagtáblákra. (Schneble, 2013. 2.)

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy földünk jelenlegi népességéhez viszonyítva igen csekély emberfővel számolunk a vizsgált időszakban. A tudományos kutatások összegzésének adatai alapján a Föld lakossága az i.e. 10.000–8000 táján Eurázsia és Afrika viszonylatában nagyjából öt millió fő lehetett. Ez a szám az ókor végére mintegy 250–270 millióra⁹³ emelkedett Európa, Észak-Afrika és Ázsia területét tekintve. (Haub, 2011) Az akkori tudomány nem rendelkezett a mai gyógyszerek és fejlesztő eszközök

⁹³ És i.sz. 1000 körül a középkorban nem is emelkedett számottevően tovább. (Haub, 2011)

lehetőségeivel, ám az emberek sokkal természetesebben éltek és táplálkoztak, valószínűsíthetjük csupán, hogy a fogyatékosként megítélt személyek aránya a mainál azért alacsonyabb lehetett. Hiszen számos olyan dolgot nem tekintettek – és az orvostudomány korabeli lehetőségei miatt nem is tekinthettek⁹⁴ – fogyatékosná, amit manapság akként kezelünk. A WHO⁹⁵ adatai szerint 2015-ben a földön több mint egymilliárd ember él valamilyen fogyatékossgal, ami a lakosság közel 15%-ának felel meg. Magyarországon a KSH⁹⁶ 2011. évi népszámlálási adatai szerint ez kb. 5%. Sokkal nagyobbak tűnik a régi társadalmak ez irányú tűréshatára saját korunkéhoz viszonyítva. Valószínűsíthetően sokkal több különbözősége adott lehetőséget, sokkal kevésbé volt uniformizált. A statisztikai adatok azt mutatják, hogy minél modernebb, minél fejlettebb egy társadalom, annál több szinten értelmezi a fogyatékossgot és annál könnyebben sorol be valakit egy ilyen kategóriába. Az intézményesítés szabályainak megfelelően lényegesen több probléma kerül diagnosztizálásra, mert a legkisebb másság is azonnal tudományos megjelölést kap és hivatalos definiálás alá esik.

A viszonyítás és a számszerű adatok érzékeltetése szintjén érdemes elgondolkodni azon, hogy hozzávetőleges becslés szerint – és a mai értékmérők szerinti besorolások alapján a legalacsonyabb 5%-os határt alapul véve – ez a szám az ókor végén talán mintegy 15 millió embert jelenthetett Európa, Észak-Afrika és Ázsia területén.

Rövid kitérőt engedve a dolgozatban vizsgált időszak időhatárain túl, a gyermekkételek minden korban és kultúrában megtalálható lehetőségeit figyelembe véve, szeretném bemutatni az angliai nottinghami egyetem és – több felkért résztvevő között – a magyar Család, Gyermekek, Ifjúság Egyesület 2012-ben készült közös kutatásának eredményét. „A gyermekek elhagyása és ennek megelőzése” című kutatás szerint Csehországban 2005 óta 41 „babadoz” került kihelyezésre és 40 gyereket helyeztek el bennük. 1996 óta Magyarországon is 40 körül volt a 25 kórházban kihelyezett inkubátorokban hagyott csecsemők száma. 2004–2010 között Szlovákiában 23 újszülöttet tettek a dobozokba. Litvániában a „gyerekablak” a nem kívánt újszülöttek elhelyezésére szolgáló inkubátorok neve 2009 óta és 13 gyermeket helyeztek el bennük, míg 2006-tól Lengyelországban 31 csecsemőt. (Browne, 2012. 9.)

⁹⁴ pl. a belső szervi rendellenességekkel élők és transzplantációs beavatkozások átesettek.

⁹⁵ WHO = World Health Organization, azaz az Egészségügyi Világszervezet, az ENSZ (Egyesült Nemzetek Szervezete) nemzetközi közegészségügyi koordináló hatóságaként működő szervezete.

⁹⁶ Központi Statisztikai Hivatal

A gyermekek meggyilkolását és a kitételét általában szinonimaként használják a különböző szerzők. Fontos azonban nyomatékosan kihangsúlyozni, hogy mindazokban a társadalmakban, ahol létezett és elfogadott volt az *apothetai*, azaz a kitevés helye, ott a szülők, illetve az anyák nem megölték, hanem a mai lehetőségek szerinti „inkubátoroknak, babadobozoknak” megfelelő, mindenki által ismert helyen hagyták gyermeküket. Az úszó kosarak esetében szintén jó esélye volt a csecsemőnek, hogy rátalálnak és befogadják.

Nem tudjuk, hogy napjaink kórházban hagyott, állami gondozásba adott és babadobozba tett gyermekeinek arányánál nagyobbak voltak-e ezek számok. Például a görögök csak azokat a dolgokat írták le, amelyek a normálistól, a mindennapi gyakorlattól eltérőek voltak vagy az utókor számára fontosnak gondoltak. A mindenki által köztudott tényeket nem volt szükséges megörökíteni. Ennek alapján feltehetően akkor is létező gyakorlat volt a gyermekek elhagyása az ókori társadalmak szinte mindegyikében, mégsem minősíthetjük a gyermekkitétel általánosan gyermekgyilkosságnak, még akkor sem, ha ez mai fogalmaink szerint valóban a gyermek létének veszélyeztetésével járt, illetve annak halálához vezethetett. Az isteni és emberi világ mitologikusan átszőtt kapcsolatában a csodálatos dolgok más realitásképzetet váltottak ki. *Valerie French* szerint ebből adódóan a felnőtteket messze nem rendítette meg annyira egy csecsemő szenvedéseinek elképzelése, mint egy ténylegesen elhagyott és kiszolgáltatott, magatehetetlen kisbaba látványa. Több történet szól befogadásról is, ebben az esetben akár a sors, az istenek ajándékának vagy valamiféle küldöttének is tekintették a talált kisededet. Egy ilyen fontos és sorsdöntő tett soha nem elhamarkodott döntés eredménye volt, hiszen a legtöbb helyen vezettek valamiféle nyilvántartást a születő gyermekekről, legalábbis a közösség tudott érkezésükről: „*a források beteges vagy deformált gyermekeket és törvénytelen fiúkat említenek, olyanokat, akiket kitehettek volna, de nem tettek.*” (*French, 2004. 8.*)

4. FOGYATÉKOSSÁG A ZSIDÓ VALLÁSI HAGYOMÁNYBAN

4.1 Történeti bevezető

„Vándor arámi volt az atyám” (MTörv 26,5/H)

Izrael történelméről csak az i.e. 13. századtól beszélhetünk, amikortól írásos emlékek⁹⁷ és történelmi leletek alapján az ország mai területén már egy letelepedett népet találunk, amelyet Izraelnek hívtak. Előtte csak ismeretlen vándorutakon bolyongó nomádokról van szó, akikről korabeli emlékek nem tanúskodnak, s akik vándorlásaikról nem hagytak maguk után történelmileg igazolható vagy egyéb módon kézzelfogható nyomot. Ezek a nomád vándorok Izrael ősei. Valójában nem is tartoznak Izrael történetéhez, csak őstörténetéhez. (Bright, 1980)

A pátriárkák azok az ősatyák, akiktől a Biblia és a Korán az egész emberiséget, illetve a zsidó népet származtatja. Ádámtól Noéig tíz nemzetséget tartanak számon, a vízözönt túlélő Noé Szem nevű fiának ágán szintén tíz nemzetség vezet el Ábrahámig. Ők a szemiták.

Ábrahám, Izsák és Jákob már a zsidó nép ősatyáiként éltek nomád, vándorló életüket. Igen kicsi a valószínűsége, hogy itt valóban apa-fiú-unoka viszonyról lehetett szó. Nyilvánvalóbb, hogy a hagyomány szerinti legfontosabb ősatyákat beillesztették egy bizonyos genealógiai, azaz leszármazási sorrendbe, ez Ábrahám családfája (héb. toledot), ami később megalapozója lett Izrael és a környező népek viszonyában az elfogadottság-elutasítottság rendszerének. Izsáknak, Ábrahám és Sára egyetlen közös gyermekének, Jákob nevű fia ágán – aki a Jiszráél (Istennel harcoló) melléknevet kapta – való leszármazottai az izraeliták.

A történelem viszontagságai közepette e nép egy része bizonyos ideig Egyiptomban élt és valamikor II. Ramszesz⁹⁸ uralkodásának első felében Mózes⁹⁹ vezetésével

⁹⁷ A mindeddig fellelt legrégebbi dokumentum, mely írásban rögzíti Izrael nevét, Merenptah fáraó (uralkodott i.e. 1213–1203) líbiai hadjáratának győzelmi sztéléje.

⁹⁸ II. Ramszesz (i.e. 1302–1213) a XIX. dinasztia 3. fáraója (kb. i.e. 1279-től haláláig), az Újbirodalom legjelentősebb királyaként 66 évig uralkodott. A Ramszesz, azaz Ra-mosze név jelentése: „Rá szülötte, fia, gyermeke”

⁹⁹ Bibliai próféta, (az iszlámvallás is tiszteli). A hagyomány neki tulajdonítja az Ószövetség első öt könyvének szerzőségét. A Mózes, azaz a ...-mosze név jelentése az istenség nevének előtagja nélkül: „a kimondhatatlan nevű Isten szülötte, fia, gyermeke”

szabadultak meg a szolgaság (héb. gálut) földjéről. Mózes törvényt kapott *JHVH*¹⁰⁰-tól. Mindazok, akik az Örökkévaló parancsára e mózesi törvényeket követik, a zsidók.

Az azóta eltelt több ezer esztendő alatt a zsidó vallási kultusz jelentősen módosult. Maga a zsidóság nem volt soha és napjainkban sem egységes, a vallási gyakorlat sokféle változatának különböző megnyilvánulásait és a történelmi szekták sokaságát ismerjük. Jézus korában „számuk a töredékes források alapján is mintegy huszonnégyre tehető”. (Johnson, 2005. 24.) Azonban a monoteizmus, a héber mint szent nyelv és Mózes könyvei a Második Törvénykönyv (az 5., a Deuteronomium) kivételével, Józsué, Bírák, Sámuel és Ruth könyve a legrégebbi hagyomány szerint¹⁰¹ is örök alap maradt mindvégig, minden zsidó számára. (Berzsenyi, 2003 és 2009)

Fontos tudnunk még, hogy hogyan áll a zsidó vallás a törvényhez, a hithez és Istenhez. „A *Misna*¹⁰² leírása a legfontosabb lépése volt a mai napig is működő Tóraértelmezési gyakorlatnak és a rabbinikus¹⁰³ zsidóság kialakulásának. Ezzel zsidó oldalról eldőlt az ezredfordulót követő két évszázad legnagyobb kérdése. A zsidóság továbbra is a törvény által “üdvözülni” és nem a hit által.” (Radnóti, 2012) Ez nem a hit nélküli formalitást jelenti – az a farizeusság –, hanem azt, hogy a hit önmagában nem elég szigorú kötelék. A hit egy adomány, Isten ajándéka, a lélek megnyitása a transzcendens felé. Az embernek élete során vagy legalábbis megtérése pillanatától kezdve mintegy önmaga számára is bizonyítva elkötelezettségét be kell tartania az isteni rendelkezéseket. Ez az a viszont ajándék, amit az ember, mint teremtmény teremtőjének, az Örökkévalónak, adhat, tehát az elköteleződés belső normáinak egyfajta külső rendje.

Izrael vallási törvényei, a Mózesi törvények változatlanok. Ezeknek gyakorlati megvalósíthatóságát és betarthatóságát a halachikus¹⁰⁴ jog szakértői több ezer éve időről időre megvitatják és értelmezik. Társadalmi szabályaira és történetére jellemző, hogy az egyszer már előállt szociális formák fenntartására törekszik miközben azonban a konkrét

¹⁰⁰ *JHVH* (héber írásmódban: יהוה) a zsidók – ókori viszonylatban – láthatatlan istenének neve, megközelítő kiejtéssel „Jahve”. E név kimondása a vallási előírások szerint tilalmas, ezért *Örökkévalónak*, vagy *Mindenhatónak* illik említeni. Eredete a „vagyok, aki vagyok” (héb. 'ehje 'aser 'ehje) Kiv 3,14-ből jön.

¹⁰¹ Például a falasák, a fekete etiópai zsidók még jóval az első templom pusztulása előtt szakadtak el őseik földjéről, így ők nem ismerték a Második Törvénykönyvet és az u. n. szóbeli törvényt (a Talmudot), valamint a későbbi rabbinikus irodalmat sem. ORIT-nak nevezett szent könyvük a fenti egységeket tartalmazza. Kivétekként a hébert, mint szent nyelvet sem tartották meg, helyette az ugyanebbe a nyelvcsaládba tartozó ge'ez nyelvet használták.

¹⁰² *Misna* (jelentése: ismétlés). A „szóbeli tan”-nak nevezett Biblia utáni irodalom része, mely a Tóra rendelkezéseire kapcsolódó kérdések és válaszok formájában gyűlt össze az évszázadok folyamán. Tartalmazza a vallástörvények (halácha) gyűjteményét és rövidebb elbeszéléseket, tanításokat. (Ujvári, 1929.)

¹⁰³ Rabbinikus kornak a második Jeruzsálemi Templom pusztulása és a Talmud teljessé tétele közötti időszakot (i.sz.70–550-ig) nevezzük.

¹⁰⁴ Zsidó vallásjog

megjelenési formák változhatnak. E változásokat is túlélő folyamatosság az egyik alapfeltétele annak, hogy az egymást váltó korszakokon át sem szűnt meg Izráel identitása. Az identitás tudata szempontjából azonban nem mindenkor egyformán fontos minden elem. (Kessler, 2011. 206.)

Herman Wook ezt némi öniróniával így magyarázza: „A hagyomány szerint a judaizmusnak hatszázötvenhárom parancsolata van. [...] ezek nagyrészt a [...] mezőgazdasági, papi és büntetőtörvények közé tartoznak. A nagyon-nagyon jámbor aggályos alapossággal találhat esetleg száz olyan előírást, mely a mai életre alkalmazható. Az a zsidó, aki kéttucatnyit betart, már ortodoxnak számít.” (Wook, 1993. 32.) Ezek a parancsok részletesen szabályozták és irányították az egyén és a társadalom életét. Meghatározták a családi életet, a munka világát, az ünnepek rendjét, az imádságot, a joggyakorlatot és az istentiszteletet, de az étkezést, az egymáshoz és a nem zsidókhoz való viszonyt is, valóban mindent.

4.2 Antropológiai alapvetések – a test és lélek fogalma

Már a zsidóságban kialakult egy személyes Isten képe, talán ebben a formában nyilvánulhat meg legteljesebb módon a hívő gondolkodás. Ez a személyes istenkép volt az alapja annak, hogy az egyén szent és elidegeníthetetlen jogai értéké emelkedhessenek, hogy elismeréssel tekinthessenek az emberi személyiségre. (Armstrong, 1996. 260.)

Az ábrahámi vallások tanítása szerint az ember test és lélek megbonthatatlan egysége. Minden ember Isten képére és hasonlatosságára teremtett,¹⁰⁵ ebben az értelemben egyedi, megismételhetetlen és felcserélhetetlen. Ennek érvényessége attól a pillanattól kezdődik, amikor lelket kap a magzat az adott vallás létfilozófiai tanítása szerint. Az ábrahámi vallások némileg eltérő, a korról változó és a kultúrához igazodóan árnyalt emberképet jelenítenek meg, azonban közös bennük az isteni teremtettség gondolata. Ezért tehát a test és lélek fogalmának megértéséhez szükséges ismernünk a hozzárendelt magyarázatot.

4.2.1 A zsidóság emberképe

Bár az ószövetségi zsidóság emberképe is fokozatosan alakult ki, a Teremtés könyvében már ennek alaprendszerét megtalálhatjuk. Ezek az írások – bár többszörös redakció eredményei – alapjaikban valamikor az i.e. 9–7. század között keletkezettek. Ma már nehéz lenne visszakövetni, hogy ez mennyiben hatott a görög filozófiai gondolkodásra, ha

¹⁰⁵ „És teremtette Isten az embert az ő képére.” (Ter 1,27/H)

hatott egyáltalán vagy egy szélesebb körben elfogadott emberkép továbbértelmezéséről lehetett-e szó – nem tudjuk. A görögök beszélni képes állatnak (*zoon logikon, zoon logon ekhon*) tekintették az embert, akinek a beszédképességével összefüggésben vagy éppen ez által értelme, szelleme (*logosza*) van. Ez jelenik meg a rómaiak eszes, értelmes, érzékelő állat (*animal rationale*) kifejezésében, ami arra utal, hogy az ember összetett gondolkodási képessége által emelkedett ki a világ egyéb élőlényei sorából. Az ember ebben az antropológiai rendszerben is alapvetően két részből áll, egyik rész az testi, fizikai (animális) léte, mely egész életében függ az anyagi világ törvényeitől és szükségleteitől. A másik a lélek transzcendentális része, az én, a szubjektivitás helye. *Arisztotelész* (i.e. 384–322) szerint ez a szellemi valóság az isteni vonás az emberben. (*Németh, 2004. 20–21.*)

4.2.2 Test és lélek értelmezése

A test és lélek értelmezése a zsidó filozófiai hagyományban alakult ki, ezt a rendszert vette át a kereszténység és az iszlám teológiája is.

A Jüdisches Lexikon szerint a „lelkes lények”, vagy „lélegző lények” (héb. *nefes haja*), azaz minden élőlény, csak attól a pillanattól él, amikor először lélegzetet vesz. A *nefes* (héb. נֶפֶשׁ) szó – a kabbala¹⁰⁶ szerint – lélek, vagy lélegzet, melyet a vér hordoz¹⁰⁷ és az élőlények ettől válnak élőkké, lelke pedig csak az élőknek lehet. „De óvakodjál: ne edd a vért, mert a vér a lélek, és ne edd a lelket a hússal.” (MTörv 12,23/H)

Ezt a Midrás¹⁰⁸ irodalom az ábrahámi vallások emberképe szerinti rendben pontosítja. (*Attias és Benbassa, 2003. 221–222.*) Tehát az élőlények testét az első lélegzetvétellel életre keltő erő a *nefes*. „És megalkotta az Örökkévaló Isten az embert a föld porából és az élet leheletét lehelte orrába; és az ember élőlénné lett.” (Ter 2,7/H)

E szerint az elv szerint a lélek a test életeleme, létének alapelve, az életműködések ellátója, ami a halál pillanatában elhagyja a testet és ezzel végérvényesen megszűnik az élet. A lélek, mint az élet fenntartója egyben a szellemi élet fenntartója is, ebben a fejlődésben válik el egymástól a „*nefes*” és a „*ruah*”. A „*nefes*” magát a személyt jelöli, és a

¹⁰⁶ *Kabbala* héber kifejezés, jelentése „hagyomány”, a zsidóság misztikus filozófiája és meditációs gyakorlata. Központi műve az i.sz. 13. század végén keletkezett *Zohar*, azaz a „Ragyogás könyve”. (*Scholem, 2003. 6.*) Első írásos dokumantuma az i.e. 6. századi *Maaseh Merkavah* „Mesék a szekérről”. (*Besserman, 2003. 15-17.*)

¹⁰⁷ „Talán egy még régebbi álláspont szerint a lélek a vérben lakozik, vagy éppen azonos azzal.” (*Herlitz és Kirschner, 1927. 323–324.*) „Mert a testnek lelke a vérben van” (Lev 17,11/H) „... mert a vér a lélek, ...” (MTörv 12,23/H)

¹⁰⁸ *Midrás* (jelentése: tanulmányozás, nyomozás), a zsidó bibliaexegetika eredeti, ókori formája. (Exegézis, vagy görög átiratban egzegézis. Jelentése: kifejtés, megvilágítás, értelmezés. Vallásos szakkifejezésként, szövegmagyarázatot, szentírás-magyarázatot jelent. Szűkebb értelemben teológiai tudományág, a Biblia elemző és értelmező magyarázatának tudománya. (*Ujvári, 1929.*)

felelősséget érzelmeiért, érzéseiért, a „*ruah*” pedig a kívülről kapott szellemet jelenti, melynek adományozója Isten.¹⁰⁹ Ettől a benne lakozó szellemtől válik az ember Istenhez hasonlatossá és az állatvilágból kiemelkedővé. Halála után az ember szelleme visszatér teremtő Istenéhez. Testnek és léleknek/szellemlnek ez a bizonyos szétválása jelenti a legmagasztosabb értelemben vett halhatatlanságot. Tehát az isteni szellemlnek egy része a magasabb világból alá ereszkedik, hogy egyesüljön a testtel (létünknek ez a része preegzisztens, az életet megelőző) és célja, hogy a test halála után visszatérhessen mennyei hazájába. A test és lélek szigorú szétválását a Talmud is tanítja, és a lelket, vagyis az isteni szellemet „*ruah*” az isteni résznek tartja az emberben. Csak a magasabb szintű lélek, azaz a közvetlenül Istentől kapott szellemi rész a halhatatlan „*ruah*” és ez hozzá tér vissza. Az életet biztosító lélek a „*nefes*” elenyészik a halállal. (Herlitz és Kirschner, 1927. 324–327.)

4.2.2.1 Test és lélek értelmezése a még meg nem született gyermekek esetében – a zsidó vallás álláspontja az abortuszról

A zsidó vallásjog, a halacha szerinti érvelés Fred Rosner¹¹⁰ „Biomedical Ethics and Jewish Law” (2001) című átfogó szakirodalmi műve, Michael Klöcher és Udo Tworuschka „Ethik der Weltreligionen” (2005) című kézikönyve, valamint Szécsi József vallásfilozófus „Az abortusz az ókori zsidó-, római- és a korai keresztény forrásokban” (2004) című gyűjteményes forrásmagyarázata alapján került feldolgozásra.

A művi vetelés, azaz az abortusz engedélyezése vagy tiltása egyértelműen attól függ, hogy mikor kap lelket a magzat az adott vallás létfilozófiai tanítása szerint. A zsidó jog, a *halacha* egyértelmű alapja a fentiekben leírt létfilozófiai hagyomány. Ezekben a több évezredes vallási alaptételeken nyugszik a terhességmegszakítás zsidó jogalkotási gyakorlata, amely szakértők és hittudósok közös munkája által folyamatosan kiegészül és aktualizálódik.

Mivel szabad szemmel nem látható, így a megtermékenyítéstől számított negyven napig a petesejt csak „tisztá víz”. Általában ennyi idő telik el addig, amíg az anya maga is tudatára ébred állapotváltozásának. A magzat mindaddig nem tekinthető személynek *nefes* a zsidó jog szerint, ameddig világra nem jön. Léte az anyától függ, önmagában még életképtelen, funkcionálisan úgy működik, mint egy testrész és nem külön élőlény mindaddig, míg a szülés megindulásával vagy megindításával (ide tartozik a császármetszés is) már saját ösztönei révén elkezd elhagyni az anyaméhet.

¹⁰⁹ Alanya pedig csak az ember lehet.

¹¹⁰ Fred Rosner munkatársa volt többek között az „Encyclopedia of Bioethics”-nek és a legnagyobb modernkori zsidó lexikonnak, az „Encyclopedia Judaica”-nak is.

Az alaptétel a bibliai, a talmudikus és a rabbinikus források alapján az alábbiak szerint támasztható alá *Rosner* és *Szécsi* szerint. Szándékos magzatelhajtásra való utalás nincs a Bibliában, de egy véletlen abortuszról szó esik a Kivonulás könyvében. „*Ha tusakodnak férfiak és megütnek egy terhes nőt és az elveszti magzatát, de életveszély nem támad belőle, akkor bírsággal sújtják, ahogy kiveti reá az asszony férje és rója le a bíróság kivétele szerint. De ha életveszély áll be, akkor adj embert emberért,*” (Kiv 21,22-23/H)

Ugyanez a törvény így szól fél évezreddel korábban *Hammurapi* király törvényoszlopán:

„193.§ *Ha egy awelum „awelum leányát” megütötte és méhmagzatát elvetéltette vele: 10 šiqlum ezüstöt fizessen méhmagzatáért. 194.§ Ha ez a nő meghalt: (a megütő) leányát öljék meg. 195.§ Ha „muškēnum leányával” ütés következtében méhmagzatát elvetéltette: 5 šiqlum ezüstöt fizessen. 196.§ Ha ez a nő meghalt: ½ manûm ezüstöt fizessen. 197.§ Ha awēlum rabnőjét megütvén annak méhmagzatát elvetéltette: 2 šiqlum ezüstöt fizessen. 198.§ Ha az illető rabnő meghalt: ½ manûm ezüstöt fizessen.”* (Dávid, 2003. 148.)

A gyilkosság a zsidó jogban szintén tilos „Aki a másikat úgy megüti, hogy belehal, azt halállal kell büntetni” (Kiv 21,12) A „másik” az írástudók olvasatában élő embert jelent, nem egy magzatot. Ennek értelmében egy meg nem született gyermek elpusztítása nem tekinthető gyilkosságnak. „Aki embert leüt úgy, hogy meghal, halállal vesszen.” (Lev 24,17/H) Azonban egy meg nem született magzat nem tekinthető személynek, vagy léleknek (*nefes*), ezért az elpusztítása sem von maga után halálbüntetést.

Reflektálva a talmudi forrásokra a Misna a következőket állítja: „*Ha egy nőnek a szülésnél nehézségei vannak [és az élete veszélyben van], a magzatot felvágják a méhében és eltávolítják tagról tagra, mert az ő élete előbbre való, mint a magzaté. De ha a nagyobb része már megszületett, nem szabad hozzányúlni, mert ekkor már nem lehet háttérbe szorítani az egyik ember életét a másikért.*” (Ohaloth 7:6-ot idézi *Szécsi* 2004. 12.; *Rosner*, 2001. 179.)

Az egész Talmudon és rabbinikus irodalmon keresztül visszatér az magzat létének ez a meghatározása, mely az anya részének és nem önálló létezőnek, személynek tekinti.

A fogantatás utáni első 40 napban a Talmud megítélése a megtermékenyített petesejtről, semmi több mint „tiszta víz/pusztá víz” és még „nem kell az érvényes gyermekszületés szempontját figyelembe venni” (Nidda 3:7-et idézi *Rosner*, 2001. 180.). Azonban a negyvenedik nap eltelte után a magzat kialakulását bekövetkezettnek tartja. Annak a nőnek, aki a fogantatást követő negyvenedik nap után vetélt el vinnie kell egy megszabott áldozatot, mintha élő gyermeket szült volna. A rituális tisztaságnak ez a

törvénye és az áldozat akkor is érvényes, ha a vetélés „hasonlít a szarvasmarhára, vadállatra vagy madárra” vagy egy „darab alaktalan húsrá”. Ez a szabály azt jelenti, hogy a meg nem született magzat habár nem számít élő személynek (*nefes*), azért rendelkezik valamilyen státusszal. A Talmudban sehol nincs kifejtve, hogy ennek a magzatnak a megölése a terhesség idő előtti mesterséges véget vetésével gyilkosságnak számítana. (Rosner, 2001. 179–180.; Klöcher és Tworuschka, 2005. 25–27.)

4.2.2.2 Fogyatékos csecsemők és rendellenes újszülöttek

Jelentős vita tárgya volt és már a rabbinikus korban is jogi kérdésként vetődött fel a nagyfokú orvosi és mentális rendellenességgel világra jött újszülöttek gyógykezelése vagy éppen gyógykezelésük mellőzése. Lehetett ennek oka a környező társadalmak gyermekkitevési gyakorlata, mely a hellenizmus és később a Római Birodalom gyakorlatának megfelelően befolyással lehetett, de mindenképpen kérdésként merülhetett fel a korabeli zsidóság körében is.

Bár ez a téma már napjaink bioetikai problémájának tárgyalásába is belenyúlik és bőven túlmutat e disszertáció időbeli keretein, azonban a test és lélek, a fogyatékos és az emberről alkotott több évezredes kép teljes megértése érdekében szükségesnek mutatkozik kortárs források alapján történő rövid ismertetése. Valamint a fogyatékos gyermekek nevelésének és oktatásának jövőbeni útjait is jelentősen befolyásolhatja majd.

A zsidó vallásjog, a „*halacha*” álláspontja ezzel kapcsolatban az alábbiak szerint értelmezhető: A Talmud a következő szokatlan születést idézi: „*Egy lény születésének esetében, akinek két háta, vagy két gerince volt azt mondta Rab: Ha volt egy nő [aki elvetélt] és ez nem volt utódnak tekinthető, akkor a vonatkozó törvényeket sem kell betartani. Azonban, ha ez a teremtmény megszülethetett volna, akkor jogállását tekintve ő egy személy és megölése gyermekgyilkosságnak számít, ami a zsidó jogban tilos.*” (Bechoroth 43b részét idézi Rosner, 2001. 185.) Széfer Haszidim című 13. századi munkájában a *Jámbor Júda Rabbi* leír egy esetet egy gyermekről, aki torz fogakkal és farkkal született. Az emberek halnak hitték és félő volt, hogy megeszik. *Júda Rabbit* kérdezték meg, vajon megengedett-e megölni. Ám válasza az volt, hogy a veszélyek ellenére el kell távolítani a fogakat és a farkat és a gyermeket úgy kell felnevelni, mint rendes emberi lényt. (Széfer Haszidim no.186-ot idézi Rosner, 2001. 185.) Ez az ítélet egyértelműen megtiltja a fogyatékos csecsemők megölését. Másik határozat a 19. századi *Eleazar Fleckeles Rabbitól*, aki egy deformációkkal született gyermekkel kapcsolatban kifejti: ha egyszer világra jött és életben maradt, akkor minden tekintetben önálló emberi

lény és nem szabad elpusztítani, mert az csecsemőgyilkosságnak számít és tilos. (*Feckeles: Responzum Teshuva Me’Ahavat pt. 1. no. 53-at idézi Rosner, 2001. 185.*)

Azt a problémát, amikor az anyák a terhesség korai szakaszában Thalidomidot (hazánkban Contergan néven került forgalomba ez a gyógyszer) szedtek és csecsemők végtaghiánnyal, vagy többlettel születtek szakmailag phocoméliának ismerjük. A belga *Zweig Rabbi* elítéli a Thalidomid-torzulások csecsemők megölését. *Eliezer Waldenberg Rabbi* 1981-ben kiadott responzumában¹¹¹ hangsúlyozza, hogy az abortusz a terhesség hetedik hónapjáig engedélyezett, ha az amniocentézis (magzatvíz vizsgálat) egyértelműen kimutatja, hogy az anya valóban Tay-Sachs kóros¹¹² magzattal várandós. E különleges engedménynek magyarázata az anya kimondhatatlan lelki szenvedése és sok esetben pszichés károsodása, beteg gyermeke elkerülhetetlen végzetének tudatában. Ezzel szemben *Moshe Feinstein Rabbi* 1980-ban azt mondja, hogy minden esetet egyénileg kell elbírálni és a „rutinszerű” abortusz a Tay-Sachs kór esetében sem elfogadható. *Yitzhak Silberstein Rabbi* – 1981-es kiegészítéssel – azt tanácsolja, hogy ha egy párból mindketten hordozói ennek a genetikai kromozómás rendellenességnek, és nagy valószínűséggel előre jelezhető a rendellenességgel születő gyermek, akkor ne házasodjanak össze. Ha már házasok, akkor váljanak el, ám, ha ez nagyon nehéz számukra és ezért nem elvárható, akkor lehetnek gyermekeik és remélik a legjobbakat. Ha már van két gyermekük, nem kötelezettek többre.

A fogyatékos újszülöttekkel kapcsolatban *Jakobovits Rabbi* a következőképpen összegzi röviden a zsidóság nézetét: „Egy fizikálisan, vagy mentálisan abnormális gyermeknek is ugyanolyan joga van az élethez, mint egy normális gyermeknek, mert személyként ítéltetik meg (nefes). Azonban, amíg csak egy megszületett és életképes gyermek megölése számít gyilkosságnak a zsidó jogban, addig a magzat elpusztítása morális bűn és az anya egészségének, vagy életének védelmének kívül mással nem indokolható. Következésképpen, hogy egy gyermek nyomorék lehet, vagy lesz, ez önmagában nem törvényesíti az abortusz javaslatát, különösen miután van esély rá, hogy a gyermekről kiderül, hogy teljesen normális is lehet. Egy fogyatékos felnőtt megölése éppen úgy tilos.” (*Jakobovits, I. (1962): The Jewish Review-t idézi Rosner, 2001. 186.*) Amint egy fogyatékos gyermek már

¹¹¹ Responzum - felelet, vélemény, jogi vélemény. A jogtudósoknak a hozzájuk intézett jogi kérdésekre adott válaszai.

¹¹² Ez az autoszomalis recesszív módon öröklődő megbetegedés a kelet-európai zsidó közösségben a legelterjedtebb. Egyes adatok szerint e népcsoportban 28–30 emberből egy hordozza a hibás gént. Az egyértelmű tünetek 3–6 hónapos korban kezdenek kialakulni és ettől fogva a leépülés folyamatos és megállíthatatlan. A beteg gyerek egy-másfél éves korára sokszor már teljesen mozgásképtelen, sőt látását és hallását is elveszíti. A fizikai leépüléssel párhuzamosan a szellemi visszafejlődés is megtörténik és a halál legkésőbb 4-5 éves korban elkerülhetetlenül bekövetkezik. (*Debreczeni, 2013*)

megszületett nem lehetett többé az eutanáziával érvelni elpusztításának törvényesítésére. Ez a tett a zsidó jogban kifejezetten tiltott és nem kevesebbnek, mint gyilkosságnak – gyermekgyilkosságnak minősül. (Rosner, 2001. 185–186.; Klöcher és Tworuschka, 2005. 25–27.)

Rachel Herweg (2007) idézi a német rabbitanács egykori elnökének Joel Berger rabbinak a magyarázatát, mely a tudományos és a teológiai gondolkodás vitáját igyekszik tisztázni. „Az a teológiai érvelés, hogy az ember Istent játszik, amikor klónozik egyáltalán nem találó. Egyedül csak Isten képes a semmiből való teremtésre. Az ember mindig csak emberként alkothat, mert mindig valamiből hoz létre (valamit) és nem a semmiből teremt.” (Herweg, 2007) A teremtés teológiai definíciójának értelmében tehát, Isten szavának hatására a semmiből jött létre a valami. Az emberi alkotásokhoz valós tettek és cselekedetek szükségesek, valamint anyagok, melyekből más anyagok lehetnek.

4.3 A társadalmi gondoskodás gyakorlata a zsidó hagyományban

Ellentétben az évezredek zsidó és keresztény hagyománnyal Mózes öt könyvét¹¹³ – mely a zsidó hagyományban a Tóra,¹¹⁴ a keresztény terminológia szerint a *Pentateuchus*¹¹⁵ – valójában nem Mózes maga írta, hanem különböző korokból származó hagyományok átvett gyűjteménye. Az Ószövetséget összetett kritikai módszerekkel a kutató német teológia professzor Julius Wellhausen (1844–1918) tárta fel a mózesi könyvek forrásait és alkotta meg elméletét. Ennek alapján egyértelműen megállapította, hogy i.e. 10-8. századi alapokon, de az i.e. 750–440 közötti időszak különálló törvényeinek és szokásjogának gyűjteménye. Mózes öt könyvének mai formája, végső redakciója számos nemzedék munkájaként valamikor az i.e. 4. században jött létre. Ahogy Albert Schweitzer is kronológiailag kifejti „Kultur und Ethik in den Weltreligionen” (2001) című művében: ezeknek a törvényeknek egy része tisztán etikai jellegű, és erős nevelő hatást gyakorolt a közösségre. (Schweitzer, 2001. 205.) „Ne ferdítsd el a jövevény jogát, sem az árváét és ne vedd zálogba az özvegy ruháját; hanem emlékezzél arra, hogy rabszolga voltál Egyiptomban és kiváltott téged onnan az Örökkévaló, a te Istened; azért parancsolom neked, hogy megteged ezt a dolgot.” (MTörv 24,17–18/H)

¹¹³ Mózes öt könyve: Teremtés (Brésit / Genesis), Kivonulás (Smot / Exodus), Papi írások (Vájikrá / Leviticus), Számok Könyve (Bámidbár / Numeri) és az Ötödik Törvénykönyv (Dvárim / Deuteronomium). (Wook, 1993. 120.)

¹¹⁴ Tóra, jelentése: tanítás, törvény.

¹¹⁵ Pentateuchust (gör. hé pentateuché biblosz), jelentése: az öt tekercsből álló könyv.

Szociokulturális összefüggésben a társadalom perifériás csoportjaihoz sorolhatók a fogyatékossgal élő emberek is. A zsidó források különlegesen finom érzékkel foglalkoznak a társadalom hátrányos helyzetű csoportjaival, maga a héber Biblia, azaz a TaNaK is foglalkozik a két ilyen, egymástól jól elkülöníthető csoporttal. Az első a szociálisan hátrányt szenvedőké: ők az idegenek, árvák, özvegyek, rabszolgák és szegények. A másodikat a valamilyen fogyatékossgal élő személyek alkotják: a siketek, a vakok, a némák, a bénák és mindazok, akik az annak idején elterjedt bőrbetegségek egyikében szenvedtek. Különös figyelmet kapnak a társadalomból kutasítottak, a leprások. – A héber Bibliában bélpoklosságként (sara'at) megnevezett és többször is megemlített jelenségét nem szabad minden esetben a mai orvosi értelmében vett leprával azonosítanunk, hanem összefoglalóan jelent minden olyan gyógyíthatatlan, fertőző (vagy annak vélt) bőrbetegséget, mely a kor társadalmát sújtotta. – Mintegy harmadik csoportot alkotva kiegészül a fogyatékkal élők csoportja azokkal, akiket „*Megver téged az Örökkévaló tébolyodással, vaksággal és a szív bódulatával.*” (MTörv 28,28/H), tehát az értelmileg fogyatékosokkal és a lelki betegekkel.

Az írott társadalmi törvénykezés, a Tóra különösen azok felé az emberek felé fordul, akiket mi szociálisan hátrányos helyzetűnek nevezünk, tehát az idegenek, az árvák és az özvegyek felé. E dolgozat témájának szempontjából ennek vizsgálata társadalomtörténeti összefüggései miatt játszik fontos szerepet. Amennyiben egy közösség külső okok miatt elszegényedik, vagy az egyik társadalmi réteg a többiek kárára gazdaságilag túlzottan megerősödik, akkor joggal feltételezhetjük, hogy e társadalom fogyatékos tagjait is nagy részben a szegények közé kell sorolnunk. Így, ha nem is szó szerint, de az általános szociokulturális összefüggések szintjén az ő sorsukról is tudósítanak. (Faber, 2002. 49–58.)

A társadalom alapja a család intézménye. Izrael elfoglalásakor az i.e. 13. században a törzsek adott területeket kaptak birtokul, itt éltek a törzshöz tartozó nagycsaládok, tehát mindenkinek megvolt a származási helye szerinti saját földterülete. A történelem viszontagságai közepette ezek a kapcsolatok megszűntek ezért írott nemzetségtáblákon rögzítették a családi kapcsolatokat. Később is a család maradt a társadalom bázisa, de ezt a perzsa korban, az i.e. 6. század végétől már a genealógiailag regisztrált „*atyai ház*” fogalma határozta meg. (Kessler, 2011. 151.) „*Ne bízzatok társatokban, ne reménykedjetekek barátotokban! Ne nyisd meg a szádat az előtt sem, aki a kebleden pihen! Mert a fiú*

szidalmazza az apját, a lány anyja ellen támad, az új asszony meg anyósa ellen, ellensége az embernek saját háza népe.” (Mik 7,5-6/SZIT) A Szentírás is tanúsítja, hogy a társadalmi osztályok kialakulása rombolóan hatott a szolidáris szomszédsági és családi struktúrákra, ami különösen a nők életét veszélyeztette. „Az árvától elhajtják a szamarát, s elviszik zálogba az özvegy tehenét. A szegény embert leszorítják az útról, mindnyájan elbújnak a föld szegényei.” (Jób 24,3–4/SZIT)

A zsidó származású és vallású Nehemiás i.e. 445-től (a babiloni fogság után) 12 éven át volt Artaxerxes Longimanus perzsa király júdeai helytartója. Körültekintő társadalompolitikai megfontolásból védelmezte a szegényeket a gazdagok kizsákmányoló túlkapásaival szemben. Bibliai könyvének 5. fejezete elmeséli, hogyan teszi kötelezővé a jótékonyági adósság rendezést és az adósrabszolgák felszabadítását. „Emlékezzél meg, Istenem, a javamra arról, amit ezért a népért tettem.” (Neh 1,19/SZIT)

Az i.e. 3–2. század háborúi során valószínűleg nem túl gyakran fordulhatott elő és csak átmeneti megoldás lehetett, hogy „A szombat elmúltával részt adtak a sebesülteknek, az özvegyeknek és az árváknak a zsákmányból. A maradékot pedig szétszötták maguk és gyermekeik között.” (2Makk 8,28/SZIT) Nem jelentettek megoldást az alkalmi segélyakciók, mert a hagyományosan szociális hálóként is működő családi struktúrák szétszakadásának folyamata a háborús időszakon kívül is folyamatosan zajlott.

A kegyesség eszményéhez hozzátartozik a jótékonyosság. „A jóság olyan, mint az áldott paradicsom, és a jótékonyosság örökre megmarad.” (Sir 40,17/SZIT) „Adj alamizsnát a vagyondból. Ne fordítsd el arcodat a szegénytől soha, s akkor Isten sem fordítja el arcát tőled. Amennyi vagyoned lesz, a szerint segíts másokon: ha sok lesz, adj többet, ha kevés lesz, adj kevesebbet, de ne feledkezzél meg a jótékonykodásról.” (Tób 4,7–8/SZIT)

Azonban az alamizsna sem oldhatja meg hosszú távon a gazdasági problémákat, mert fokozza, és bizonyos szinten állandósítja a szegények függőségi helyzetét a gazdagoktól. Ezért a jótékonykodást függetleníteni akarták a segélyezők és a segélyre szorulóknak közvetlen kapcsolatától. Létesítettek a templomban egy olyan letéti alapot, ahová a tehetősek elhelyezhetik adományaikat, és amelyből igazságosan tudják segíteni a rászorulókat (árvákat, özvegyeket). „A főpap felvilágosította, hogy az özvegyek és árvák letétbe helyezett pénzéről van szó.” (2Makk 3,10/SZIT) Ezzel a templom az aktív szociális gondoskodás központjául is szolgált. (Kessler, 2011. 188–189.)

Példaként szeretném felhozni a zsidóság hagyományrendszerében a levirátust, avagy sógorházasságot. Ennek lényege, hogy a férj családjába bekerült feleség már az új család kötelékébe tartozik, ezt az ágat kell a törvények szerint tovább vinnie. Amennyiben férje

meghal, mielőtt gyermekük születne, a férj legközelebbi fiútestvérének kötelessége az utódlás biztosítása, amennyiben ez nem ütközik egyéb (a törvényben szabályozott) akadályba, úgy az özvegynek joga van sógora családi védelméhez. (*De Vries*, 2000. 261–275.)

„*Ha testvérek együtt laknak és meghal egyik közülük és nincs fia, ne menjen a halottnak felesége ki a házból idegen férfihoz; sógora menjen hozzá és vegye el magának feleségül, sógorházasságban vegye el. És lesz, hogy az elsőszülött, akit szülni fog, viselje meghalt testvérének nevét, hogy ki ne töröltessék neve Izráelből.*” (MTörv 25,5–6/H) Ez a törvény már két évszázaddal Mózes előtt i.e. 1460 körül megjelenik a hettiták joggyakorlati gyűjteményében. „79.§ *Ha egy férfinak felesége van, és a férfi meghal, feleségét (a férj) testvére veszi el. Másodsorban [...] (a férj) apja veszi el. Ha másodszorra (a férj) apja is meghal, akkor az asszonyt, aki felesége volt az apa első testvére [...] veszi el. Nem büntett.*” (*Harmatta*, 2003. 273.)

Érdekességként leírja még *Rainer Kessler* „Az ókori Izráel társadalmá” című könyvében (2011. 154.), miszerint ásatási leletek kapcsán bizonyossá vált, hogy a perzsa korban már éltek Jeruzsálemben és annak közvetlen környékén olyan emberek, akik a gazdagok hulladékából éltek. Tehát már ekkor létezett a „kukázás” jelensége. A Kidrón völgyére nyíló keleti kapu környékén vastag hulladékrétegre bukkantak a régészek, ezt hívták „Szemét-kapunak”. A „szemét” szónak ugyanez az alakja szerepel két helyen is a Bibliában: „*Fölsegíti a porból a gyöngét és kivezeti a szennyből a szegényt.*” (1Sám 2,8/SZIT) „*A gyengét fölemeli a porból, a nyomorultat fölsegíti megvetettségéből.*” (Zsolt 113,7/SZIT) Azonban e periférikus csoport egyértelmű azonosítására még nincs elégséges leletük és adatuk a kutatóknak. Így következtetéseket levonni belőle a társadalmi változások tekintetében nem lehetséges, mert nem tudhatjuk, hogy a zsidósághoz tartoztak-e vagy más itt élő, népcsoport tagjai lehettek.

Két alapvetése van a bibliai és a Biblia utáni szövegeknek, amelyek a társadalmi törvények tárgyalásakor rendre előtérbe kerülnek. E két alapvetés az irgalom és a szeretet, illetve ezek erkölcsi, társadalmi, egyéni és isteni értéke. A zsidók istenképének az irgalmasság a legfontosabb jellemzője. E mellett áthat mindenben és felülír mindent a szeretetet parancsolata.

A híres *Akiva Rabbi*¹¹⁶ egyetlen mondatban így foglalta össze a zsidóság lényegét:

¹¹⁶ *Jozef ben Akiva* (i.sz. 50–132,137) a zsidóság egyik legnagyobb tanítója, a tudományok, a tanítás és a tanulás megszervezője, a jabnei (más írásmódban Javne vagy Jamnia) akadémia alapítója, híres

„Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat.’ [Lev 19,18/H] – (ez) az legátfogóbb főszabály; (ennek az az értelme), hogy sose mondd: amiért én megvetett vagyok, legyen embertársam (is) megvetett.” (Lenhardt és Osten-Sacken, 1987. 174–199.) A zsidóság története során kevésbé távolodott el e törvény (Lev 19,18) megvalósításától, mint más vallási csoportok vagy a nagy vallások. E szerint a szabály szerint éltek és ez megvalósult a fogyatékkal élőkre vonatkozóan is. (Sachs, 1988. IX–X.)

„Az Úr jóságos mindenkire, telve irgalommal minden iránt, amit alkotott.” (Zsolt 145,9/SZIT)

E téma számára azonban a fogyatékkal élők megítélése az elsődleges fontosságú, akikről ennél sokszorta kevesebb említés történik. A Biblia közülük is talán a vakokra és a siketekre hivatkozik legtöbbször, valamint alkalomszerűen a némákra és az értelmi fogyatékkal élőkre. A hagyományosan metaforikus értelemben vett vakság, siketség és némaság ugyanolyan jelentős szerepet játszik a héber Bibliában, mint a klasszikus írott zsidó hagyomány anyagban, a *Misnában*, a *Talmudban* és a *Midrás* irodalomban.

Az emberi szeretet az isteni szeretetből fejlődött ki. Izrael vallása az ókor óta Isten egyedülvalóságát és igazságosságát hirdeti, kinek kizárólagossága a megingathatatlan erkölcsi akarattal fonódott össze, Istenének mindenható kegyelme különösképpen a szegényeket és a gyengéket emeli magához. Ez az Isten nem a külsőben megnyilvánuló erőt és hatalmat kívánja meg híveitől, hanem a hitet, a legbensőbb istenfélelmet. E gondolkodásmód eltérőségében (például a görög-rómaihoz viszonyítva) áll a zsidó vallás potenciális nyitottsága a fogyatékos emberek felé – nem mérlegelve fogyatékoságuk természetét.

Minden vallási hagyománynak megvan a maga rendje és a maga szabályai a betegek ápolására és róluk való gondoskodásra vonatkozóan, ezt a témát részletesen tárgyalja és történetiségét is kibontja *Helmut Weiß*, *Karl Federschmidt* és *Klaus Temme* szerkesztésében megjelent „Ethik und Praxis des Helfens in verschiedenen Religionen” (2005). Ebben olvashatjuk *Marcel Ebel* tollából a bibliai történeteken és a Talmud tanításán alapuló szabályokat. „Ha valaki meglátogat egy beteget, akkor átveszi terheinek egy 60-ad részét. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ha valakit 60 ember meglátogat, akkor már egészséges lesz. Hanem azt, hogy mindenki, aki elmegy hozzá, az magával viszi aggodalmainak egy kis részét” (Ebel, 2005. 97.) Pusztán azzal, hogy megvigasztalta, elvonta a figyelmét, felvidította, erőt adott neki, nem hagyta magára a kétségeivel és a

írásmagyarázó. A *Hadrianus* császár alatti szabadságharc (i.sz. 132–135) során a zsidóság szellemi vezetője. „Szent”-nek nevezett vértanú. (Ujvári, 1929.)

félelmeivel már nagyon sokat segített a betegeknek. Abban is lehet valami, hogy ez egy 60-ad rész. Egy beteget – figyelembe véve a gyógyulásához szükséges pihenést is – naponta legfeljebb két-három ember látogathat meg. Súlyosabb betegségeknél és abban a korban, amikor főleg a pihenés jelentette a gyógyulást ez pont az a három-négy hét, ami a kritikus időszakot jelenti. Valamint ez az az időintervallum, amikor valaki lelkileg is beletörődik betegségébe, sérülésébe és elfogadva a további segítséget elkezd talpra állni, azaz önmaga is küzdeni saját gyógyulásáért.

Egészségesnek lenni és meggyógyulni két különböző állapot. Meggyógyul az ember akkor is, ha élete további részét egy betegség szövődményével vagy egy baleset nyomaival kell leélnie. Ebben azonban jelentős szerepe van a család és a közösség segítségének, elfogadásának.

Eliot N. Dorff így folytatja ugyanezt a gondolatmenetet: A zsidó orvosi etika legfontosabb alapvetése, hogy ezen a világon minden Istené, mert ő teremtette a világot. A zsidó hagyomány az isteni elvárásokat úgy értelmezte, hogy megtiltotta az emberi test szándékos elpusztítását és bántalmazását, de azt is, hogy valaki saját testével rosszul bánjon, illetve elhanyagolja azt. Ezért konkrét törvények vonatkoznak az étkezésre, mozgásra, alvásra és sok egyébre, egészen a higiéniaig bezáróan, hogy mindenki tudatosan gondoskodhasson lényének testi valójáról.¹¹⁷ Ez nem lehetőség, hanem kötelesség. „A Talmud értelmében nem telepedhet le, nem élhet zsidó olyan városban (helyen), ahol nincs orvosláshoz értő tudós, mert ezzel Isten tulajdonát felesleges veszélynek teszi ki. [...] Továbbá az egészségügyi ellátást olyan emberi alapszükségletként jelöli meg, melynek biztosításáról a közösségi erőforrásokból (alapokból) kell gondoskodni. [...] A gyógyuláshoz mindenki számára létfontosságú az alábbi három dolog összhangja és rendje: belső gondolatai és érzései, morális állapota és a transzcendenssel való kapcsolata.” (Dorff, 2005. 101–105.)

Az orvosokra vonatkozóan így szól az Írás: „Tiszteld az orvost, mert jó szolgálatot tesz [...] hívd az orvost is, az Úr alkotta őt is, ő se hiányozzék, mert rá is szükség van. Van, amikor az ő kezében van az egészség, mert hiszen ő is könyörög az Úrhoz, hogy munkája nyomán javulás álljon be, s adjon gyógyulást az élet javára.” (Sir 38,1 és 12–14/SZIT)

¹¹⁷ Nagy valószínűséggel befolyással lehetett a zsidóság tisztasági törvényeinek kialakulására az egyiptomiak magas fokú higiéniaja. Ott is nagy fontosságú volt a rendszeres tisztálkodás és a tiszta ruházat, a böjtölés. Gondoskodtak a tiszta ivóvízről és a szennyvíz elvezetéséről, különösen a mészárszékek és egyéb nagy vízfelhasználású műhelyek környékén. (Szagun, 1983. 44.)

4.4 A fogyatékoság értelmezése a TaNaK-ban, azaz a héber Bibliában

Még a nagy teológiai és bibliai lexikonoknak is csak az elmúlt évtizedekben megjelent kiadásai rendelkeznek a „Fogyatékoság / Disability / Behinderung” címszóval és egyben utalnak rá, hogy a fogyatékoságok különböző megnyilvánulásaihoz tartozó pontos leírásokat a megfelelő címszavaknál kell keresni: vak(ság), siket(ség), néma(ság), béna(ság), sánta(ság), elmeháborodott(ság) és a többi. Ezeket a fogalmakat a régebbi szakirodalmi művek még szabatos és elfogadott kifejezéseként használták definiáló, leíró céllal. *Fodor György* előadásában¹¹⁸ kiemelte, hogy a bibliai héber¹¹⁹ nyelv nem használ általánosító fogalmakat, ezért találjuk például az „ eget és földet” kifejezést az egész világmindenség, a „testet és lelket” az ember teljes személyisége és a „jó és rossz tudás fáját” a mindentudás fája helyett.

Szükséges tehát a fogyatékoságok Szentírás szerinti felsorolásánál azok régi megnevezése és leíró elemzése is, anélkül, hogy pejoratív értelmezéssel társítanánk.

Anna-Katherina Szagun a rostocki egyetem teológiai fakultásának valláspedagógia professzora részletesen megvizsgálva a Bibliát, az Ószövetségben a fogyatékoságok szentírási helyeit az alábbi fogalmak szerint sorolja be.

Siket és *néma* kifejezések, illetve *beszédkibárá* való utalás hét szöveghelyen szerepel:

- 1x átvitt értelemben (Iz 33,19)
- 4x vonatkozik a várt és remélt Isten országának eszkatologikus¹²⁰ eljövételére (Iz 29,18; 32,4; 35,6; 42,18)
- 1x óvórendszabályként jelenik meg (Lev 19,14)
- 1x *Mózes* beszédkibájából adódó problémával kapcsolatban (Kiv 4,11)

Nem találunk azonban sehol olyan részletet, melyben név szerint valakinek a személyes problémáit, szükségleteit, sorsát, vagy családi helyzetét tárgyalnák a szövegek. *Mózes* esetében is, mit ez a későbbiekben még előtérbe kerül – kizárólag Isten szavának a nép számára történő továbbadása kapcsán merül fel.

Vak, *béna*, *sánta* kifejezések hasonló képet mutatnak:

¹¹⁸ 1998-2000 PPKE HTK levelező tagozat, ószövetségi és újszövetségész exegézis előadások.

¹¹⁹ Ezt nevezzük klasszikus vagy óhébernek és mai Izrael államnyelvét pedig újhébernek vagy ivrit-nek. Ebben a jobbról balra haladó mássalhangzós írásban, az egyértelműség érdekében központozással jelölik a magánhangzókat. A régi szövegekben nincsenek ilyen jelölések, ezért külön tudomány az értelmező szövegolvasás.

¹²⁰ *Eszkatológia* (gör. eszkaton logosz – végső dolgok, a végidő tana). A Magyar Katolikus Lexikon internetes változata szerint: A teológiának az egyén és az emberiség végső sorsát tárgyaló része, a rendszerezett dogmatika utolsó fejezete, mely a végső dolgokkal kapcsolatos kérdéseket foglalja magába. Az egyéni eszkatológia az egyén halál utáni életével foglalkozik, a Szentírásban szó van a választott nép jövőjével foglalkozó nemzeti, az egész emberiség végső sorsát bemutató általános eszkatológiáról is. Amikor a jövőendő üdvösség áttevődik a túlvilágra, az a transzcendentális eszkatológia. (*Rácz és Pásztor*, n.i.)

- 2x óvórendszabályként (Lev 19,14) már szerepelt a némákra vonatkozóan, és a MTörv 27,18) szöveghelyen.
- 1x kultuszi előírásként (Lev 21,17–23).
- többször eszkatologikus kinyilatkoztatásként (Iz 29,18; 32,3; 35,5; 42,7; Szof 3,19).
- és például átvitt értelemben (Ter 19,11; 1Kir 18,21; 2Sám 5,8).

Már találkozhatunk az időskori vakság személyes eseteivel *Izsák* és *Jákob* történetében, ám ennek lényege inkább az, hogy magyarázattal szolgáljon bizonyos későbbi események eredendő okaira. Valamint *Jákob* ösatya sántaságáról szóló csípősérülésének leírásával (Ter 32,32.).

Egy másik, részletesebb történet *Mefibosetről* szól, aki egy gyermekkori sérülésből adódóan benuult le és bár *Saul* családjából származik, *Dávid* király (i.e.1010–970 között uralkodhatott) magához emelte. (2Sám 4,4; 9,1–13; 19,16–31) Valójában ez a történet sem *Mefiboset* életéről szól, hanem *Dávid* kiválóságát hivatott kiemelni három évszázaddal később a kialakulóban lévő messiásvárás időszakában.

A *nyomorékok és gutaiütések* teljesen hiányoznak a TaNaK-ból. A pszichés betegségek/fogyatékoságok területéről csak *Saul* történetét említi meg, akit úgy ábrázol, mintha súlyos depresszióban szenvedett volna, aminek átmeneti csillapítására *Dávid* eredményesen alkalmazott zeneterápiát. Valamint *Nabú-kudurri-uszur*¹²¹ örületét írja le (Dán 4).

A TaNaK-ból tehát szinte semmit nem tudunk meg a fogyatékos emberek konkrét helyzetéről. A kultuszi előírások, az eszkatologikus várakozás és az óvórendszabályok azonban azt mutatják, hogy a megnevezett fogyatékosokkal élő emberek ugyanúgy tagjai voltak az idősámításunk előtti első két évezred társadalmának. Azonban speciális gondjaikról – néhány helyet kivéve – nem esik szó. Nagy valószínűséggel azért, mert a korabeli zsidóság társadalmi gyakorlatában ez nem jelentett sem megoldhatatlan, sem más okból különösebb módon említést érdemlő nehézséget. (*Szagun*, 1983. 48–49., *Soltész*, 2003. 9–11.)

Csak két helyen találunk a Tórában, azaz Mózes öt könyvében kifejezetten fogyatékos emberekre vonatkozó törvényeket arról, hogyan kell viszonyulni a vakokhoz és a siketekhez, tehát azokhoz, akik érzékszervi fogyatékosággal rendelkeznek. Ebben

¹²¹ II. *Nabú-kudurri-uszur* (i.e. 605–562) az Újbabiloni Birodalom második, legismertebb királya volt; a Biblia ószövetségi könyveiben *Nebukadnecár*, vagy *Nabukodonozor* néven szerepel.

visszaköszön az „Ókori világ fogyatékoságtörténete” fejezet Egyiptomról szóló részében említett *Amenemophe* fáraó intelmeinek részlete.

„*Ne átkozd a süketet és a vak elé ne vess gáncsot, hanem féld Istenedet.*” (Lev 19,14/H)

„*Átkozott legyen, aki a vakot tévútra viszi!*” (MTörv 27,18/H)

Valamint az alábbi idézetet még lelki betegekre is vonatkoztatják: „*Az elkeseredett embert ne nevesd ki, mert aki megalázta, föl is emelheti.*” (Sir 7,11/SZIT)

Azonban a Bibliát olvasva feltűnik az is, hogy ugyanakkor az ókori zsidóság milyen nagyra értékelte az egészséget, és a közösség számára fontos emberi értékekkel párosuló hibátlan test és lélek együttes megjelenését. „*Egész Izraelben nem volt még egy ember olyan, mint Absalom, akit a szépsége miatt úgy dicsértek volna. A talpától egész a feje búbjáiig nem találtak benne semmi hibát.*” (2Sám 14,25/SZIT) Illetve ennek ellentétéként *Jesajah*¹²² próféta könyvében¹²³ az „Ebed Jahve”, azaz az Úr szenvedő szolgájának képe, aki a szépséges és dicséretes szöges ellentétéként jelenik meg és szenvedése – a többiekért magára vállalt szenvedés – hozhat üdvösséget az emberiségnek. *Rózsa Huba* szerint nem azonosítható történelmi személyekkel. (*Rózsa*, 1999. 6–45.) „*Nem volt sem szép, sem ékes [hiszen láttuk], a külsejére nézve nem volt vonzó. Megvetett volt, utolsó az emberek között, a fájdalmak férfia, aki tudta, mi a szenvedés; olyan, aki elől iszonyattal eltakarjuk arcunkat, megvetett, akit bizony nem becsültünk sokra. Bár a mi betegségeinket viselte, és a mi fájdalmaink neheztedek rá, mégis (Istentől) megvertnek néztük, olyannak, akire lesújtott az Isten, és akit megalázott. Igen, a mi bűneinkért szúrták át, a mi gonoszságainkért törték össze; a mi békességünkért érte utol a büntetés, az ő sebei szereztek nekünk gyógyulást.*” (Iz 53,2–5/SZIT)

Köszeghy Miklós és Parragh Szabolcs (2003) felvetik, hogy esetleg *Ezékiel* próféta könyvének 3–24. fejezete egy betegség naplójaként is értelmezhető, amelyben egy lassú lefolyású, bénulásos betegség folyamatát kísérhetjük végig.

„*Jobb szegénynek lenni épen, egészségben, semmint beteg testben vagyonosnak lenni. Az egészséges élet aranynál többet ér, az egészséges test több bármi szerencsénél. Nincs nagyobb gazdagság az egészségnél, és nagyobb boldogság a derűs szívnél.*” (Sir 30,14-16/SZIT) Az egészséges test jelentőségének megnyilvánulása annak szigorú megbüntetése is, ha valaki embertársának testi sérülést okozott. „*És ha valaki sebet ejt embertársán, amint ő tett, ugyan úgy tegyenek vele. Törést törésért, szemet szemért, fogat*

¹²² A protestáns Bibliában *Ézsaiás*, a katolikus Bibliában *Izajás* néven szerepel.

¹²³ Iz 42,1–4/9; 49,1–6/9; 50,4–9/11; 52,13–53,12/SZIT bibliai helyeken. (*Rózsa*, 1995. 122.)

fogért; amily sebet ejtett az emberen, ugyanolyat ejtsenek rajta. Aki agyonüt barmot, fizesse meg; és aki agyonüt embert, ölessék meg. Egyféle törvény legyen számotokra, a jövevény számára éppúgy, mint az idevaló számára, mert Én vagyok az Örökkévaló, a ti Istenetek.” (Lev 24,19–22/H)

A Talmud nagyon részletesen tárgyalja azokat az eseteket és rendezésük módját, amikor valaki baleset, hanyagság, idegenkezűség okán megsérül, esetleg életét veszíti. A zsidóság törvényében a kártérítési kötelezettség az úr és szolga viszonyában is fennáll, – ellentétben a görög–római patriarchális rabszolgasággal –, senki nem nyomoríthatja meg büntetlenül a jog szerint még rabszolgáját sem. *„És ha valaki megüti rabszolgájának vagy szolgálónőjének szemét és elpusztítja azt, bocsássa szabadon őt szeme fejében. És ha szolgájának vagy szolgálónőjének fogát üti ki, bocsássa szabadon foga fejében.” (Kiv 21,26–27/H)*

Annak ellenére, hogy nem vált alapvető nézőpontjává a zsidó tanításnak, többször felvetődő gondolat a magyarázatokban és az esszéus szabályzatban, hogy a betegség vagy a fogyatékoság Isten büntetése, mely az elkövetett bűnökre vezethető vissza és ezzel szoros összefüggésben áll. Erre „Mózes éneke” is ad némi igazolást:

„Lássátok most, hogy Én, Én vagyok az, és nincs más isten mellettem: Én ölök és Én éltetek, Én ütöttem sebet és Én gyógyítok, és nincs, aki kiszabadíthat kezemből. Mert fölemelem kezemet az égre, Én mondom: Én örökké élek! – Ha megélesítem villogó kardomat és kezem megragadja az ítéletet: Bosszút állok elleneimen és megfizetek azoknak, akik gyűlölnék.” (MTörv 32,39–41 és 43–44/H)

„Az, aki vétkezik Teremtője ellen, az orvosoknak kerül a kezébe.” (Sir 38,15/H)

Mivel azonban Istennél nem létezik magasabb bíró, így az embereknek nincs joguk megvetéssel és kitzsítással tovább büntetni mindazokat, akiket már utolért az Úr haragja. Rájuk, mint embertársakra kötelezően érvényes a segítség parancsa. Szó sincs arról a zsidó hagyományban, hogy a beteg és fogyatékos embereket kiközösítené és/vagy elhanyagolná a közösség, éppen ellenkezőleg, törvényi előírásnak – az isteni törvényeknek – megfelelően épül fel a társadalmi igazságosság és kölcsönös segítség rendszere.

4.4.1 Fogyatékos gyermekek nevelése

Azok az alapvető bibliai szövegek, melyek a törvények tanulására és a gyermekek ez irányú nevelésére vonatkoznak kifejezetten Izrael népének férfi tagjai számára íródtak, hiszen ebben a korban a férfiak alkották a társadalom – külső szemelő számára – is jól látható gerincét. Így szólnak a hitvallás (a „Halljad Izrael”) megfelelő sorai: *„És legyenek*

ezek az igék, amelyeket neked ma parancsolok, a szíveden; és jól tanítsd meg ezekre gyermekeidet és beszélj róluk, midőn ülsz házádban és midőn jársz az úton, midőn lefekszel és midőn fölkelesz.” (MTörv 6,6–7. és 11,19/H)

A tanulás és tanítás a zsinagógákban, a tanodákban/tanházakban zajlott, melyek főként a férfitársadalom színterei voltak, ám a legjelentősebb szerepe mégis a családnak, a szülői házban eltöltött gyermekkorának volt. Ez azonban nagyon határozottan a nő, egészen pontosan a családjának illetékességi övezete, így kimondható, hogy bár rejtve, de a zsidó nevelés és a hagyományok továbbadásának legfőbb letéteményese mégis az anya. Ennek nagyon pontos leírása található *Rachel Monika Herweg* „*Die Jüdische Mutter – Das verborgene Matriarchat*” című könyvében (1995). A minden gyermek számára kötelező tanulási folyamatban az anyáé a legfontosabb szerep, öt éves koráig szinte csak ő foglalkozott vele, ő volt az első pedagógusa is egyben.

A gyermekek nevelésének három jelentős színtere volt már az időszámításunk előtti századokban is: az első években az anya szerepe a fent tárgyalt családi közösségben, majd az apa vezette be fiát a zsinagógába, ott tanulhatta tovább a vallási és közösségi élet szabályait. Ezek után kezdődhetett meg és párhuzamosan folyt tovább a szakmai képzés, ami lehetett az apai mesterség elsajátítása vagy attól eltérő foglalkozás megtanulása is.

A zsidó közösségbe, illetve zsidóként a társadalomba történő beilleszkedés valamint a szülői ház falain kívüli életre nevelés tehát az apák feladata és kötelessége volt fiúgyermekük felé. Azonban amikor az apa már nem élt vagy feladatában akadályoztatva volt (pl. fogságba esett, súlyosan megbetegedett), akkor ezek a kötelességek a közösségre hárultak. Így minden gyermeket – környezeti és állapotbéli helyzetétől függetlenül – megilletett a legszükségesebb neveléshez való joga. Amennyiben a gyermek különlegesen tehetségesnek minősült valamiben, akkor a közösségnek vált kötelességévé ezt saját és a gyermek érdekében minél inkább megerősíteni. De a fogyatékos gyermekek esetében is ugyanilyen kötelezettségnek számított a zsidó életre való nevelés. *Simon Sachs* (*Sachs*, 2000) arról ír továbbá, hogy a tanároknak minden gyermeket úgy kellett nevelniük, mintha a sajátjuk lett volna – valóban minden gyermeket, azokat is, akikkel az oktatás és nevelés többségi társaiknál nehezebb feladatnak bizonyult. A zsidó vallás és benne a nevelésre vonatkozó törvények meghagyják annak az ösztönös felismerését, hogy (az emberek) a gyermekek nem egyformák. Pontosán a gyengébbek azok, akiknek több nevelésre, odafigyelésre és a tanár hatékonyabb segítségére van szükségük, mint a többieknek.

Egy másik ilyen felismerés az volt, hogy nem rendelkezik mindenki azonos tanári képességekkel, ezért már az időszámításunk körüli évszázadokban kialakították az

intézményes közösségi oktatás rendszerét. Ennek keretében minden fiúgyermek ingyenesen és kötelező jelleggel tanulhatott meg írni és olvasni, azt is elrendelték, hogy egy csoportban 25 főnél több nem tanítható egyszerre.

Az i.sz. 50 körül¹²⁴ – a második templom pusztulása előtti évtizedekben – *Jehosua ben Gamla* főpap minden városban és minden körzetben megalkotta és alkalmazott tanítókkal működtette az 5–6 éves kortól kötelező iskolarendszert. *Tarjányi Zoltán* szerint itt már leányok is tanulhattak. (*Tarjányi*, 2000. 42.) *Dagmar Drovs* egyértelműen azt írja, hogy ez a csak a fiúk számára volt lehetséges. (*Drovs*, 2000. 33., *Mikonya*, 2014. 39., *Levine*, 2008. 57–86.)

A Talmud angol és német nyelvű fordításaiból ez nem derül ki. E dokumentum egyértelműsítésének érdekében *Tóth Tamás Zoltán* az eredeti – még magánhangzó-jelölés nélküli – héber szöveget fordította magyarra, mely szerint ez esetben egyértelműen fiúról, fiúgyermekről van szó.

„*Jehosua ben Gamla* név szerint úgy gondolta ne vesszen el Izrael Tórája, amelyet annak idején a Tóra-tanult apa (adott át) hat (éves kortól), akinek nem volt apja, annak nem kellett Tórát tanulnia az Írás alapján »és tanítsd meg azokra« (MTörv 11,19). Később Jeruzsálemben tanítók alkalmazását rendelte el az Írás »mert a Sionról jön a törvény...« (Iz 2,3) de aki hat (éves volt, és) volt apja, ahogy helyes az tanult, amelyik gyermeknek nincs apja nem tanult. Ezért elrendelték, hogy minden területnek és városnak a tizenhat és tizenhét éves fiak számára legyen tanítómestere föléljük, hogy bevezesse a szívükbe - így fejtette ki ebben az időben *Jehosua ben Gamla*...[...] És elrendelte, hogy legyenek tanítók minden városban (medina) és minden városban (ir) akihez a hat és hét éves fiúk (járjanak)”.¹²⁵ (Fal. 21a. *Goldschmied*, 1897. 1002–1003., *Tóth Tamás Zoltán* fordítása)

Nevelés- és iskoláztatástörténeti érdekesség a Talmud „*Nezikin*”, azaz Károk traktátusának „*Baba Bathra*” Utolsó kapu¹²⁶ könyvének 21a fejezete. Bár a következő idézet egy kicsit terjedelmes, ennek oka, hogy egy kétezer évvel ezelőtti héber szöveg 1897-ben készült német fordításának magyar nyelvű átírása és nem fordítása már elkerülhetetlenül torzuláshoz vezetne.¹²⁷

¹²⁴ *Tarjányi* szerint i.e. 63-ban.

¹²⁵ *Tóth Tamás Zoltán* kiegészítő magyarázatai szerint: „Az eredeti héber szövegben következetesen a 'bén' (fiú!) szónak a konsztruktusza (fia ...-nak) szerepel, egyértelműen hímnem. Ezt bizonyítja az egyeztetett számnevek neve, ami hímnem esetén az 1–9-ig helyi értéken hímnem, 10–90-ig helyi értéken nőnem (sés (hn.) eszré(h) (nn.)... sebá (hn.) eszré(h) (nn.)). Valamint a fent említett írástudó nevében az adott korban, még nem szerepelhetett a 'Rabbi' kitétel a név részeként. Bár 'Jehosua ben Gamla' alakban áll a neve, azonban az apai neve semmiképpen sem lehet 'Galma'.”

¹²⁶ Mely a birtokhatárok, az elévülés, az adásvétel, a jótállás, az örökösödés törvényeit is tárgyalja.

¹²⁷ Az idézet első részében így is jól látható, hogy van módosulás a héber eredetihez képest.

„Valójában egy Rabbi Jehosua ben Gamla nevű ember úgy gondolta, hogy Izrael törvényeinek ismerete nem mehet feledésbe. Kezdetben úgy volt, hogy akinek volt apja az megtanulta tőle a törvények ismeretét, akinek nem volt, az nem. Az Írás verse alapján¹²⁸ arra következtettek, hogy parancsolatok/törvények tanítása csak az apára tartozik, az csak őt illeti meg. Nektek kell tanítanotok, nektek magatoknak kell tanítanotok. Később azonban Jeruzsálemben¹²⁹ tanárok alkalmazását rendelték el az Írás versének alapján¹³⁰: Akkor Sionból fog a törvények ismerete kiindulni. De még mindig úgy folyt tovább, hogy akinek apja volt és átadta neki (az alapokat) az tanult, akinek nem az nem tudott odamenni és nem tanult semmit. Ezért elrendelték, hogy ilyeneket (tanárokat) minden körzetben alkalmazzanak és elvezették hozzá a tizenhat, tizenhét éves korban lévő gyermekeket. [...] Ezek után lépett fel Rabbi Jehosua ben Gamla és elrendelte, hogy minden tartomány és minden város alkalmazzon egy tanítót, akihez a gyermekeket hat-hét éves korban elvitték. [...] Ha egy gyermeket megfenyítesz, csak egy cipőfűzővel fenyítsd meg, ha ezek után tanulni fog, akkor rendben van, de ha mégsem, akkor másképpen kell a közösséget/társadalmat szolgálnia. [...] Nézd meg Jehosua ben Gamla rendeletét, nem szabad egy gyermeket egyik városból a másikba vinni,¹³¹ de egyik tanítótól át szabad vinni a másikhoz. [...] Egy tanítónál a gyermekek száma nem lehet több huszonötnél, ha ötven gyermek van, akkor két tanárt kell alkalmazni, ha negyven van, akkor egy segítőt kell állítani és a városi keretből engedélyezzenek neki támogatást.” (Fal. 21a. Goldschmied, 1897. 1002–1004.)

Ebből az idézetből is kiolvasható, hogy már abban a korban is mennyire tisztában voltak a gyermekek egyéni képességeinek sokféleségével. Azok, akik valamilyen okból – e disszertáció értelmében vizsgálva – fogyatékoságuk, rendellenességük, egyéb tanulási nehézségeik, vagy esetleg magatartási zavar miatt nem tudtak tovább tanulni, azok számára más módot találtak, hogy hasznos tagjai legyenek a közösségnek.

Sachs gondolatmenetét alátámasztva ugyanez jelenik meg a Talmud „Aboth”, azaz az Atyák mondásai V/14. ”Aki nehezen fog fel és könnyen felejt, ez rossz osztályrész” (Molnár, 2007. 443.) Lazarus Goldschmied fordításában „adottság/tehetség” (Goldschmied, 1903. 1069.; hivatkozza még Kéri, 1995.; Mikonya, 2014.) Ez az egyszerű,

¹²⁸ MTörv 11,19 – idézve fejezet első bekezdésében.

¹²⁹ A fővárosban adták ki a főpapok a rendeletet.

¹³⁰ „Mert a Sionról jön a törvény és Jeruzsálemből az Úr tanítása.” (Iz 2,3/SZIT)

¹³¹ A talmudi lábjegyzetben megjegyzik, továbbá: „A tanulás miatt nem szabad egy gyermeket utaztatásnak kitenni. Sokkal inkább elvárhatja az apa a közösségtől, hogy ugyanabban a városban alapítsanak iskolát.” (127. lábjegyzet 1003. oldal az idézett szövegrészben)

kommentár nélküli megállapítás is mutatja, hogy a zsidó pedagógiai gondolkodás már a rabbinikus korban is írott dokumentumokban határozta meg a gyengébb képességet. Nem rekesztett ki és nem büntette a másságot, hanem megpróbálta tanítani az ilyen gyermekeket is, ameddig be nem bizonyosodott, hogy nem tudnak lépést tartani még sok segítséggel sem a tananyagban. Ekkor más hasznos tevékenységet kerestek számukra, ami valószínűleg sokban hozzájárult elfogadásukhoz és egyéni fejlődésükhöz is. Ellentétben a bezárással, az elkergetéssel, vagy koldulással.

A legfontosabb nevelési elvek már a rabbinikus korban kategorikusan kimondták, hogy e tevékenységnek a gyermek egész lényére kell vonatkoznia; értelmének fejlesztése közben lelkét meg kell erősíteni a hitben és fel kell készíteni a zsidó életre. A diaszpórában élő zsidóság közösségi értékeinek és ősi hitének továbbélése érdekében legkésőbb az i.sz. 6. század közepéig kidolgozták és belevették a Talmudba is az integrált nevelés kikezdetlen és megkérdőjelezhetetlen eszméjét.

A gyermekek – mint a jövő letéteményesei – Izrael továbbélésének záloga. Ezért lehetőségeinek és képességeinek figyelembevételével olyan módon kellett segíteni őket a fejlődésben, hogy az élet veszélyei közepette is a zsidóság útját járassák. Beleértve azokat a gyermekeket is, akiket környezetük valamilyen okból elhanyagolt. Ennek érdekében elvárták, hogy a tanárok fáradhatatlan türelemmel végezzék munkájukat, a rájuk bízott gyermekekkel akár százszor ismételjék át az isteni törvényeket és hozzájuk fűzött kommentárokat. Mindezt addig gyakorolják, amíg a biztonságos tudást el nem érik. Természetesen itt nem vagy nem csak a szó szerinti megtanulás volt a cél, hanem az alkalmazó megértés, melyet anekdoták és történetek elmesélésével is mindaddig színesítettek és gyakoroltak, míg teljességgel megbizonyosodtak annak elsajátításáról. (Sachs, 2000. XVIII–XIX.)

Erre vonatkozóan így szólnak Salamon király háromezer éves intelmei: „*Neveld a gyermeket a neki megfelelő módon, még ha megöregszik, akkor sem tér el attól.*” (Péld 22,6/SZIT)

Forrásaimban nem találtam igazolást *Anna-Katherina Szagun* azon állítására, miszerint nem zárható ki teljesen, hogy Izrael koratörténeti időszakában még élt a jól felismerhető fogyatékossgal született csecsemők megölésének szokásjoga. A Tórában nem találunk olyan utasításokat, melyek ezt a viselkedést megengednék, vagy tiltanák. Bizonyosan ismert volt az izraeliták között az őket körülvevő idegen népek ez irányú

gyakorlata; mindenképpen feltűnő azonban az erre vonatkozó korlátozások teljes hiánya. Másrészt pedig a tanulási nehézségek és az enyhe értelmi fogyatékoságok egy pásztorkodó és paraszti társadalomban nem feltétlenül váltak láthatóvá. (Szagun, 1983. 49.) A héberek története egészen Ábrahám koráig vezethető vissza, ami az i.e. 1850 körüli időkre tehető, a Mózesi törvényeket bár később jegyezték le – az exodus az i.e. 1200 táján történhetett – két évszázaddal később már a királyság korában egységes Izrael államról és városkultúráról beszélhetünk, ami mellett értelemszerűen jelen volt továbbra is a paraszti földművelő és pásztorkodó vidéki életmód. (Armstrong, 1996. 25.; Berzsenyi, 2003)

Az a nézete azonban helytálló, mely szerint a nagycsaládok szoros kötelékében egy fogyatékos családtag számára is könnyen megtalálták azokat a feladatokat, amivel hasznos tagja lehetett a közösségnek. Míg a római korban íródott Újszövetségben sok helyen szerepelnek a társadalom perifériájára került fogyatékos emberek (pl. vak koldus), addig az TaNaK-ban hasonló esetekről nem olvashatunk. Nem mond ennek ellen a 4.3. fejezetben felhozott „Szemét-kapu” leletanyaga sem. Adódik azonban a következtetés, hogy a korszak társadalomgazdasági rendszerében a fogyatékos emberek természetes módon voltak integrálhatók. Egy olyan társadalomban, ahol az egyént nem annak alapján ítélték meg, hogy a termelési folyamatban mennyit állít elő, hanem, hogy erejéhez és a szükségletekhez mérten mennyire veszi ki a részét, mennyire lehet számítani rá. Sokkal kisebb problémát jelentett valaki állandó, de gyengébb teljesítménye, mint egy váratlan betegség, vagy haláleset. (Szagun, 1983. 49.) Ebben a formában nyer gyakorlati értelmezést a már említett *Stikernél* felmerülő *faucault-i* gondolat, hogy precíz társadalmi konstrukciók nélkül nincsenek fogyatékos emberek és nem létezik fogyatékoság sem. (Stiker, 1999. 14.)

4.4.2 A főpapságra vonatkozó szigorú előírások

A sértetlenség, vagy érintetlenség, a tisztaság, a testi és lelki egészség a templomi szolgálattelvő papság, de leginkább a főpapok esetében bírt kötelező erővel és azok számára, akik áldozatot mutathattak be az Örökkévalónak.

A zsidóság központi, majd egyetlen¹³² kultushelye a Jeruzsálemi Templom volt,¹³³ mely egy évezred alatt egyazon helyen felépített három különböző épületet jelölt. Az „ur”

¹³² *Jozijáhu* (más írásmódban *Jozija*) élt i.e. 649–609 és Júda királyaként uralkodott i.e. 640-től haláláig. Kultuszcentralizációs reformja i.e. 623-ban a Jeruzsálemi Templomba központosította és egységesítette JHVH kultuszát. Restauráltatta az épületet, rendezte a hagyományt és a vallási gyakorlatot, betiltotta az egyéb szent helyeket.

¹³³ A találkozás háza (héb. bét ha-kneszet) A zsinagóga csak imaház és egyben a gyülekezés (ennek görög jelentéséből származik), a tanulás, a közösségi tevékenységek helye, de nem Isten háza, mint a katolikus templomok esetében.

szó várost jelent, a „*salom*”, vagy „*szálem*” békét – Jeruzsálem, azaz „uru szálem” a béke városa. *Dávid*¹³⁴ király, amikor i.e. 1000 körül elfoglalta mai területét, ide tette át királyi székhelyét és Izrael vallási központját a szent sátorral együtt. Fia és utódja *Salamon*¹³⁵ felépíttette az első templomot. Uralkodásának negyedik évében, i.e. 967-ben kezdődött az építkezés és hét évig tartott,¹³⁶ tehát i.e. 960-ban készült el és összesen 373 évig állt. (Barta, 1995. 583.) Ezt *Nabú-kudurri-uszur* romboltatta le i.e. 587-ben, az előljárókat lemészároltatta és családtagjaikat Babilonba száműzte.¹³⁷ Ez a babiloni fogság időszaka i.e. 597–538-ig,¹³⁸ a zsidók történetének egyik legsúlyosabb megpróbáltatása volt.

I.e. 538-ban *Kurus (Kürosz)*¹³⁹ perzsa király megdöntötte Babilon hatalmát és engedélyt adott a zsidóknak, hogy visszatérjenek hazájuk területére, az akkori *Yehud Medinata* tartományba és újjá építsék a Jeruzsálemi Templomot. Pontos adatok hiányában a hazatérők számát 50.000 főre becsülik. A fogság, a visszatérés és a templom újjáépítése a zsidó történelem és a judaizmus legfontosabb eseményei közé tartoznak, jelentős hatást gyakoroltak a kultúra és hagyományok fejlődésére. Már *Dareiosz*¹⁴⁰ uralkodásának idején, *Zerubbábel*¹⁴¹ helytartó nevéhez fűződik a második templom építésének befejezése i.e. 515-ben. – Soha nem érhetett fel elődjével, ennek ellenére ötszáz éven át szolgálta a már megújult és megváltozott kultuszt. I.e. 19-ben *Nagy Heródesz*¹⁴² király a korszak stílusában és szellemében felújította az épületet, ennek nyugati támfala a mai siratófal.¹⁴³ A Jeruzsálemi Templom jelkép, a folyamatos harc és az örök újrakezdés története. A második

¹³⁴ Izrael második királya élt i.e. 1040–970 körül és kb. i.e. 1010-től haláláig uralkodott.

¹³⁵ Izrael harmadik királya, élt i.e. 1000–928 körül és kb. i.e. 970-től haláláig uralkodott.

¹³⁶ A hetes szám a Bibliában a teljesség, a befejezett egész jele. Isten is hét nap alatt teremtette a világot.

¹³⁷ A deportálás három szakaszban történt a politikai események sorrendjében i.e. 597, 587 és 582-ben (Jer 52,28–30). Az uralkodói család, a vallási és katonai arisztokrácia, valamint polgári vezetők egy részét kivégeztették, családtagjaikat és a többieket a kézműves lakosság jelentős részével együtt Babilonba vitték – csak a földművesek egy jelentéktelen csoportja maradhatott. Júda országa örökre megszűnt, területének nagy részét a szomszédos Szamária tartományába olvasztották. (Bright, 1980. 315–333)

¹³⁸ A dátumok némileg eltérhetnek: i.e. 586–536 (Dubnov, 1991. 49.)

¹³⁹ II. *Kurus* perzsa király, élt i.e. 600–530 körül, az *Akhaimenida*-dinasztia korai tagja, az Óperzsa Birodalom alapítója, a Bibliában *Kürosz*, vagy *Cyrus* néven szerepel. I.e. 559-től haláláig uralkodott. Birodalma magába foglalta Délnyugat-Ázsia és Közép-Ázsia jó részét, Egyiptom határaitól és a Hellészpontosztól az Indus folyóig terjedt.

¹⁴⁰ *Darájavaus* azaz I. *Dareiosz* perzsa nagykirály i.e. 549–486 között élt, (latinus írásmóddal *Darius*), i.e. 522-től haláláig uralkodott.

¹⁴¹ Nevének jelentése: „Bábel fia”, tehát valószínűleg Babilonban született.

¹⁴² I. *Heródesz* élt i.e. 73–4 között, a Római Birodalom Júdea tartományának királya i.e. 37-től haláláig. Esetében a „Nagy” jelző nem megtisztelő cím, hanem azért kapta, mert ő építtette át a Templomot.

¹⁴³ Ennek eredetileg semmilyen kultikus jelentősége nem volt, nem képezte a templomkörzet részét, csupán a magasba emelt talapzat építészeti problémájának gyakorlati megoldásához volt rá szükség.

templom épületét i.sz. 70 nyarán csak fizikai valójában semmisítette meg a Római Birodalom hadserege.¹⁴⁴ (Goldhill, 2004. 9–17.)

A templomban volt a Szentek Szentélye, *JHVH* jelenvalóságának kőbezárt helyszíne. „A templomban Isten nevét magát mondták ki, a templomon kívül csak valamelyik jelzőjét.” (Molnár, 2007. 503.)

Minden kultusz papsága és kultikus személyzete egy sajátos rend szerint alakul ki. Elsődleges feladatuk, hogy közvetítsenek az istenség és az emberek között, *kohén*-nek¹⁴⁵ nevezi őket a TaNaK és az Ószövetség, a szolgálati papság bibliai eszméje hosszú fejlődési folyamat eredménye. A levita törzsből származó, *szadaceus* vagy más írásmódban *cádokita*¹⁴⁶ leszármazású papok között mindig volt egy kiemelkedő alak, akit a szövegek főpapként említenek. Különös jelentőséggel bírt a második Jeruzsálemi Templom főpapjának hivatala és kultuszi vezetőként történő megítélése is különlegesen magasra emelte őt a babiloni fogság utáni korban. (Xeravits, 2008. 25–26.) Maga a főpap hivatalának betöltése egy nagyon bonyolult leszármazási rend szerint történt, ezért e feladat ellátásának lehetőségéből a lakosság túlnyomó többsége eleve kizárattott. További feltételekként a „Zsidó hagyományok lexikona” még felsorolja: „A főpapnak (héb. kohén gádol) túl kell tennie paptársain erőben, gazdagságban, bölcsességben és megjelenésben.” (Unterman, 1999. 74.) Mindezek alapján nem helytálló a fogyatékos személyek kizárását a főpapi hivatalból diszkriminációként értelmezni, mert eleve feltételek sokaságának kellett mindehhez megfelelni, aminek nagyon jól értelmezhető, súlyos okai voltak.

A második templom pusztulása után a vallási hatalom a bölcsekre ruházódott át. Mivel az épülettel együtt a Római Birodalom katonái a főpapság és az áldozópapság társadalmi csoportját, azaz a cádokitákat és a kohenitákat is jelentős mértékben megsemmisítették. (Attias és Benbassa, 2003. 267.)

A templom társadalom-, vallás- és kultúrtörténeti szerepének áttekintése után meg kell vizsgálni azt is, mit ír elő a Szentírás a templomi papságra vonatkozóan.

„Szólj a papokhoz, Áron fiaihoz és mondd nekik: [...] Ne csináljanak kopaszszágot fejükön és szakálluk szélét ne borotválják le, testükön ne csináljanak bevágást. Szentek legyenek Istenüknek és meg ne szentségtelenítsék Istenük nevét; mert az Örökkévaló tűzáldozatait, Istenük kenyerét mutatják ők be, legyenek tehát szentek. Parázna vagy nem méltó nőt el ne

¹⁴⁴ Róma rettegett császára *Néró* i.sz. 68-as halála utáni trónviszályok közepette a légiók főparancsnokát, *Vespasianust* kiáltották ki császárrá, fia *Titusz* lett a hadvezér, aki i.e. 70 tavaszán kezdte meg Jeruzsálem ostromát.

¹⁴⁵ Jelentése „pap”, függetlenül attól, hogy *JHVH* vagy idegen istenek papja.

¹⁴⁶ *Cádok* volt *Dávid* király, (más források szerint) *Salamon* templomának első főpapja, a hagyomány ebben a kohenita, azaz ároni (*Áron* utódai) a leszármazási vonalat követi. (1Kron 24,1–6)

vegyenek és olyan nőt, aki elvált férjétől ne vegyenek el, mert szent ő az Istenének. Szenteld meg őt, mert Istened kenyerét mutatja be; szent legyen ő neked, mert szent vagyok én, az Örökkévaló, aki megszentel benneteket.” (Lev 21,1–8/H)

„Senki magzataid közül nemzedékeiken át, akin hiba van, ne közeledjék bemutatni Istene kenyerét. Mert az a férfi, akin hiba van, ne közeledjék; vak ember vagy sánta, vagy csonka, vagy hosszú tagú; vagy az, akinek lába törött vagy keze törött; vagy púpos vagy törpe vagy folt van szemében; vagy akin rüh vagy sömör van vagy összenyomott heréjű. A férfi Áronnak, a papnak magzatai közül, akin hiba van, ne lépjen oda bemutatni az Örökkévaló tűzáldozatait; hiba van rajta, Isten kenyerét bemutatni ne lépjen oda. Istene kenyerét eheti a legszentebből és a szentből. Csak ne menjen a kárpíthoz és az oltárhoz oda ne lépjen, mert hiba van rajta, hogy meg ne szentségtelenítse szentélyeimet, mert én vagyok az Örökkévaló, aki megszenteli őket.” (Lev 21,17–23/H)

A szentírási szövegek csak a leglényegesebb kérdéseket közlik az olvasóval, hiszen magától értetődőnek tételezik a mögöttes tudás meglétét. Ezt rendezik és rögzítik számunkra a teológia tudományának diszciplínái a maguk rendje szerint. Régen, a tudományos rendszerezések mai formája és gyakorlata előtti időkben is megvolt ez a rend, írásmagyarázatnak nevezték, gyakorlóit az írástudók¹⁴⁷ voltak.

Tehát itt nem kirekesztésről, megbélyegzésről, vagy bármilyen más jellegű negatív megkülönböztetésről van szó, hanem arról a mindenre kiterjedő perfekcionizmusról, mellyel az ember – ez esetben Izrael népe – teremtőjéhez közeledett. A papok az egész nép, minden zsidó, azaz Isten kiválasztott népe nevében teljesítették templomi szolgálatukat. Ők maguk azok a küldöttek, akik Isten színe elé állva átnyújtották neki az emberek ajándékát, azaz az áldozatot.

Nem kell tehát abban semmi megbotránkoztatót keresni, ha a legmegfelelőbb egyénnel a legtökéletesebb ajándékot küldte a csoport a megajándékozotthoz. Disszertációm bevezetőjében részletesen kifejtettem a transzcendentális tulajdonságok filozófiai magyarázatát, mint a transzcendens értékek reprezentációját. Ennek fényében az isteni tökéletességet – külső és belső tulajdonságaival – legjobban megközelítő ember volt a hasonlatosság minél magasabb fokának jelképe. A Leviták könyve szerint tehát *„beteg, ezért nem teheti közönségessé szent dolgaimat”* (Lev 21,23/SZIT) Aki beteg, az a földi halandó tökéletlenségének egy nyilvánvaló állapotában van, amennyiben ez a betegség

¹⁴⁷ Az általános magyarázattal ellentétben, ők nem az amúgy írástudatlannak vélt köznép kiemelkedő tagjai voltak, akik rendelkeztek az írás és/vagy olvasás ismeretével, azok az írnokok. Hanem azon hittudósok, akik a szentírást, az Istentől való írott törvényeket behatóan ismerték, ennek magyarázatát tudományos szinten, a többi hittudós és közösség által is elismert módon művelték.

vagy sérülés a földi lét viszonyai között állandónak tekinthető, mai szóhasználatunkkal élve fogyatékos személynek tekinthető. Ennek értelmében a teremtmény istenképiségének, Istenhez való hasonlatosságának kevésbé felehet meg, tehát hangsúlyozza a profán, a közönséges világhoz való tartozását a szent ellenében. Márpedig a szent tökéletesség ellenében a profán hangsúlyozása önellentmondás lenne.

Az a másik tény, hogy ez nem a demokratikus kiválasztás elvén dőlt el, hanem egy ősi törvény szigorú rendje szerinti szabályzó alapján öröklődött, ez pusztán a kor társadalmi szokásaitól függött. Így alakult ki egy ezredév alatt. (Renner, 2011. 3.)

Tudományos fejlettségünk jelenlegi szintjén sok tételt meg tudunk magyarázni a mózesi törvényekből, azonban az egykori hitből fakadó intézkedéseknek is racionálisan következményei voltak, – akár a disznóhús tilalmának, vagy a körülmetélésnek –, ahogy erről a 4.4.3. és a 6.4.2. fejezetekben a későbbiekben részletesebben is szó lesz. Értelmezését Szádja Gáon¹⁴⁸ „Hittételek és vélemények könyve” című művéből idézem:

„A [Tóra] törvénykezésének második részét olyan parancsok alkotják, melyeket önmagukban véve az értelem sem alátámasztani, sem helyteleníteni nem tud, s Urunk azért halmozott el bennünket e parancsolatokkal és tilalmakkal, hogy ezáltal jutalmunkat és boldogságunkat növelje, a Szentírás szavai szerint. »Igazsága érdekében akart az Úr / nagy és felséges tanítást adni« (Ézs 42,21). S a parancsok megtartása jónak, a tiltott dolgok pedig rossznak minősülnek, hiszen ezekre [az értelemmel be nem látható] parancsolatokra is érvényes az, hogy [Istent] szolgáljuk általuk.” (Szádja, 2005. 113.)

Eltérő a papi szolgálatra alkalmatlanná tevő fogyatékoságok leírása és összeállítása a bibliai szövegekben. A későbbi hagyomány ezt még tovább differenciálja, így Maimonidész¹⁴⁹ már kilencven olyan fogyatékoságot különböztet meg, amelyek kizárhatják a papokat a szolgálatból. (Sachs, 1988. XI.) Ennek indoklására a következőket írja:

„... Ő tőle távol tartandó minden fogyatékos (vagy hiány). [...] Mindebből önként következik, hogy valamennyi tökélyei a valóságban léteznek, s hogy nem bír, semmi szín alatt, valamivel a lehetőségben. [...] mindazt, ami teremtményeinek valamelyikével való összehasonlításra vezethetne: a felhozott bizonyítékok alapján okvetlenül távol kell tartani

¹⁴⁸ Szádja ibn Juszuf al-Fájjúmi (i.sz. 882–926). A mai Irak területén lévő szúrai akadémia vezetője, azaz gáonja volt, mely a második templom pusztulása utáni újraszerveződés legfontosabb zsidó tudományos fellegvárának számított. Fő műve az idézett „Hittételek és vélemények könyve” (íródott 933-ban, Bagdadban) a középkori iszlám racionális teológiájára (kálám) reflektáló zsidó racionalizmus legnevezetesebb tudományos alkotása.

¹⁴⁹ Rabbi Mose ben Maimon (röv. Rambam) i.sz.1138–1204. A középkori zsidó-arab (szefárd) kultúra legjelentősebb vallásbölcseleje, a „zsidó Arisztotelész”.

istentől. [...] mindavval, ami a lehetőségben van, együtt jár a hiány [...] az, ami mozog, hiányos ahhoz viszonyítva, mi végett a mozgás megtörténik, hogy a valóságot elérje.” (Maimonidész, 1997. 245–246.)

A magaviseletet, az erkölcsi tisztaságot – sőt a családtagok erkölcsi erényeit is – ugyanilyen szigorúan és részletesen írja elő a törvény. A Jeruzsálemi Templom legfelsőbb papságának esetében a legmagasabb fokú megfelelés elvéről¹⁵⁰ és semmi esetre sem önkényes kirekesztésről van szó.

Fokozva az isteni tisztelet perfekcionizmusát még az áldozati ajándékként felajánlott állatok testi adottságaira is részletes törvényi előírások vonatkoztak.

„Szólj Áronhoz és fiaihoz és Izráel minden fiához és mondd nekik: Akárki Izráel házából és a jövevények közül Izráelben, aki bemutatja áldozatát, akár fogadalomból, akár önkéntes adományból, amit bemutatnak az Örökkévalónak égőáldozatul, olyan legyen, hogy kedvezően fogadja: hímet áldozz, hibátlant a marhák, juhok vagy a kecskék közül. De amin hiba van, ne mutassátok be, mert nem lesz elfogadható számotokra. És ha valaki bemutat békeáldozatot az Örökkévalónak, hogy teljesítsen egy fogadalmat vagy önkéntes adományul a barmokból és a juhféléből, hibátlan legyen, hogy kedvezően fogadtassék, semmi hiba ne legyen rajta. Ami vak vagy sérült, vagy csonkított, vagy fekély, vagy riüh, vagy sömör van rajta, ne mutassátok azt be az Örökkévalónak és tűzáldozatot ne adjatok belőlük az oltárra az Örökkévalónak. Ökröt vagy juhot, ami hosszabb vagy rövidebb tagú, önkéntes adományul adhatsz, de fogadalomul nem fogadtatik el. Aminek heréje összenyomott, összezúzott, kiszakadt vagy kivágott, azt ne mutassátok be az Örökkévalónak és országokban ilyet ne tegyetek. Idegenek kezéből ne mutassátok be Istennek kenyerét mindezekből, mert romlás van bennük, hiba van rajtuk, nem fogadtatik el kedvezően számotokra.” (Lev 22,18–25/H)

Ez az idézet nem csak a felsorolás szakszerűségével mutatja meg az áldozati állatok minőségi követelményeink fontosságát, hanem megtalálható benne az isteni elvárások tökéletes megvalósításának oka is „mert csak így lesz kedves”, „mert az nem talál tetszésre”, „azért nem tesznek benneteket kedvessé”. Az Istennek szánt ajándék és az ajándékot átnyújtó személye is csak a legtökéletesebb, a leghibátlanabb lehet. Ebben benne vannak azok a gondolatok is, melyeket már *Szádja Gáontól* és *Maimonidésztől* idéztem és az az elv is, hogy a teremtő, mindent alkotó és legmagasztosabb Istennek, ne a hibás – már

¹⁵⁰ Napjainkban is vannak olyan feladatok, melyekre – a technika jelenlegi fejlettségének szintjén és a közösség által elfogadott általános biztonsági elvek érdekében – nem alkalmazhatunk bizonyos fogatékossággal élőket. Izrael létének biztonsága az Istenével való kapcsolatán múlott, melynek hite, azaz elfogadott normái szerint ezek a szabályok is részét képezték.

az emberek által is megvetett maradékot – adják ajándékkul, hanem ez az ajándék valóban áldozat legyen. Áldozat a szó legszorosabb értelmében, melyben az ember és a közösség kicsit önmagát is feláldozza. Hiszen a legszebb, a legjobb minőségű állatokról (és terményekről) mond le Istene számára, így megjelenik az önfeláldozás és lemondás állandó szükséglete is az áldozati ajándékban. Meghatározva ezzel a törvénnyel a teremtmény, tehát az ember mindenkori viszonyulását is az isteni teremtőjéhez.

Speciális öltözetek, ruhák, kiegészítők és ékszerek szolgálnak a liturgia szakralitásának jelzésére, elválasztják, megkülönböztetik a szentet a profántól. A történelem tanúsága szerint a papság majd minden vallásban különleges, a profán – a mindennapi, a világi élet dolgainak megfelelő – öltözettől színben és szabásban is eltérő ruházatot használt. A szent cselekmények elvégzéséhez és a zsidó főpapi ornátus viseléséhez elengedhetetlen szükség volt bizonyos testi adottságokra. Eltekintve hitbéli jelentőségének filozófiai magyarázataitól, szükség van e ruházat fizikai jellemzőinek vizsgálatára is, melynek részletes leírása több helyen megjelenik a TaNaK-ban.

„És te szólj mind a bölcs szívűekhez, akiket megtöltöttem a bölcsesség szellemével és azok készítsék Áron ruháit, hogy föl legyen szentelve és pappá legyen avatva nékem. Ezek a ruhák, amelyeket készítsenek: Mellűz, éfód, köpeny és szegélyes szövésű köntös, süveg és öv és készítsék el a szent ruhákat fivéred, Áron és fiai számára, hogy papokká legyenek avatva nekem. És ők vegyék át az aranyat, a kékbíbort, a pirosbíbort, a karmazsint és a bisszust.” (Kiv 28,3–5/H)

„Kinyújtották ugyanis az aranylemezeket és abból vágta fonalakat, hogy bedolgozzák a kékbíbor, a pirosbíbor és a karmazsin közé, meg a bisszus közé szövőmunkával.” (Kiv 39,3/H) „És készítettek tiszta¹⁵¹ aranycsöngetyűket és elhelyezték a csöngetyűket a gránátalmák között a palást alsó szélén köröskörül a gránátalmák közé. Csöngetyű és gránátalma, csöngetyű és gránátalma a palást alsó szélén köröskörül a szolgálathoz, amint megparancsolta az Örökkévaló Mózesnek.” (Kiv 39,25–26/H)

Érdeemes még itt megemlíteni, hogy a ruha alkotóelemei nem csak gyakorlati célokat szolgáltak, hanem jelképes jelentéstartalommal is bírtak. Erre a csöngetyű és gránátalma jelképpár példáját tartom a legszemléletesebbnek. „Aranycsöngetyű és gránátalma köröskörül a palást peremén. Szó és tett megbonthatatlan egységében, sorrendjében a

¹⁵¹ Ez az 1000‰ (ezrelék) finomságú, azaz 24 karátos színaranyt jelenti, ami annyira puha, hogy kellő gondossággal megmunkálva 1 km hosszú szállá húzható. Ebből a puhaságú fémből olyan csöngetyűket készíteni, ami jól hallatszik és szépen szóló hangja van, csak viszonylag nagyobb (kb. 30–50gr/db vagy ennél nagyobb) súlyban lehet.

szolgálaton belül. Egymás mellett és egymás után, egymást teljesen fedve, egymást kiegészítve. Nem hiányozhat egyik sem.” (Szécsi, 2013. 16.)

A bíbor – a királyi szín – egyértelműen gyapjúból készült anyag volt, az arany sűrűsége pedig a természetben előforduló elemek között az egyik legnagyobb, 19,3 g/cm³. Nem tudjuk hány darab csengettyű lehetett a főpapi palástra varrva és pontosan azt sem, hogy az ornátus aranyszálai milyen vastagságúak voltak. Az azonban bizonyos, hogy ez a ruha messziről látható, feltűnő, pompázatos, látványosan lenyűgöző uralkodói öltözet volt, – hiszen bíbort is csak a királyok, uralkodók viselhettek ebben a korban –. A kiegészítőkkal együtt elfogadható lehet a hozzávetőlegesen 5 kg-os tiszta arany súly. Ehhez jön hozzá a gyapjúból készült gránátalmák és a ruházat anyagának súlya, a süveg vagy turbán, a korona és az egyéb tartozékok, tehát a főpapi ornátus súlya legalább 15 kg lehetett. Ennek részletes leírását megtaláljuk a Mózes 2., a Kivonulás könyvének (Exodus) 28. és 39. és Sirák Fia könyvének 45. fejezetében. Majd a Sirák Fia könyvének 50. fejezetéből betekintést nyerhetünk a főpapi feladatokba is. Ellentétben a római pápával,¹⁵² a Jeruzsálemi Templom főpapját/főpapjait bizonyos liturgikus cselekmények közben nem érinthette meg senki. Tehát a hely klimatikus viszonyai között, ennek a ruhának a teljes súlya alatt, egymagában kellett helyt állnia a szent cselekmények teljesítésének ideje alatt, miközben az egész népet képviselte JHVH magasságos ítélőszéke előtt.

„Őt szemelte ki az összes élő közül, hogy bemutassa az Úr áldozatát, az illat- és az emlékáldozatot, s kiengesztelődést szerezzen a népnek.” (Sir 45,16/SZIT) Bizonyos szertartásokat többen végeztek. Más esetekben lehetett segítsége is „Amikor a főpap bement a templomba, hogy leboruljon, hárman fogták, egyik a jobbján, másik a ballján és harmadik a drágakövek fölött.” (Molnár, 2007. 503.)

A katolikus liturgiától a védikus áldozatokig az ősi rituálék csak és kizárólag akkor érvényesek, ha hibátlanul végzik a szertartást. Az állandóságnak ez a szigorú előírásszerűsége, azaz a szakrális szintre emelt külső és belső precizitás más vallások történetében is nyomon követhető. Ebben az esetben a testi megfelelés a szentség biztosítója, a szent cselekmények mozdulatainak állandóságát és tökéletesen kivitelezett voltát is jelentik. Adott esetben egy mozgáskorlátozott főpap nem lehetett volna képes a napokon át tartó többórás szertartások teljes és tökéletes megvalósítására. Mindent pontosan úgy kell tenni, ahogy az ősök tették, ahogy az Isten/istenség ezt kezdetben

¹⁵² Jól ismert fénykép a médiákból a pápát támogató szertartásmester. Ezt a posztot 2007-től, már XIV. Benedek pápa mellett és jelenleg is Msgr. (Monsignore) Guido Marini prelátus (a pápai udvartartás elöljárójának méltósága) tölti be.

megszabta. Az ókori világ embere számára „norma, sőt erény volt úgy viselkedni, ahogy mások viselkedtek, úgy cselekedni, ahogy az emberek öröktől fogva cselekedtek. [...] Az emberi élet minden területe – a termelés, a társadalmi élet, a család és magánélet – csak annyiban nyer értelmezést és jóváhagyást, amennyiben része a szakrálisnak, követi az ősi „az idők kezdetén” kialakított rítusokat.” (Németh, 2004. 14.) Tehát a bármi módon hibás áldozatbemutatás nem szolgálhatja az istenség és az emberek közötti kapcsolatot, sőt az istenség haragját vonhatja az egész közösségre. „[...] Istent az összes sémi népek félelmet gerjesztőnek, rettenetesnek képzeltek, akit bűnös ember meg nem közelíthet, s akinek jó minél messzebb távolodnia a világtól, mert közelségéből még súlyos bajok eredhetnek. A közösséges megszenteltség telenítheti s viszont, az isten a világot ronthatja meg. Ez az oka az isten transzcendenciájának. E vonás a legerősebben Izraelben érvényesül.” (Varga, 1938. 313.)

Ennek fényében kell látni és értelmezni a fogyatékosokra vonatkozó kizáró tényezőket a zsidó főpapság esetében, melyek rajtuk kívül senki mást nem érintettek a nép köréből. (Renner, 2011. 2–3.) A betegek és fogyatékosok ugyanúgy részt vehettek az istentiszteleteken és az ünnepeken, mint az egészséges és ép többség. „Istene kenyerét eheti a legszentebből és a szentből. Csak ne menjen a kárpíthoz és az oltárhoz oda ne lépjen, mert hiba van rajta.” (Lev21,22–23/H) Kizárva a társadalomból egyedül a leprások voltak, akik esetében a teljes kirekesztés – más orvosi megoldás hiányában – pusztán népegészségügyi okokból elrendelt kényszermegoldásnak számított. (Sachs, 1988. XI.)

Ezer éven át állt fenn a Jeruzsálemi Templom, ezalatt kétszer újult meg gyökeresen a vallási kultusz és kétszer épült fel az épületkomplexum. A történelmi változások magukban hordozták a társadalmi változások szükségességét, amit valamiképpen követni kényszerült a vallási élet és a liturgikus rend is. Ennek megfelelően módosulhatott a főpapi hivatal társadalmi és hitéleti jelentősége és maga az istenfélelem értelmezése is a hellenisztikus korban. Ezzel párhuzamosan a főpap személye és e személyi feltételek feltétlen biztosítása nem játszhatott minden időben egyforma szerepet a történelem során. A főpapi cím a perzsa kortól kezdve örökletessé vált, ezért e fontos tisztség betöltéséért elkeseredett küzdelmek folytak. A hellenizmus korában azt a helyet töltötte be, ami a perzsa korban a helytartót illette meg; a papi kollégium fejből a zsidó közösség reprezentánsa lett. A jeruzsálemi főpapi tisztség várományosai egymást licitálták túl a Szeleukida uralkodók¹⁵³ megvesztegetésében. (Kessler, 2011. 187–191.) „Ez elnyerte a király tetszését – úgy

¹⁵³A hatalmas kiterjedésű Szeleukida Birodalom laza államszövetsége magába foglalta Nagy Sándor ázsiai hódításainak jó részét, Szeleukosz Nikatór nevű hadvezére alapította i. e. 304-ben.

mutatta magát, mint befolyásos embert. Így megszerezte magának a főpapi tisztséget, 300 ezüstantalummal többet ígérve, mint Jázon. Miután megkapta a király jóváhagyásáról szóló levelet, hazatért. Nem volt benne semmi, ami méltóvá tette volna a főpapságra, csak egy kegyetlen zsarnoknak az indulata és egy vadállatnak a böszültsége. Így Jázont, aki csellel háttérbe szorította a saját testvérét, most ugyanolyan csalárd módon kitúrta egy másik, és az ammoniták földjére űzte. Menelaosz megszerezte a méltóságot, de az ígért pénzből nem küldött meg semmit a királynak, noha a vár parancsnoka, Szosztratosz követelte, hiszen az ő feladata volt az adóbehajtás.” (2Makk 4,24–28.)

4.4.2.1 A qumráni közösség

Henri-Jacques Stiker „A History of Disability” (1999) című művében utal a qumráni közösség fogyatékos személyekre vonatkozó diszkriminatív intézkedéseire, majd Bernhard Joss-Dubach „Gegen die Behinderung des Andersseins – Ein theologisches Plädoyer für die Vielfalt des Lebens von Menschen mit einer geistigen Behinderung” (2014) is említi. Ezért, mintegy példaként a korabeli fő tanításoktól eltérő szekták rendjére vonatkozóan szükségesnek tűnik ennek megemlézése.

Az i.e. 140 és az i.sz. 70 közötti időszakban a rómaiak Iudeae tartományában, a mai Izrael területén élt az úgy nevezett qumráni közösség, akit az esszénus szekta tagjaival azonosítanak a kutatók, lélekszámuk 4000 fő körül lehetett.

Ebben a történeti időszakban a zsidó népesség gondolkodását négy párt befolyásolta, a szaddaceusok, a zelóták és a farizeusok a nép vezetőinek szerepéért versengtek, az esszénusok azonban visszavonultan éltek, erkölcsiségük és tanításuk más módon volt hatással a társadalomra. Valamivel később, az i.sz. 30-as évek végén egy újabb mozgalom jelent meg és alkotott közösséget a zsidóságon belül, ők voltak a zsidó-keresztények vagy őskeresztények. Mivel mindegyik irányzat mutat hasonlóságot a qumráni közösség szabályzatával, így hovatartozásuk kutatása során mindegyikük neve felmerült, de a leginkább igazolható kapcsolatot az esszénusokkal, a fény fiaival mutatja. (Vermes, 2005. 157.)

Nagy valószínűséggel nevük a „gyógyítók” szó görög (*esszaiói*) vagy az arámi (aszajja) változatából származik és a gyógyítás tevékenysége iránti érdeklődésükből származik. *Josephus Flavius*,¹⁵⁴ aki életének egy rövid szakaszában tagja volt a szektának így ír róluk: „Szívesen tanulmányozzák a régiek írásait és főképpen a lélek és a test javára

¹⁵⁴ Eredeti nevén *József ben Matitjáhu* (kb. i.sz. 37–100), zsidó pap volt, aki tizenhat éves korában i.sz. 53–54 körül élt a közösség tagjaként. (Vermes, 2005. 167–168.)

vonatkozó részleteket olvassák bennük. Ezekből állapítják meg, hogy miféle gyógynövények orvosolják a betegségeket, valamint a kövek gyógyító erejét is.” (Flavius, 1999. 169.) Egészen pontosan birtokában voltak az apokrif Noé könyvének, melynek maradványait a qumráni tekercsek leletanyagai között megtalálták. Ennek értelmében az angyalok megmutatták Noénak minden betegség gyógymódját, amelyek a gyökerekben, növényekben és kövekben, mint ellenvarázslat nyilvánulnak meg a betegségek démonainak elüldözésére – a JHVH által kiválasztott emberek kezében. Mindezt így fogalmazza meg a *Jubileumok könyve*. „*Továbbá elmagyaráztuk (démonok) betegségeiknek és csábításaiknak (varázslásaiknak) összes gyógyszerét Noénak, hogy hogyan tudja azokat meggyógyítani a föld (gyógyító) növényeivel. És Noé mindent leírt egy könyvbe az összes orvossággal kapcsolatban, ahogy utasítottuk. Így a gonosz szellemek meg lettek gátolva Noé fiainak bántalmazásában.*” (Jub 10,12–13)

Tagjai vagyonközösségben és cölibátusban éltek, egyszerű, fehér öltözéket viseltek és „*fanatikusok voltak a kultikus tisztaság tekintetében.*” (Temporini és Haase, 1979. 755.)

Az esszénusok Isten szent, tiszta, végidőbeli közössége volt, a szeplőtelen Isten-népe, kizártak maguk közül minden tisztátalant, aki testi fogyatékkal rendelkezett, de azokat is, akiknek valamiféle testi problémájuk, bajuk, betegségük volt. A testi hibát Isten csapásának tekintették, ennek okán kirekesztettek maradtak azok is, akik bármi más módon voltak megbélyegezettek: „*a gyengeelméjűek, öőrültek, buták, bolondok, vakok, nyomorékok, bénák, siketek és kiskorúak nem léphettek be a közösségbe, mert szent angyalok voltak közöttük.*” (Temporini és Haase, 1979. 756.; Stiker 1999. 25.)

Johanna Dorman 2007-ben írt „The Blemished Body, Deformity and Disability in the Qumran Scrolls” doktori disszertációjában pontosan vizsgálta a szabályzatokat – egészen a papokra vonatkozó fejezetekig a késői qumráni hagyományban. Valamint a fogyatékos-tudomány rendszere szerint a szövegek struktúráját, a különböző fogyatékosok kizáró okait és a papok társadalmi helyzetének jelentőségét egyaránt elemezte.

A qumráni esszénus közösség közel kétszáz éven át nagy hatást gyakorolt ugyan a palesztinai zsidóságra – bár zsidók már ekkor is sok helyen éltek az ismert világban –, de szabályaik és belső rendjük csak a kiválasztott és beavatott tagokat érintették. Ez egy szekta volt, egy zárt vallási közösség, amelynek jogában állt saját szabályokat megfogalmazni vagy a meglévőeket sajátosan értelmezni. A felmerült hivatkozások okán szükségesnek látszott szabályaik és életmódjuk rövid ismertetése, ám messzemenő következtetéseket mindebből levonni vagy teóriákat felállítani a zsidóság alapvető

tanításaira vonatkozóan nem lehetséges. A nagy valószínűséggel e közösség által szerkesztett és „Holt tengeri tekercek” néven híressé vált iratok azt bizonyítják számunkra, hogy a TaNaK (héber Biblia) többszörös redakciója sem változtatott a szövegek hitelességén és pontosságán. Az esetlegesen kimaradt, a kánonba be nem emelt apokrif szövegek pedig további pontosításokat nyertek. Tehát a szentírási szövegek megegyeztek az államvallás által elfogadott kánonnal, azonban a gyakorlat a hit megélésének egy sokkal nehezebb, embert próbáló formáját mutatja be. A közösség perfekcionizmusa sokkal szigorúbb feltételeket támasztott tagjai számára, mint a világi élet mindennapjaiban élő hívők számára. Ez a rend már sok hasonlóságot mutat a későbbi keresztény szerzetesrendek gyakorlatával és hármass fogadalmával, a szegénységgel, a tisztasággal és az engedelmisséggel.

4.4.3 A vakság

A Jüdisches Lexikon 1927-es kiadású I. kötetében leírja, hogy a vakok fontos szerepet játszanak a Bibliában és a Talmudban. Azonban a vakság kizáró tényező a főpapok esetében (Lev 21,18–20), ahogy az a templomban áldozati adományként felajánlott állat esetében is (Lev 22,22).

Az Encyclopedia Judaicában az alábbi meghatározást találjuk: A vak emberre használt általánosan testi fogyatékoságot jelentő héber főnév az „ivver” (héb. עֵוֶר), az ebből képzett fogalom a vakság „ivvaron” (héb. עֵוֶרֶן). Találunk még egy másik fogalmat is a TaNaK-ban, amit többször fordítottak már hibásan vakságnak, ez a „sanverim” (héb. סַנְוֵרִים), ami inkább valamilyen fény által történt átmeneti elvakítást, látási képességvesztést jelent. (Skolnik és Berenbaum, 2006. 3/753.; Soltész, 2003. 9.)

A vakság gyakori és elterjedt probléma volt a Közel-Keleten – többféle megelőző technikát próbáltak alkalmazni, többek között széntartalmú szemkenőcsök és sebészeti beavatkozások alkalmazásával. Ilyen volt a napjainkig is jelen lévő trachoma,¹⁵⁵ vagy régi nevén egyiptomi szembetegség, ami egy baktérium a *Chlamydia trachomatis* okozta fertőző megbetegedés. Ez napjainkban is a vakság leggyakoribb oka Észak-Afrika, a Közel-Kelet, az Indiai félsziget és Délkelet-Ázsia száraz, meleg országainak szegénység sújtotta területein. A WHO 2015-ös adatai szerint jelenleg a világon mintegy 8 millió

¹⁵⁵ A betegség főleg a gyermekkorra jellemző, különösen 3–6 éves kor között fordul elő. Idősebb gyermekekben és felnőttekben sokkal kevésbé valószínű a jobb immunitás és a személyi higiéné miatt. A trachoma a korai szakban fertőző, és szem-kéz kontaktussal, bizonyos legyek révén illetve közösen használt tárgyakkal terjed, így törülközővel, zsebkendővel, sminkkel. Az ismételt felülfertőzések miatt csak az évek múltával károsítják a folyamatos hegesedések annyira a szaruhártyát, hogy ez vaksághoz vezet. Főleg a nők körében szedte áldozatait.

ember látásának végleges elvesztéséért felelős – ez a vakok 3%-át teszi ki – és 84 millió fertőzött szorul(na) kezelésre.¹⁵⁶ Ez az arány az ókorban sem lehetett kevesebb, valószínűleg ez is közrejátszott a zsidóság nagyon részletes és magasan fejlett tisztasági törvényeinek kialakulásában.

Nincs rá bizonyíték, hogy a mózesi törvények tilalma ellenére fogyasztottak volna a zsidóság körében sertés húst. Ennek a tisztátalansági törvénynek közegészségügyi érdekeket is messzemenően szolgáló lényege, hogy a nem teljesen átfőtt, átsütött vagy átpárolt disznóhús tartalmazhatja az emberi egészségre ártalmas trichinózis¹⁵⁷ kórokozóját, ami gyakori esetben vakságot is okoz. (Skolnik és Berenbaum, 2006. 3/753.) Az orvosok a mózesi tilalmat azóta is úttörő lépésnek tekintik a megelőző orvoslás terén. A Bibliában Mózes 3., a Leviták könyvének 11. fejezete és Mózes 5. könyvének az úgynevezett Második Törvénykönyv 14. fejezete nemcsak a sertéshús fogyasztását tiltja, mint tisztátalant, hanem mindazon állatokét, amelyek nem kérődznek, és nem hasított körműek, valamint azoknak a tengeri állatoknak a húsát is, amelyeknek nincs uszonyuk és pikkelyük, továbbá a ragadozókat, a dögevő madarakét, s valószínűleg valamennyi csúszómászóét, kétlábúét. Ez a széles körű tilalom kizárja valamennyi lehetséges trichinahordozó fogyasztását. A bibliai étkezési szabályok ezért tekinthetők egyúttal közegészségügyi intézkedéseknek is. (Dénes, 2010)

A vakok különleges helyet foglalnak el a zsidó hagyományban. Nagyon nagyra értékelték az emberi szem látóképességét, „szeme világát” és ezt minden lehetséges módon megpróbálták megőrizni. Ez a hagyomány még a zsidó kultúránál is sokkalta ősbibb és máig elkíséri az emberiséget.

A vakokat tartották a legkiszolgáltatottabbaknak, legsebezhetőbbeknek a fogyatékossgal élő emberek közül, ezért szánakoztak sorsukon, de nem tartották csökkent értékűnek, sem a bibliai, sem a talmudi időben nem diszkriminálták őket. Az Encyclopedia Judaica meghatározása szerint „[...] a zsidó jogban [...] a vak ember teljesen normálisnak tekinthető, és a legtöbb jogi és vallási korlátozás csak fizikai adottságaik okán vonatkozik rájuk.” (Skolnik és Berenbaum, 2006. 3/754.) Nem hívhatnak

¹⁵⁶ Az adatok az ENSZ egészségügyi szervezetének hivatalos honlapján olvashatók.

¹⁵⁷ A trichina a hengeresférgek (nematelminthes) törzsének fonálférgek (Nematoidea) osztályába tartozó élősködő. Jellemző tulajdonsága: egész életciklusát, születésétől az ivarérett korig, ugyanabban a gazdaszervezetben tölti. Az emberiség legnehezebben megfogható, természetes ellenségei közé tartozik ez a mikroszkopikus féreg, ősbibb, mint maga az emberiség és ma is nagyon virulens élősd. Minden kontinensen és égövön, a ragadozó, a mindenevő és a dögevők csaknem mindegyik fájában előfordulhat. Az emberre legveszedelmesebb a házi sertésben való előfordulása. Mivel a trichinák különleges tulajdonsága, hogy a szervezet bármelyik részébe bekerülhetnek, a korai és egyedi diagnózis felállítása csaknem lehetetlen. (Dénes, 2010)

például vak embert olyan dologban tanúnak, amit csak látás útján lehet igazolni, ám más ügyekben tanúskodhat. Bíraskodásra nem kérhetőek fel. Felmentést kapnak a parancsolt törvények alól, mert nem biztosított, hogy mindegyiket maradéktalanul be tudják tartani. Természetesen, ha kívánják, és módjukban áll betarthatják azokat. „*Háromszor egy évben jelenjen meg minden férfi az Úr, az Örökkévaló színe előtt.*” (Kiv 23,17/H) Azaz a bibliai időkben fel kellett menniük a Jeruzsálemi Templomba. Azonban ismer a Talmud vak bölcseket, sőt tudunk gáonokról is.

A második templom pusztulása óta a zsinagógában felhívják a teljes jogú tagokat a Tóra olvasásra. Ennek – még ha kívülről tudják is – elvileg felolvasásnak kell lennie. Folyamatos vita tárgya, hogy azok, akik nem rendelkeznek a látás képességével, de egészen pontosan, hibátlanul tudják fejből az Írás szövegét felolvashatnak-e. A modern időkben a speciális Braille-írás¹⁵⁸ már a zsidó közösségek nagy részében elfogadott. Elmondható azonban, hogy ebben az esetben kétségtelenül nem az eredeti héber szöveg kerül felolvasásra a zsinagóga saját Tóra tekercséről – amit nem érinthetnek kézzel,¹⁵⁹ tóramutató pálca segítségével kísérik a szöveget –, hanem az annak megfelelő Braille-ábécé betűit ujjával valóságosan végigsimítja a felolvasó.

„*Ne átkozd a süketet és a vak elé ne vess gáncsot, hanem féld Istenedet. Én vagyok az Örökkévaló.*” (Lev 19,14/H) Talmudi előírás az is, hogy a köveket mindig az út közepére kellett dobni és soha nem az utak szélére, hogy ott a vakok akadálymentesen haladhassanak. (Herweg, 2007)

Nem ismeretes, hogy története során a zsidó kultúrában valaha is elfogadott gyakorlat lett volna a megvakítás büntetésként való alkalmazása.

4.4.3.1 A vakság metaforikus értelmezése

„*Átkozott legyen, aki a vakot tévútra viszi! És mondja az egész nép: Ámen!*” (MTörv 27,18/H) Ez a mondat volt az alapja a rabbinikus etikában átvitt értelemben annak az elvnek, mely szerint tiltott a tudatlant ámítani, becsapni.

A vakság többféle metaforikus értelmezését is megtaláljuk a Bibliában. Többnyire az intellektuális és morális felismerés hiányát jelöli. (Skolnik és Berenbaum, 2006. 3/753–

¹⁵⁸ Braille-írás vagy Braille-ábécé egy különleges domborított technikát alkalmazó ábécé, amelynek segítségével a vakok számára is lehetővé vált az írás és olvasás elsajátítása. A francia Louis Braille találta ki 1821-ben.

¹⁵⁹ Minden közösségnek saját kézzel írott Tóra tekerce van. Ennek elkészítése nagy gondosságot és hosszú időt igényel, mert nem lehet benne az esetleg vétett hibát csak úgy kijavítani. A hibás, elhasználódott, olvashatatlanná vált tekerceket a közösség zsidó temetőjében eltemetik. A Tóra összesen 304 805 betűből áll, ha csak az egyik is megsérül, vagy lekopik a Tóra nem kóser többé, azaz nem használható vallásos célokra. Tóra nélkül pedig nincs zsinagóga sem. A felújítás a Tóratekercs-író, azaz a szájfér/szófér feladata.

754.) Nem csak azt jelenti, hogy az ember nem rendelkezik a látás képességével, hanem azt is, amikor valamilyen okból nem tudja, vagy nem akarja meglátni, felismerni a jót, az igazat, a szentet. A bibliai szövegekben gyakran szó esik a megvesztegethetőségről a vakság metaforikus kapcsolatában. *„Megvesztegető ajándékot ne fogadj el, mert az ajándék vakká teszi azokat, akik látnak, és elferdíti azok ügyét, akiknek igazuk van.”* (Kiv 23,8/H) *„El ne hajlítsd az ítéletet, ne tekints személyt és ne fogadj el megvesztegetést, mert a megvesztegetés megvakítja a bölcsök szemét és elferdíti az igaz szavait.”* (MTörv 16,19/H) *„A bölcsök szemét is elhomályosítja a nekik juttatott adomány s ajándék.”* (Sir 20,29/SZIT)

A gonoszság is kapcsolódik a vakság átvitt értelmű jelentéséhez *„Így gondolkodnak, de tévednek, mert gonoszságuk vakká tette őket”* (Bölcs 2,21/SZIT). Csakúgy, mint az engedetlenség *„És lesz, hogy ha nem hallgatsz az Örökkévaló, a te Istened szavára, hogy megtartsad és megtegyed minden parancsolatát és törvényét, amelyeket ma neked parancsolok: akkor reád szállnak mindezek az átkok és elérnek téged. [...] Megver téged az Örökkévaló tébolyodással, vaksággal és a szív bódulatával. Tapogatózni fogsz délben, mint a vak tapogat a sötétben és nem jársz szerencsével utaidon; csak kifosztott és kirabolt leszel minden időben és nem lesz senki, aki rajtad segítsen.”* (MTörv 28,15 és 28–29/H) Valamint a vakság állapotát rendre állítják párhuzamba a bűnösséggel és a bűnnel *„Gondolataik bűnös gondolatok [...] Világosságra várunk, s íme sötét van; fényességre és mégis homályban járunk. Mint a vakok, tapogatjuk a falat, és bukdácsolunk, mint akiknek nincsen szemük. Megbotlunk délben, mintha szürkület volna, homályban lakunk, mint a holtak.”* (Iz 59,7 és 9–10/SZIT)

A tévedés és eltévelyedés, a megtéveszthetőség és túlzott bizalom is a látás elhomályosulásának metaforikus világába illeszthető. Az ősatyák közül *Izsák* is elveszíti öregségére látását és idősebbik fia, *Ézsau* helyett a fiatalabb *Jákobot* áldja meg. (Ter 27,1–46) E történet többretegű jelentéstartalmához az ábrahámi vallások exegetikai irodalma bőséges magyarázattal szolgál.

Sámson történetében, aki az i.e. 12–11. században már az ígéret földjén volt vezető személyiség, a zsidók utolsó nagybírája, sok szimbólum jelenik meg és nyer értelmet az utókor okulásának érdekében. Neve *Samas* mezopotámiai napisten nevéből eredeztethető, ami férfi szimbólum és egyben az erő és az isteni meghatalmazás¹⁶⁰ jelképe is. *Sámson* ereje a hajában rejlik (ami szintén, mint korona, Nap jelkép). Bár ember feletti erővel volt

¹⁶⁰ Titulusában többek között a fáraó is, az Inka (király) is a Nap fia volt.

megáldva, szexuális vágyainak is rabja volt. Végül foglyul ejtették a filiszteusok, mert szeretője *Delila* (neve a héb. lajla, azaz sötétség, éjszaka szóból ered) elárulta és az éjszaka leple alatt elbódítva őt levágta haját, megfosztva erejétől. *Sámsont* megvakították a filiszteusok, amit annak büntetéseként értelmeznek, hogy szeme csábítását követve elmerült a testi vágyban. (Unterman, 1999. 204.)

A héber Bibliában mindig újra és újra megjelenik a vakság, mint az igaz út meg nem látása és az isteni iránymutatás meg nem értése, mert a hitetlenség is egyfajta vakság.

„Menj, mondd meg ennek a népnek: Hallván halljatok, de ne értsetek, látván lássatok, de ne fogjátok föl. Tedd érzéketlenné e nép szívét, süketté a fülét, és kösd be a szemét, hogy ne lásson a szemével, ne halljon a fülével és ne értsen a szívével, s így ne térjen meg és ne gyógyuljon meg.” (Iz 6,9–10/SZIT) (Klauser, 1962. 433–436.)

A Biblián kívül a Talmudban és a középkori zsidó hagyományban is a látás és hallás, mint morális fogalom jelenik meg. Ebből eredeztethető, hogy aki metaforikus értelemben képes a látásra – az isteni igazság tudomásul vételére – az elkerülheti a bűnt, mert eredményesen, tehát Istennek tetsző módon fog tudni harcolni a bűnös szenvedélyek ellen. Az igazi látás, azaz a belátás – elfogadni szívvel és felérni ésszel – mindig az ember szívéből való, a szív erénye pedig a hitből táplálkozik.

Ha valakit vaksággal sújtott az Úr az büntetés, mint láttuk az emberi világ viszonyai között és büntetésként értelmezték az Isten és ember kapcsolatában is. Ez az az állapot, amit nem tekintettek állandósultnak, hiszen sok esetben meg lehetett belőle gyógyulni, ahogy átvitt értelemben is megvilágosodhat a tudat. Itt is a világosság, a tudás fénye áll a tudatlanság sötétségének ellentétpárjaként. Ahogy a tanulás folyamatában is a megvilágítani, felvilágosítani az elmét és a szellem elhomályosulása áll egymással szemben. A vakságnak e szimbolikus jelentéstartalmai sokrétűen jelennek meg a Bibliában, az egyéb vallási szövegekben és áthagyományozott jelentéstartalommal a mai nyelvhasználatban is.

Tehát a zsidó hagyományban a vakság nem számít megváltoztathatlannak, ahogyan átvitt értelemben sem az. „Én azt mondanám, hogy ez egyfajta zsidó optimizmus.” (Sachs, 1988. XIV.) A szem, a látás elhomályosulása úgy értelmezhető, mint az ember szemén keresztüli kapcsolat a világ dolgainak újraértelmezésével, másként való látásával kapcsolatban. *Simon Sachs* szerint Istentől kell kérni, hogy tegye lehetővé az ember számára az új látásmódot, ahogyan a Bibliában is írva van: „»Uram, nyisd meg a szemét, hogy lásson!« És az Úr megnyitotta a szolga szemét, úgyszólván észre is vette”

(2Kir 6,17/SZIT) „Uram, nyisd meg ennek a népnek a szemét, hogy lásson!” (2Kir 6,20/SZIT) Ez már azonban az eszkatologikus reménység része. (Sachs, 1988. XIII-XIV.)

Létezik még egy furcsán összetett jelentéstartalom, ami napjainkra az európai kultúrában már szinte teljesen elveszítette valódi értelmét, ez pedig az átok.

Az Ókori Lexikon szerint „Az ima különös formája volt az átok, midőn az ellenség, vagy a gonosztevő fejére büntetést kértek az istenektől. Ilyet egyesek is mondhattak, nagy sérelem szenvedésekor, meg az állam is, ha megszökött bűnöst el nem foghatott, ha valaki az emberszeretet legegyszerűbb kötelességeit lábbal tiporta, [...] átkot mondott a hazaárulóra.” (Pecz, 1902. 2/971–972., Soltész, 2003. 9–10.)

Az átkoknak és átokmondásoknak külön „tudománya” és szerteágazó irodalma volt a régi időkben. Azután a kereszténység betiltotta és a boszorkányság üldözött praktikái közé sorolta. Egy dolog bizonyosan kitűnik a tanítások sokaságából, aki igazságtalanul mond átkot, arra visszaszáll, és ő maga bűnhődik általa. Ezért ez meg kellett maradjon a próféták kiváltsága még a bibliai időkben is. Zakariás például azt mondta figyelmeztető, profetikus jövendölésében: „Jaj a gonosz pásztornak, aki magára hagyja a nyáját! Érje utol a kard a kezét, meg a jobb szemét! Száradjon el a karja egészen, vakuljon meg a szeme teljesen!” (Zak 11,17) Itt is találkozunk a kifejezetten jobb szem, a nagyobb, szégyenteljesebb csapás jelentőségével.

A térszemléletben a koordináták, az egymás mellé rendelések semmi esetre sem egyenértékűek, elvi különbségek vannak a jobb-bal, a fent-lent és az elől-hátul irányok között. Már a teremtés könyve is a fent és lent viszonyáról mesél, a változó/mulandó és az örökkévaló világról. Az elől-hátul megadja az irányt, az elvégzett dolgokat és az elérendő célokat választja el egymástól, azaz az eltelt és az eljövendő időt is jelöli. A jobb és bal pedig a helyes és a kevésbé jó irányt jelenti, vagyis az elkövetkező dolgok megfelelő minőségét. Mindezek kulturális hagyományaink alapjai: Az isteni, az emberi és az alvilág szintjeinek különbsége, valamint az emberi életben megfogalmazott fent és lent, a társadalmi helyzet meghatározása jól mutatja a felfelé irányuló tökéletesedést. Maguk az oldalirányok is sokat kifejezők, a jobb kéz, a jobb oldal és minden, ami a „jó” és ezzel együtt a „helyes” kifejezésekre utal. A bal a helytelen, a tisztátalan és bizonyos estekben az erkölcstelen kifejeződése is.¹⁶¹ Az előre haladás és a visszalépés, visszatekintés egyaránt érvényes a térben és az időben is, az előzőekhez hasonlóan szolgál meghatározásul életünk

¹⁶¹ Például a keleti kultúrákban ételhez csak jobb kézzel nyúlnak. Vagy gondoljunk a balsors, a balítélet, a balkézről való gyermek fogalmára.

minden területére és nem kizárólagosan a hely és az idő definiálására. (*Berzsenyi és Szécsi*, 2015. 381–382.)

4.4.4 Siketek és némák (siketnémák)

4.4.4.1 Mózes beszédhibája

Mózes prófétai meghívásának történetében az olvasható, hogy beszédhibája miatt nehezen akarta elvállalni küldetését. Őt bízza meg Isten, hogy menjen el a fáraóhoz és eszközölje ki a zsidók szabad elvonulását Egyiptom földjéről. „*És szólt Mózes az Örökkévalóhoz: Kérlek, Uram, nem vagyok én a szónak embere, [...] hanem nehézajkú és nehézbeszédű vagyok én. És szólt hozzá az Örökkévaló: Ki az, aki száját alkotott az embernek avagy ki teheti némává, vagy süketté, látóvá vagy pedig világtalanná? Nemde én, az Örökkévaló? [...] Hiszen ott van Áron, a te Testvéred, a lévita? Tudom, hogy ő jól tud beszélni. [...] Beszélj őhöz és helyezd a szavakat szájába, én a te száddal leszek és az övével és tanítalak benneteket, hogy mit műveljete. És szóljon ő helyetted a néphez és ő legyen neked a szájad helyett, te pedig légy neki Isten helyében.*” (Kiv 4,10–16/H)

Szintén *Rachel Herweg* berlini előadásának anyagában olvasható (*Herweg*, 2007), hogy Mózes próféta beszédképességének nehézségeit a Misna egy történettel magyarázza, miszerint kicsi gyermekként megégette a nyelvét. Bár Isten tervének megvalósításában Áron segítségére szorult, fogyatékosága ellenére a zsidó nép legfontosabb vezetője, prófétája, a zsidó nép példaképe válhatott belőle.

Az isteni akaratból megnyilvánuló tetteknek a héber Bibliában, azaz a TaNaK-ban még nincs szükségük csodákra, Mózesből soha nem válik nagy szónok, de nem is erre a tulajdonságára van a legnagyobb szüksége a közösségnek. Egyszerűen segítséget kap egy másik embertől, és így mindenki legjobb tehetsége szerint szolgálhatja JHVH-t. A történetben csak nagyon tárgyilagosan kerül megállapításra egy bizonyos képesség hiánya, azaz egy fogyatékoság. Nem ébreszt az olvasóban sajnálatot vagy együttérzést, mert a helyzet a kor társadalmi gyakorlata szerint – és isteni beleegyezéssel – megoldódik. (*Ebach*, 2002. 98.) Mózes a kezdet. A választott népnek ekkor még nem volt veszíteni valója, hiszen JHVH elkísérte őket és közvetlenül beszélt Mózessel. Ez a szakrális kommunikációnak az a prófétai szintje, ami csak nagyon ritka esetben valósulhat meg egy vallás története során. Alapvetően a szakrális kommunikáció egyoldalú és a hívők imáit az Isten/istenség csak meghallgatja. Mózes azonban kérdezhet és választ kap, ez egy személyes viszony, a meghívás kapcsolata. Ezért a hagyomány az ő nevéhez kötötte a törvényeket, azonban a főpapok már Áron leszármazottai. A főpapok kiválasztása már nem

Isten személyes döntése és meghívása, hanem egy pontosan kialakított hierarchikus rendszer eredménye.

4.4.4.2 A siketnémák

Nemcsak a régi szövegek, hanem még a Jüdisches Lexikon (1927) és az Encyclopedia Judaica (2007) sem tárgyalja a „siket/süket” címszót, hanem egy fogalomként értelmezve csak siketnémaként értelmezi.¹⁶² A Talmudban és a zsidó hagyományban a siketnémákat „heres” (héb. חרש) a kiskorúakkal és az értelmileg fogyatékos emberekkel sorolták egy jogi kategóriába. Nem voltak felelősségre vonhatók és nem rendelkezhetek szabad akarattal. Ezek a jogi korlátozások egyben a vallási törvények teljesítése alóli felmentések alapjai is, és mentességet adnak a micvák (az Istennek tetsző jó cselekedetek) kötelezettségére vonatkozóan is. Ennyire egyértelműen csak a siketnémákra vonatkoznak, és nem azokra a személyekre, akik csak siketek, vagy csak némák – így rendelkezik a Talmud első „Zeráim”, azaz a földművelésről szóló traktátusának „Terumoth” papi adományok törvényeiről (Ter. 1,2) szóló könyve. – Ami azt feltételezi, hogy valamely képességüket csak életük egy későbbi szakaszában veszítették el, tehát részesültek a tanítások magyarázatában és azokat felfogták, megértették. Már a Talmud „Móéd”, azaz Ünnepek traktátusának „Sabbat” szombat (Sab. 23a, 63, 137a, 153a, 153b) könyve is tisztázza, hogy a siketnémák szellemi képességei jelentősen meghaladják az értelmi fogyatékosokét. A minőségileg emelkedő sorrendet a kiskorúak, a siketnémák és az értelmileg fogyatékos személyek egymásutániségában határozták meg. Ezt csak hosszú fejlődést követően, néhány évtizeddel ezelőtt, az 1970-es években oldották fel törvényileg is végérvényesen és változtatták meg a vallásjogi előírásokat Izrael állam főrabbijai.¹⁶³

Ezt jelentősen feloldva a „Násim”, azaz a nőkről szóló traktátus „Jebamoth” sógorházasság (Jeb. 14,1 és 113a-b.) könyve kimondja, hogy a siketnémák köthetnek házasságot épp személlyel és egy másik siketnémával is. (Skolnik és Berenbaum, 2007. 5/508-509; Herlitz és Kirschner, 1927. 1355.)

Mindettől függetlenül, ellentétben a vaksággal, a siketség és a némaság negatív megítélés alá esett és ennek következtében sokkal hátrányosabb helyzetben is voltak az ilyen fogyatékosággal élő személyek. A korabeli általános vélekedés szerint, aki nem hallott, aki nem tudott beszélni, azt egyértelműen csökkent értelműnek ítélték meg, azaz

¹⁶² Természetesen több ezer évvel ezelőtt nem voltak még ismertek és általánosan elterjedtek azok a gyógypedagógiai módszerek, melyekkel a siketeket meg lehetett volna tanítani beszélni.

¹⁶³ Az újkori Izraelnek mindig két egyenrangú főrabbija van, akik a szefárd és az askenáz vallási irányzatot egyforma súllyal képviselik.

értelmileg fogyatékosnak és lelkileg zavartnak bélyegezték. Jogi szempontból tehát erősen korlátozott volt mozgásterük, ezzel együtt nem voltak felelősségre vonhatók sem. Mivel a fentiekben leírtak szerint házasodhattak ugyan, ám a „ketuba”, azaz a házassági szerződés és ennek párhuzamán a válás is egy nagyon bonyolult jogi procedúra volt. – Hangsúlyozni kell, hogy akkoriban még nem léteztek olyan gyógypedagógiai módszerek, melyeknek segítségével írni és olvasni meglehetősen tanítani a siketen született gyermekeket. Ezzel összefüggésben a korabeli jogalkotók abból indultak ki, hogy a parancsolatokat és a törvényeket sem tudják megtanulni, ami kihatással volt a kultuszban elfoglalt helyükre is.

„De már nem is hallom, olyan vagyok, mint a süket, olyan lettem, mint a néma, aki nem nyitja ki száját. Olyan lettem, mint aki nem hall többé, akinek szájában nincs több felelet. De mert benned bízom, Uram, te meghallgatsz, Uram és Istenem! Azt mondom: „Ne mulassanak rajtam, ne nevéssenek, ha botlik a lábam.” (Zsolt 38,14–17/SZIT)

Összegezve kimondható, hogy a fogyatékosoknak ez a fajtája nagyon rejtélyes és félelmetes volt a többségi társadalom számára. Nagy valószínűséggel azért, mert nem volt lehetőségük közvetlen kommunikáció útján visszajelzést kapni az érintettektől, így mindkét fél a másik értetlenségével, zavartságával, félelmével kellett, hogy szembesüljön. Mivel az egyén és összességében a közösség mércéje is az Istennek való szigorú megfelelés volt a törvények betartása révén, így ezek az emberek önhibájukon kívül nem voltak képesek megfelelni.

Érdemes ebben is a zsidó társadalmi törvények védelmét, a feltétlen jó szándékot és az emberséget felfedezni, még akkor is, ha ez saját korunk gondolkodási sémáival nehezen egyeztethető össze. Ha valaki szándékosan vét a törvények ellen, akkor az Isten büntetését vonja saját magára és a közösségre, ami egyértelműen büntetendő, visszaesőként a közösségből való kitzázással járt. Ez esetben az ember istenképiségének tisztelete pontosan megláttatta, hogy a sérült emberek nem akarnak ártani senkinek. A törvényt és az embert egyaránt tiszteletben tartva ezt a problémát úgy oldották meg, hogy általánosan mentesítették a siketnémákat a felelősség alól. Házasodhattak és utódokat nevelhettek, miközben védettek voltak az esetleges vádaskodásoktól és a végleges kitzázástól is. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az ókori közel-kelet világában a közösséghez, a családhoz, a törzshöz való tartozás adta az egyének biztonságát. A magányos gyermek, a magányos ember szabad préda volt és rövid úton eladhatták rabszolgának vagy az életére törhettek. (Sachs, 2000. XIV–XV.) Így tagjai maradhattak a közösségnek és munkájuk révén még hasznos életet is élhettek. A zsidó gondolkodás szerint az ember feladata, hogy

megismerje a teremtett világot és munkájával formálja (meghódítsa) azt. A munka szent. Nagyon fontosnak tartották, hogy mindenki értsen valamilyen kétkézi tevékenységhez, még az írástudókat is arra kötelezték, hogy tanuljanak ki valamilyen mesterséget.¹⁶⁴ (Tarjányi, 2000. 31.)

Az ember sebezhetőségével együtt Isten teremtménye és ezzel a fogyatékoságok is egyfajta isteni rendelések, melyek éppen ezért bármikor meg is szűnhetnek. A zsidó hagyományban az istentiszteleteken mindenki kivétel nélkül részt vehetett a jogrendben meghatározott szerepe és helye szerint. Tehát ők is részesülhettek az isteni közelség és mindenhatóság kegyelmében. (Sachs, 2000. XIV–XV.) Az ima nem más, mint az ember léthelyzetének kinyilvánítása, a tudatosított teremtett lét megvallása. Mivel az imádság része volt az istentől kapott törvénynek, tehát a felülről jövő nevelésnek, ennek lehetőségétől csak azokat foszthatták meg, akik valami módon közvetlen veszélyt jelentettek a közösségre – ahogyan a fertőző betegek is. (Tarjányi, 2000. 37.)

Ennek fényében joggal mondható, hogy Izajás könyvének következő idézetében ismételt az eszkatologikus várakozás jelenik meg: „*Akkor kinyílnak a vakok szemei, és megnyílnak a süketek fülei. Szökellni fog a sánta, mint a szarvas, és ujjong a néma nyelve.*” (Ézs 35,5–6/UF)

4.4.5 Az értelmi fogyatékos személyek és a lelki betegek megítélése

A Biblia nem tesz különbséget az értelmi fogyatékoság és a lelki betegségek között, így az erre vonatkozó utalások is keverednek. „*Megver téged az Örökkévaló tébolyodással, vaksággal és a szív bódulatával*¹⁶⁵ [...] úgyhogy tébolyodott leszel szemed látványától, amit látsz.” (MTörv 28,28 és 28,34/H) „*Az Úr lelke elhagyta Sault, s egy gonosz lélek zaklatta, az Úr küldte.*” (1Sám 16,14/SZIT)

A talmudi hagyományban is megjelennek olyan leírások, melyek egyértelműen arra utalnak, hogy az értelmi fogyatékoság bizonyos fokán az érintett személyek még az élet legalapvetőbb feladataival sem tudnak megküzdeni. Hogy látszólagos ostobaságuk, különös viselkedésük honnét ered? Ennek sem vizsgálatát, sem magyarázatát nem találjuk ezekben az iratokban, ugyanakkor különbséget tesznek a zavarodottság, a tébolyodottság (őrület) és az epilepszia között. (Herweg, 2007.)

Kizárólag a házassági törvényeknél találunk olyan leírásokat, hogy az asszony érthetetlen viselkedésének milyen fokán válhat el a férj feleségétől, azaz küldheti el őt.

¹⁶⁴ Pál apostol sátorkészítő volt, a názáreti Jézus ács.

¹⁶⁵ elmezavar

Ennek vizsgálatát természetesen a rabbinátus, a papi tanács végzi vagy felügyeli. „*Ha valaki elvesz egy nőt és feleségévé teszi, akkor lesz, hogyha nem talál többé kegyet szemében, mert talált rajta valami helytelen dolgot, és válólevelet ír neki, kezébe adja és elküldi házából.*” (MTörv 24,1/H) Ezt a törvényrészletet magyarázva az epilepsziával, mint a test rejtett betegségével/károsodásával hozza kapcsolatba a Talmud „Násim”, azaz a nőkről szóló traktátus „Ketuboth” házassági szerződések (Ket. 77a.) könyve, és részletesen szabályozza az epilepsziás nőkkel kötött házasságok felbontásának lehetőségeit. E szerint az epilepsziát csak más mentális problémákkal együtt abban az esetben sorolták a mai fogalmaink szerinti értelmi fogyatékosok sorába, ha más mentális problémákkal fellépve rendszeres időközönként okozott erős rohamokat. Ebben az esetben engedélyezték a válást, azonban a gyengébb és rendszertelen lefolyású rohamokat kisebb hibaként értelmezték és nem szolgált önmagában elégséges válóokként.

A fent említett példákból jól látható, hogy már a társadalmi törvények megalkotásának idején az i.e. első évezredben az érthetetlennek látszó viselkedési és magatartásformák erősen foglalkoztatták a közösséget. Kétség sem fér hozzá azonban, hogy az értelmileg fogyatékos és a lelki betegségben szenvedők is értékes tagjai voltak a társadalomnak és egészen halálukig azok is maradhattak. Ennek okán soha nem kergették el és nem zártak ki őket a társadalom ép tagjai.

Simon Sachs fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy amennyire általánosították, azaz inkább kevésbé differenciálták a különböző fogyatékosokat, ugyanannyira visszafogottak voltak a fogyatékosok értékelésében is. Bár a fordításokban sokszor szerepel ilyen formában, az eredeti szövegek például soha nem nevezik az értelmi fogyatékosokat, vagy a lelkileg beteget „idiótáknak, örülteknek vagy balgáknak”. A szavak ennyire degradáló megválasztása, mint ez más kultúrákban szinte napjainkig ismeretes, nem létezett. Sokkal inkább jellemző volt, hogy azok az emberek, akik viselkedésükben, vagy megjelenésükben másnak látszottak, azokat is elfogadta és a maga ősi törvényei szerint befogadta a közösség, a társadalom. (*Sachs*, 2000. XII.)

4.5 Összegzés a zsidóság hagyományához

Míg a görögök számára első sorban a test szépsége jelentette a tökéletesség megnyilvánulását, addig a zsidóság inkább az ember szívének jóságát dicsérte és a TaNaK-ban a szeretetet és a szívbéli együttérzést emeli ki. Tanítása szerint a világ három fő alapértéken nyugszik: a tanításon, az istentiszteleten és a szeretet kinyilvánításán. Ennek érdekében szigorú társadalmi szabályok vonatkoztak az adakozás¹⁶⁶ rendjére a szerint, hogy ki mennyi ideje volt lakója/tagja a közösségnek és milyen anyagi javakkal rendelkezett. Ezekből az Isten iránti elkötelezettségből a közösség számára beszolgáltató anyagi javakból támogatták a szociálisan és egészségügyileg rászorulókat, mert a jótékony adomány és a jó cselekedet ugyanannyit számít, mint az összes többi mózesi törvény betartása. (Bergmann, 1914. 54–70.) Tehát az adózás törvénytisztelete is a zsidó etika ősi elve. Annyit kellett adni, amennyitől nem rosszabbodott senkinek a saját egzisztenciája, de azért már megérezte. (Háberman, 2014)

A közösségnek tehát minden időben biztosítania kellett a törvényeknek és tradícióknak megfelelő életvitelt és az ehhez nélkülözhetetlen feltételeket, melyek a születéstől a halálig megteremtették tagjaiknak a biztonságos feltételeket és a külső hatalmak felé is képviseltek őket. Az Isten által rendelt közösség a kiválasztott nép egy kisebb egysége, ahol a társadalmi igazságosság alapján éltek. Ez a magasabb szintű társadalmi élet, mint a kölcsönös segítség jegyében zajló közösségi létforma a Tóra üzenete, ahol a kiválasztottság nem kiváltság, hanem felelősség. (Háberman, 2013.) Ez a felelősség adott küldetéstudatot az ószövetségi kor emberének, Tarjányi Zoltán úgy fogalmaz, hogy „Isten, mit pedagógus, vagyis nevelő, az ember életének minden szeletét meghatározza, s így e komplex szisztéma generációk sokaságát segítette el a felnőtt gondolkodás kialakításához.” (Tarjányi, 2000. 33.) Ezzel a templom egyben az aktív szociális gondoskodás színtere és központja is egyben.

A zsidóság a törvény által „üdvözül”, törvény ismerete azonban csak hosszas tanulás útján sajátítható el, így azok, akik tanultabbak, pontosabban tudják értelmezni és betartani az isteni előírásokat. Ezért kap mindenki lehetőséget a tanulásra. Akik számára ez valamilyen oknál fogva nem lehetséges – vagy legalábbis nem a közösség által elvárt és elfogadott módon – ők felmentéseket kapnak. Ennek hosszú sorát alkotta meg nagyon részletesen a halachikus joggyakorlat a nőkre, a betegekre és fogyatékos személyekre, a kiskorúakra és az önhibájukon kívül hátráltatottakra – azaz a kissebségekre vonatkozóan.

¹⁶⁶ Az alamizna kifejezés megtalálható az elemózsia szavunkban is.

A Zsidó Lexikon szerint az igazságosság fogalma a zsidóság gondolkodásában erősen emlékeztet az egyiptomi kultúra tárgyalásánál bemutatott „*ma'at*” fogalmára, ebben az értelemben ez az isteni rend földi megvalósulását, de sokkal inkább a szándékos és törvényileg szabályozott megvalósítását jelenti. Ez a zsidó erkölcsstan egyik legfőbb követelménye. Tartalmi mélységére jellemző, hogy az alamizsnát és jótékonytságot is igazságosságnak nevezi, mert nem csupán az emberi önkény és jóindulat művének tartja, hanem az isteni rend helyreállításának és így elsődleges emberi kötelességnek is. „*A Talmud becsületességet követel oly esetekben is, melyek nem eshetnek bírói megítélés alá; hanem csakis a lelkiismeret védelme alatt állanak.*” (Ujvári, 1929. 386.)

Szükséges annak további hangsúlyozása is, hogy a Lev 21,16–24 nem vonatkozik a fogyatékos emberek általános kizárására az istentiszteletből, hanem csak azokra, akik a főpapi hivatal örökletes rendjében, az áldozatok bemutatásában Áron utódai lehettek. Ez tehát egy hosszú felsorolásban csak néhány részfeltétel, válogatás (szelekció), alkalmassági kiírás egy különleges feladat ellátására, amit a Leviták könyve alapvetően megkövetel (lásd. Kiv 19,6).

A qumráni esszénus közösség szabályzatának kizáró feltételei bár ennek tükrében fogalmazódhattak meg, csak egy kis szektás közösség legbelsőbb tagjaira érvényesek és nem jelölnek meg általános érvényű feltételeket vagy az alapvető tanítás módosítására vonatkozó igényeket. Mindezek a feltételek inkább alkalmassági követelményeket, mint diszkriminációt fogalmaznak meg, melyeknek fizikai, filozófiai, hagyománybéli, vallási és egyéb, a közösség érdekeit szolgáló magyarázatai vannak. Későbbi korok és területileg máshol kialakult kultúrák ezekből eredeztetett esetleges torzított értelmezéseiért ők nem tehetők felelőssé és visszamenőlegesen, mai értékrendünkkel sem mérhetők e szabályok.

Elképzelhető érvelés lehetne, hogy mivel a zsidóság törvényei Mózes öt könyve alapján ma is érvényesek, így napjaink értelmezésében ezek valóban diszkriminatív szabályok. Ám i.sz. 70 óta nincs Jeruzsálemi templom és a Qumránban feltárt formájában nincs esszénus közösség sem. Így nincs szükség e törvények újkori értelmezésére és alkalmazására, csupán azt kutathatjuk, hogy az akkori világban ezeket miért alkothatták meg és hogyan alkalmazhatták. Az Egyházi Törvénykönyv 1025. kánonjához írt lábjegyzete ésszerű magyarázatul szolgálhat a rendtartás mindenkori elveihöz: „*A felszentelésre az embert az egyház választja ki. Tehát az a tény, hogy egy arra jogilag képes személy diakónus, pap vagy esetleg püspök kíván lenni, még nem teszi jogosulttá az illetőt a megfelelő rend felvételére. Az egyes szentelendők kiválasztásának egyik fontos*

szempontja hasznosságuk az egyházi szolgálat számára [...] az egész egyház szükségleteinek szem előtt tartásával.” (Erdő, 1997. 705.)

A zsidóság társadalmi etikájának egyik legfontosabb eleme a közösséget segítő szociális igazságosság, azaz a „cedaka” (héb. צדקה) szerint Israel számára a társadalmi gondoskodás nem az állam, hanem a szív feladata volt. Az ókori Közel-Keleten egyedülálló módon a Tóra parancsa vezetett a szeretet és a könyörületesség útján a kereszténységig. (*Bergmann, 1914. 51–53.*)

5. A KERESZTÉNYSÉG HAGYOMÁNYA

„Isten a szentírásban emberek által, emberi módon beszélt. Ha tehát a szentírás-magyarázó meg akarja látni, hogy mit akart közölni az Isten, akkor figyelmesen meg kell vizsgálnia, hogy mit is akartak mondani a szentírók, és szavaik által mit látott jónak kinyilatkoztatni az Isten. A szentírók szándékának kiderítése végett egyebek közt ügyelni kell az »irodalmi műfajokra« is. Az igazság más módon van előterjesztve és kifejezve a többféle műfajú történeti szövegekben vagy a prófétai, vagy a költői szövegekben, vagy az egyéb beszédformákban. Szükséges továbbá, hogy a magyarázó azt az értelmet kutassa, amelyet a szent szerző ki akart fejezni, és ki is fejezett a meghatározott körülmények közepett, a maga korának és kultúrájának nyelvén, az akkori irodalmi műfajok segítségével. Mert annak helyes megértése végett, hogy a szent szerző mit akart kijelenteni írásával, kellőképp figyelni kell egyrészt azokra a szokásos törölmetszett gondolkodás-, szólás- és elbeszélésmódokra, amelyek a szentíró korában virágoztak, másrészt azokra a módokra, amelyek akkortájt a társadalmi érintkezésben uralkodtak.” (Cserháti és Fábíán, 1975. 149.)¹⁶⁷

Abban már szinte biztosak lehetünk, hogy minden emlék, leírásának időpillanatától függetlenül, ősi anyagot tartalmaz. De míg magának a szövegnek a keletkezési idejét megközelítő pontossággal meghatározhatjuk, addig a benne megörökített hagyományanyag nem sorolható szigorú időrendbe. Így az áthagyományozott irodalmi egységeket csakis önmagukban, egymástól függetlenül szabad elemeznünk.

Ma már egyetemesen elismert megállapítás, hogy a fentebb bemutatott ókori irodalmi anyagok legnagyobb része (mely lehet: epikus elbeszélés, tanhagyomány, törvény vagy liturgikus anyag) első lépcsőben, általában egy viszonylag hosszú időszakon át, csak szájhagyomány¹⁶⁸ útján öröklődött. Az élőszó hagyománya jobban megmarad ott, ahol az írást már ismerik, mert meghatározott mederben tartja a szárnyaló emberi fantáziát. Szívósabb akkor is, ha egy társadalmi szervezet ennek segítségével kívánja fenntartani az ősi hagyományokat. A fenti feltételek kedvező mértékben érvényesültek a nagy világvallások kialakulásának idején, mivel az írást történelmük minden időszakában már általánosan ismerték. (Berzsenyi, 2003)

¹⁶⁷ A II. vatikáni zsinat (1962. október 11. – 1965. december 8.) megújította és a modern kor szellemében újra értelmezte a Római Katolikus Egyház küldetését és tanítását.

¹⁶⁸ Számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy ez a fajta átörökítés sematizál, tipizál, és kizárólag a lényegre koncentrál. A könnyebb tanulhatóság kedvéért sablonos formákban rögzíti az anyagot, de alakíthatja, tanító céllal ki is egészítheti, vagy megrostálhatja (ha az idő múlásával, vagy a szavak esetleges torzulásával értelmüket veszítik a dolgok).

A kereszténységről szólni csak *Jézus* személyével összefüggésben lehet. A *Jézus* név a *Jehusua*, *Josua* személynévből ered, amelynek jelentése „JHVH az üdvösség”. Valamikor i.e. 4 előtt, valószínűleg i.e. 6-ban a júdeai Betlehem városában, zsidónak született és talán az i.sz. 27-ben lépett fel Galileában vándortanítóként. Háromévnyi működés után feszítették keresztre, pontos adatok hiányában azt mondhatjuk, hogy i.sz. 26-36 közötti években halhatott meg – abban az időszakban, amikor Pontius Pilatus volt Róma júdeai helytartója. A keresztény vallás szerint nem csak korának prófétája, vallási tanító és hitújító volt, hanem maga a Krisztus, a Messiás, az Isten Fia. A görög „*khiosztosz*” és a héber „*másijach*” kifejezések szó szerinti jelentése „felkent”. Ezt a TaNaK még a legitimen uralkodó királyokra, főpapokra és pátriárkákra használta, a késői zsidóság viszont a jövőbeli királyt értette rajta. A római megszállás alatt Izrael a függetlenséget helyreállító, a megszabadító nemzeti királyt várta, akinek hatalma az egész világra kiterjed majd. A keresztény szóhasználat letisztult teológiai formájában ez a kifejezés „*Messiás=Krisztus*” az ősegyház korától kezdve a názáreti *Jézus* kitüntetett címe lett és a „megváltó, üdvözítő, szabadító” jelentéstartalommal gazdagodott. (*Rahner és Vorgrimler*, 1980. 348.; 492.)

5.1 Test és lélek értelmezése – a kereszténység álláspontja az abortuszról

A keresztény antropológia változatlan formában átvette a zsidóság isten- és emberkép modelljét. A test és lélek fogalmát is ekként értelmezve, azonban az élet kezdetét, az ember istenképiséget és azt, hogy mikor kapja meg az ember az isteni léttöbbletet, az isteni lelket, ezt már egészen másképpen magyarázza.

Az ókeresztény egyházatyák írásait alapul véve a Katolikus Egyház Katekizmusa így rendelkezik: „*Ne öld meg a magzatot abortusszal, és ne pusztítsd el a születése után*” (KEK, 2006. 2271). Szöges ellentétben a halachikus jog rendelkezéseivel a kánonjog a fogantatás pillanatától kezdve tekinti önálló személynek a magzatot (a kezdeti fejlődési szakaszban még embriót). A megtermékenyített petesejt beágyazódásának pillanatától a jövőbeni gyermek Isten teremtménye, aki fejlődésének első kilenc hónapjában testileg ugyan teljes mértékben függ az anya szervezetétől, de nem értékelhető annak testrészeként.

A katolikus egyház álláspontja az indikált művi vetélés, azaz a gyógyászati abortusz tekintetében is az, hogy a magzatra mért minden szándékos támadás gyilkosságnak tekintendő még akkor is, ha a legjobb szándékkal hajtják végre. Sem az embernek, sem az államnak nincs joga egy ártatlan személy életét elpusztítani, márpedig mind az illegális

abortusz, mind a terápiás célzattal végrehajtott magzatelhajtás egy ártatlan élet közvetlen és szándékos elpusztítását foglalja magába. A hangsúly az “ártatlan” szón van. A meg nem született gyermek megítélése a fogantatástól kezdve ugyan az, mint bármely más emberi lényé, minden olyan emberi joggal, ami a többi személyt is megillet.

1951. október 29-én XII. Piusz papa házaspárok számára az erkölcsről tartott beszédében azt mondja, hogy minden emberi lénynek, még az anyaméhben lévő gyermeknek is közvetlenül Istentől joga van az élethez, nem a szüleitől, az emberi társadalomtól, vagy valamely hatósági szervtől. Ezért nem lehetséges olyan emberi, hatósági, tudományos, orvosi, eugenetikai (fajegészségügyi), társadalmi, gazdasági vagy akár erkölcsi javallat, ami érvényes jogcímet adhatna egy ártatlan élet feletti közvetlen és szándékos rendelkezést illetően. Ezért, ha a szándékos terhességmegszakítás megmentené az anya életét vagy egészségét, erkölcsileg akkor sem engedélyezett. Így például az anya életének megmentése igazán nemes cél, ám a gyermek megölése e cél érdekében nem megengedett.

A katolikusok ellenállásának további okait még *Fred Rosner* abban látja, hogy a tanítás szerint minden megkereszteletlen magzat és gyermek mindörökké kizáratik abból, hogy részesülhessen Isten istenségében és üdvözítő színe látásában, ez csak azoknak van fenntartva, akiket megkereszteltek. Senkinek sincs joga egy meg nem született gyermeket ennek részesüléséből kizárni. (*Rosner*, 2001. 176.)

A Katolikus Egyház Katekizmusa (*KEK*, 2006.) a 2270–2275. pontjában foglalkozik az abortusz kérdéssel és a 2276–2279. pontjaiban az eutanáziával (Második szakasz, 2. fejezet, 5. cikkely, I. rész). Az 1983-as Egyházi Törvénykönyv (*CIC*, 1983) 1398. kánonja szerint: „*Aki sikeresen magzatelhajtást végez, önmagától beálló kiközösítésbe esik.*” (*Erdő*, 1997. 943.) Ennek szövege kiegészítve a Katolikus Egyház Katekizmusának 2272. pontjával megegyezik az 1917-es Egyházi Törvénykönyv (*CIC*, 1917) 2350. kánonjával. A magzatelhajtás végrehajtásáért megállapított büntetés: *Can 2350 §1. „Sikeres abortusz elkövetője, az anyát sem kivéve, Püspöknek fenntartott önmagától beálló kiközösítésbe esik. Klerikus esetében felfüggesztést is maga után von. §2. Aki saját kezével [kísérli meg] kioltani életét, és ezt a tettet halál követi, a can. 1240, §1, n. 3. értelmében nem részesülhet egyházi temetésben. Ha tette meghiúsul, az esetben bizonyos ideig, melynek mértékét a püspök határozza meg, mindenféle egyházi cselekményből kizáratik, klerikus esetében pedig felfüggesztetik. A klerikustól továbbá mind külső mind belső fórumon megvonatik mindazon javadalom vagy hivatal, melyek a lelkek gondozásához kapcsolódnak.”* (*Jason*, 2013.)

A Katolikus Egyház szemszögéből tehát sem pszichiátriai, sem orvosi oka nem lehet a terhesség megszakításának. Az európai Unió tagállamai közül jelenleg Málta törvénykezése követi a legszorosabban a kánonjogot, ahol a terhesség még az anya életének elvesztése árán sem szakítható meg.

A protestáns egyházak álláspontjai nem egységesek. A baptisták úgy vélik, hogy az abortusz első sorban egy orvosi probléma, amelynek teológiai jelentősége Istenre bízható. Hasonlóképpen a metodista egyház is tudományos és orvosi esetnek tekinti az abortuszt, amelyben csak hozzáértő orvosi véleménynek van jelentősége.

Az evangélikus (lutheránus) egyház állásfoglalása nagyon hasonlít a katolikusokéra abban, hogy elítéli azoknak a magzatelhajtó szereknek és orvosságoknak a használatát, melyek természetlenséget idéznek elő. Másodévenkénti gyűlésén 1952-ben, az Amerikai Evangélikus Konferencia nyilatkozatot adott ki, melyben a következőket írták: *„Az abortuszt úgy kell tekinteni, mint egy élőlény elpusztítását és – kivéve, ha ez orvosi intézkedésként az anya életét menti meg – egy keresztény soha nem alkalmazza csak azért, hogy elkerüljön egy nem kívánt terhességet”*. (Rosner, 2001. 177.) A presbiteriánusok hite szerint első sorban az anya életét kell figyelembe venni. Egyházuk megengedi a lelkészeknek és a híveknek, hogy felvilágosult módon lelkiismeretüket követve tekintsenek erre a dologra. Az episzkopális egyház lehetővé teszi, hogy a lelkészek egyénileg döntsenek. Az unitárius egyház megállapítja, hogy a gyógyászati terhességmegszakítást illető döntés az emberi élet megtartásának és meghosszabbításának elvén alapul és ez a beteg és az orvos döntése kell, hogy legyen – nem az egyházé, esetleg más intézményé. (Rosner, 2001. 177.; Klöcher és Tworuschka, 2005. 27-31.)

5.1.1 Fogyatékos csecsemők, rendellenes újszülöttek

A római katolikus álláspont szerint a születendő gyermek fogantatása pillanatától számít emberi lénynek, személynek (*nefes*) és rendelkezik a beléoltott isteni lélekkel (*ruáh Elohim*), így a magzati életszakaszban feltárt esetleges rendellenességek diagnosztizáláskor már fel sem merülhet az abortusz, mint lehetőség. A gyermek Isten ajándéka, ennek értelmében a szülő maga nem rendelkezhet életé és/vagy halála felett.

A Katolikus Egyház Katekizmusa (2006) az 1988-as hittani kongregáció „Donum vitae instrukció” kezdetű határozatára hivatkozva a 2274. pontjában kimondja, hogy a magzatot fogantatása pillanatától kezdve személyként kell kezelni, épségét és életét védelmezni, valamint gondozni és ápolni kell. A magzati vizsgálat megengedett, ha tiszteletben tartja az anyaméhben fejlődő magzat életét és épségét és kizárólag a magzat

megtartására és/vagy gyógyítására irányul. „*De súlyosan ellenkezik az erkölcsi törvénnyel, ha a vizsgálat eredményétől függ az abortusz. A diagnózisnak nem szabad azonosnak lennie a halálos ítélettel.*” (KEK, 2006. 2274.)

A fogyatékos személyekre vonatkozatható eutanáziával kapcsolatban a keresztény álláspont megegyezik a zsidó törvénykezéssel. „*Különös tiszteletet igényelnek azok, akiknek élete fogyatékos vagy meggyengült. A beteg vagy fogyatékos személyeket támogatni kell, hogy a lehetőségekhez képest normális életet élhessenek.*” (KEK 2006. 2276.) „*Bármilyen is indítéka vagy eszköze, a közvetlen eutanázia azt jelenti, hogy a fogyatékos, beteg vagy halál közelében lévő személyek életének véget vetnek. Ez erkölcsileg elfogadhatatlan.*” (KEK, 2006. 2277.) Az ilyen tettek az isteni akarat ellen irányulnak és gyilkosságnak minősülnek, melyen az emberi jó akarat vagy jóhiszeműség sem változtat.

A protestáns egyházak konfliktust látnak a meg nem született gyermek jogai és az anya önrendelkezési jogának összeegyeztetésében. Erre jelentős hatást gyakorol az adott ország polgári törvénykezése és az egyházak országos zsinatainak határozatai.

A magzatelhajtás Isten akarata szerint nem lehetséges, az evangélikus egyház is messzemenően ennek legalizálása ellen foglalt állást. Azonban az orvosi esetekben történő terhességmegszakítás – ami az anya életét hivatott a méhében fejlődő gyermek élete árán megmenteni, különben mindketten meghalának – egy megállapodás szerint csak akkor legyen végrehajtható, ha az anya ebbe beleegyezik. Határozott akarata ellenére azonban ne történhessen meg. (Klöcher és Tworuschka, 2005. 29–30.)

5.2 Társadalomtörténeti körkép

A Római Birodalom ekkor még Iudeae¹⁶⁹ provinciának nevezett területén élő késői zsidóság politikai, társadalmi, gazdasági és szociokulturális hatásait a fogyatékos emberek helyzetének vonatkozásában mutatom be.

Jézus korában Iudeae, a Mediterránium és a Közel-Kelet egy jelentős területe már majd egy évszázada a Róma fennhatósága alá tartozott. Kezdetben a birodalmi kormányzat kiemelkedő toleranciával viseltetett a judaizmus iránt, amit a hitbeli kölcsönös meg nem értések politikai síkra tereltek és az ebből kirobbanó felkelések, zavargások az ellenkezőjére változtattak. Mindez úgy is megfogalmazható, hogy a zsidó állam nem volt

¹⁶⁹ A Római Birodalom Iudeae Provinciája nem tévesztendő össze Júdeával, ami a történelmi Izrael egyik területi egysége, majd az ország kettészakadása után (i.e. 931) külön királyság volt. A második Jeruzsálemi Templom pusztulása után a Római Birodalom politikai átrendezést követően Iudeae teülete is Palesztina tartomány része lett.

képes ellenállni a birodalmak katonai nyomásának, de maga a zsidó vallás fennmaradt, mert sikerrel vert vissza mindennemű kulturális asszimilációt vagy változást. (Johnson, 2005. 13.; 17.) Különösen Augustus császárságának idején (i.e. 27 – i.sz. 14) okozott a „Pax Romana” kereskedelmi és gazdasági fellendülése mélyreható változásokat. Új csoportok kerültek a társadalom felső rétegeibe, azonban a középső és az alacsonyabb rétegek életszínvonala és egzisztenciája jelentősen leromlott. Különösen a széles réteget alkotó földművesek, halászok és kézművesek voltak érintettek a változásokban, akiket folyamatos adóhátralékaik miatt az eladósodás és ezzel a teljes elszegényedés fenyegetett. Az egész országra óriási gazdasági nyomás nehezedett, felbomlott a régi tulajdoni rendszer és kiéleződött a különbség a helyi termelői és a sok esetben távol élő tulajdonosi réteg között. Egy másik jelentős probléma a *Josephus Flavius* által is feljegyzett túlnépesedés volt. *Heródes király* (i.e. 73 – i.sz. 4) és utódai korában az anyaországon kívül is megszorodtak a zsidók lakta települések. Mivel ebben az időben Iudeae elsősorban mezőgazdasági ország volt, így például Galilea összterületének 97%-a művelés alá esett, ami erősen korlátozta a lakóövezetek népszaporulat miatti terjeszkedésének lehetőségét. Az állandó politikai villongásokra válaszul a rómaiak a tartomány központi részének birodalmi adóját mintegy 25%-al magasabban határozták meg, mint a környező területekét, például Szamáriáét. Az ezen felül fizetendő állami adó maradt a mózesi törvényekben meghatározott tized. Megingott az ekkor már ezer éve fennálló értékek és elvárások stabil hagyományrendszere, többé nem volt megvalósítható a kölcsönös létbiztonságot garantáló *cedaka* ősi rendje. Felbomlott, illetve szétzilálódott az ezeken alapuló, mindenki számára személyes biztonságot és gondoskodást jelentő hagyományos társadalmi és családi rendszer is. *Jézus* korára jelentősen megnövekedett a területen élő, olyan gyökerüket veszített emberek száma, akik már esetleg ténylegesen elveszítették mindenüket vagy folyamatosan ennek valós veszélyében élték mindennapjaikat.

A Római Birodalom politikájának hatására megváltozott a társadalom összetétele. Jeruzsálemet kivéve *Nagy Heródes* uralma alatt a városokban a hellenisztikus-római kultúra került fölénybe és integrálta a zsidó lakosság jelentős hányadát. Vidéken az ország java részét alkotó parasztság számára csak a mindennapok túlélése maradt a tét, sem idejük, sem anyagi lehetőségeik, sem energiájuk nem maradt a változások követésére.

Feszültségforrásként megjelenik tehát a zsidó és római kultúrák közötti ellentét, a városi és vidéki lakosság minden téren megmutatkozó szétválása, valamint az ősi főváros Jeruzsálem szerepe. Jeruzsálem, mint a templom helye, a kultusz központja és a *sekhiná*, az isteni szentség kiáradásának forrása, egy a társadalom minden rétegének

beleegyezésével történő konszenzus alapján megőrizte konzervativizmusát és régi rendjét. Ellenállt a római hatásoknak. A zsidók változatlanul legalább *pészah*-kor, az Egyiptomból való szabadulás ünnepén felmentek a templomba, ami jelentős népmozgással járt és ide fizették be az állami adót is. Nem itt székelték a római helytartók és idegenek is csak korlátozottan lakták a várost, ezzel együtt a zsidó pártok és nézetek széthúzó sokfélesége valamint a rómaiak erős katonai jelenléte nem tette lehetővé a helyi lakosság helyzetének megváltozását.

Bár a messiás eszméje régóta része volt a zsidó hitvilágnak, *Jézus* korának feltételei tetőfokára emelték e várankozást. Mivel *Nagy Heródes* arab (idumeai) származású volt és csak a rómaiak jóvoltából uralkodhatott, a szabadítót egy legitim, *Dávid* házából származó király személyében várták, aki elsősorban politikailag változtatja meg világukat és állítja vissza a mózesi törvények régi rendjét. (*Szagun*, 1983. 73–74.)

5.3 A fogyatékos emberek helyzete a Jézus korabeli zsidó társadalomban

A názáreti *Jézus* tevékenységének megértéséhez szükség van a fogyatékos emberek helyzetének és nevelésének kortörténeti vizsgálatára és az ezen alapuló újszövetségi tanítások helyes értelmezésére is.

Az Ószövetség könyveivel ellentétben feltűnik, hogy az evangéliumokban milyen sok szó esik a valamilyen fogyatékoságú emberekről és a fogyatékoságukból eredő egyéni, nehéz helyzetükről. Mivel ezek a történetek többnyire *Jézus* csodás gyógyításaival vannak összefüggésben, arra is érdemes felfigyelni, hogy milyen fontos az adott állapotból való megszabadulás eszméje. Az evangéliumok tehát egy speciális nézőpontból, a hit, az új hit, az Isten Fiában való hit révén történő megszabadulásokról tesznek tanúságot. Mindemellett azt bizonyítják, hogy ellentétben az ószövetségi időkkel *Jézus* korára jelentős és megoldatlan társadalmi tényezővé vált a vak, nyomorék és különösen a megszállott koldusok tömege, – azaz a kirekesztett és a társadalom perifériájára került fogyatékos emberek jelentősen megnövekedett létszámú csoportja. *Anna-Katherina Szagun* hivatkozva *Senecara* azt írja, hogy ez a jelenség általánosan elterjedt volt a birodalomban. A hajdani Izrael számára tehát a *Jézus* korát megelőző évszázad három sarkalatos társadalmi és gazdasági változása szétzilálta a mózesi törvények ősi rendjét, ám nem adott választ a kialakult problémák megoldásának kérdésére.

- A túlnépesedés, a tulajdonviszonyok megváltozott eloszlása és a megduplázódott adóterhek, ezzel együtt a középső és alsó társadalmi rétegek jelentős

létszámcsökkenése/lecsúszása és létének folyamatos veszélyeztetettsége felbontotta a hagyományos társadalmi struktúrát.

- A félelem a megszálló hatalomtól, valamint a belső feszültségek a különböző pártok támogatói között állandó belpolitikai bizonytalanságot eredményeztek. Már a rokoni kapcsolatok sem jelentettek megbízható védelmi hálót és biztonságot.
- A termelési viszonyok megváltozása, a működési rendszerét tekintve rugalmas, zárt házigazdasági formáról áttértek az exporttermelésre. Háttérbe szorult a széleskörű szükségletek kielégítése, helyette a szűk tulajdonosi és vezető réteg pénzügyi érdekeinek kiszolgálása került előtérbe. A gazdaság a piac igényeitől, áraitól és szállítási körülményeitől függött. Megszűnt a közérdeket szolgáló igazságos elosztás ősi rendje, helyette a teljesítmény-bér-fedezet elvei váltak fontossá és elsődlegessé. (*Szagun, 1983. 73–75.*)

Az új feltételek mellett a fogyatékos embereket már nem tudta felvenni a szintén felbomlóban lévő nagycsaládi rendszer biztonságot nyújtó szociális hálója. Egy ilyen családtag szinte elviselhetetlen teherként nehezedett a réginél már jóval kisebb lélekszámú mikroközösségre, ezért koldulni kényszerült, hogy legalább saját ellátásának költségét megkeresse. Feltehetően sok fogyatékos embert kutasztott a családja vagy egyszerűen hátrahagyták őket, amikor adótartozásaik miatt elmenekültek a tartományból. E viselkedés teológiai magyarázatát adja az a farizeusi gondolkodás, ami a papokra vonatkozó mózesi tisztasági törvényeket a népesség egészére alkalmazta és ezzel a fogyatékos embereket még inkább leválasztotta a társadalomról. Ők távolságtartó módon, kizárólag pénzbeli adományokkal óhajtották ezt a kérdést rendezni, ami sem megoldást nem jelentett, sem a beilleszkedést nem tett lehetővé. (*Szagun, 1983. 74–75.*) Ez is mutatja, hogy a megerősödött farizeusi mozgalom nem a társadalmi megvalósíthatóság és szükségesség elvei szerinti megoldásokat nyújtott, hanem – sokszor értelmezési rendszeréből teljesen kiragadva –, a szó szerint vett mózesi parancsolatokkal akarta a vallást a hellenizmus hatásaitól megmenteni.

Mindez pontosan elemezhetően mutatja a zsidóság akkori önértelmezési válságát olyan helyzetben, amikor egy önmagát saját Istene által kiválasztottnak tudott nép, külső elnyomás alá került, amely végső pusztulással fenyegette és nem csak belső egyensúlyát borította fel, hanem egyenesen a kulturális, társadalmi, politikai és vallási megsemmisülés szélére sodorta. Ezek az intézkedések – bár alapjai lettek a későbbi ellenséges értelmezések lehetőségének – még nem kifejezetten a fogyatékos emberek ellen irányultak, hanem, mindegy utolsó kapaszkodóként, a meglévő értékekhez próbáltak a végsőkig ragaszkodni.

A fogyatékoság történetének szemszögéből vizsgálva súlyosságukat azonban egyértelmű, hogy társulva a világ- és emberkép nagyon jelentős értelmezési változásával, megalapozóivá váltak a későbbi diszkriminációnak.

5.3.1 Jézus korának fogyatékoságképe és démonológia tana

A *megszállottakról* – mai fogalmaink szerinti fogyatékos és lelki beteg emberekről – szóló és gyakran felmerülő történetek az Újszövetségben, azt jelentik, hogy a hagyományos családi nevelés, oktatás és gondozás elmaradása eddig nem látott mértékben növelte meg a zsidóság körében azon enyhe és közép súlyos értelmi fogyatékosok számát, aki korábban hasznos tagjai voltak a társadalomnak, de ekkorra többnyire a kitzsítottak közé kerültek. Közrejátszottak és a római korban hatványozottan felerősödtek mindazok a pszichológiai és pszichiátriai problémák, melyek a korábbi társadalmi és gazdasági berendezkedés biztonságában fel sem merültek vagy java részben viszonylag egyszerű módon kezelhetőnek bizonyultak. A fentiekben részletezett változásokkal járó pszichés terhelés is a többszörösére növekedett és valószínűleg az egyéni katasztrófák hatására a korábbinál sokkal több embernél lépte át a lelki terhelhetőség legmagasabb szintjét. (*Szagun*, 1983. 76–77.)

Ebben az időszakban a társadalom már nem tudta többé megteremteni azokat a lehetőségeket és feltételeket, melyek a *cedaka* értelmében lehetőséget nyújthattak volna a fogyatékos személyek ellátására, oktatására és társadalmi tekintetben vett hasznosságuk fejlesztésére.

Mindazokban, akik az idegen befolyás okozta változások nehézségeinek hatásaiba belebolondultak vagy beleőrültek, azaz megszállottakká váltak az idegen hódítók idegen isteneit és *démonait*¹⁷⁰ látták munkálkodni. *Aurelius Augustinus* (*Szt. Ágoston*) összegezve a platonista filozófusok nézeteit azt írja, hogy „*a démonok fajukra nézve élőlények, lelküket illetőleg indulatosak, testiük szempontjából levegőszerűek, életkorukat tekintve, pedig örök életűek*”. (*Aurelius*, 1943. 186.) A 96. zsoltár 5. versét pedig úgy fordítja, hogy a pogányok minden istene démon, az Atya Istent pedig minden istenek felett állónak nevezi. A pogányok istenekként tisztelt lényei csak démonok. (*Aurelius*, 1943. 209.) A „*De Civitate Dei*” első kötetében árnyaltabb és rendszerezett módon igyekszik katalógust összeállítani az ég és a föld közötti régiók lakóiról. Világuk aktív kommunikációra ösztönzi híveiket és ellenfeleiket egyaránt vagy kéri őket és imádkoznak hozzájuk vagy

¹⁷⁰ Korlátolt hatalommal rendelkező és a földet lakóhelyül választó negatív természetfeletti lények. (Szabó, 2011. 133.)

elűzni, elzavarni, elpusztítani akarják. A létezés különböző szintjein eltérő hatalommal tevékenykedő istenek/démonok álmokban és jóslatokban mutatkoztak meg, illetve nyilvánítják ki akaratukat a népi hitvilág elképzelése szerint. (Lafont, 1998. 57–58.)

Szerb Antal „A világirodalom története” című összefoglaló művében az alábbiakat írja: A régi istenek kifejezésen nem szabad megbotránkozni. Hiszen az egyház is tudatában van annak, hogy a pogány népek csak lassú fejlődés során képesek felemelkedni a Tiszta Tan magasztos egyszerűségéig. A csodák, kalandos történetek és szemléletes képek mitológiai sokszínűségére is szükségük van e folyamat során. Ezért a történelem bizonyos szakaszaiban bölcsen elfogadta, hogy a régi istenek helyét a szentek foglalják el, mint ahogy a pogány szentélyeket átalakították keresztény templomokká. Arra is számos példa akad, hogy a régi istenek maguk váltak szentekké és éltek tovább a hitvilágban, a meggyilkolhatatlan sárkányölő Szent György alakjában Mithras isten alakját vélik felfedezni, Szent Kristófban pedig a sakál fejű Anubist. (Szerb, 1945. 1/210.)

Bár az Ószövetség említ néhány helyen démonokat „*Nem kell félned az éji kísértettől*” (Zsolt 91,5), „*úgy hallom az emberektől, hogy démon ölte meg őket*” (Tob 6,14), olyanokat is, akiket Isten bíz meg az emberek felé különféle feladatokkal. Saul királyt is démon szállta meg, akit Dávid zeneterápiával kezelte. (1Sám 16,14-16 és 16,23) Azonban ezeknek a szellemi lényeknek a léte és tevékenysége nem hatotta át a régiebbi korok gondolkodását és nem befolyásolta világképét. A „Kereszténység története” című munkájában írja Paul Johnson, hogy a „*Sátán csak ritkán tette tiszteletét*” (2005. 4.), így nem lehetett a bűn ősökének tartani és valójában csak kevés zsidó tette magáévá a jó és gonosz egymással szüntelenül harcban álló világainak zarathusztrai (zoroasztrianus) eredetű gondolatát. Azonban ismerték és elfogadták a köztes létezők – a szigorú hierarchikus rendben sorakozó – angyalok létezését. Mivel egyre több bizonyítékát látták a démoni tevékenységeknek, egyre részletesebb formáját alkotják meg a *demonológiának*, azaz a démonok tanának. Az ágostoni értelmezések alapján világos, hogy ez része volt a rómaiak által behurcolt/magukkal hozott hellenista világképnek is. (Volz, 2004. 321–322.)

Az időszámításunk szerinti első század vége felé már a kereszténység összefoglalóan azonosította e negatív, ártó transzcendentális erőket *Azazél*-l a bukott főangyallal és magával a *Sátánnal*, a gonosz kísértővel, azaz sorolta őket az ördög hatáskörébe. (Haag, 1969. 155.)

„*És Ő ezt mondta: ‘Hadd maradjon tizedrészük ömellette, és kilenced részüket vessétek alá az ítélet helyére.’ És egyikünknek megparancsolta, hogy Noénak tanítsuk meg mind a gyógyító szereket; mert tudta, hogy nem fognak egyenes úton járni, sem epekedni az*

igazságért. És szavának megfelelően cselekedtünk: a veszélyes gonoszokat egybekötöttük a kárhozzátás helyén, és tizedrészüket meghagytuk, hogy Sátán alárendeltjei legyenek a földön.” (Jub 10,9–11)¹⁷¹ (Wintermute, n.i.)

A Jubileumok Könyve felfogásnak az alapjai ugyan periférikusan megjelennek az Ószövetségben, azonban csak *Jézus* korának zsidósága alakította ki a demonológiának azt a speciális rendszerét, amelyben minden betegséghez meg tudtak nevezni egy démont és egy bizonyos bűnt is. „Elsősorban a hit alapján kell közelíteni a betegségekhez. A betegség és a bűn kapcsolata előtérbe kerül.” (Soltész, 2003. 16.) Az a szerv, amivel a bűnt elkövették kapja a betegségben a büntetést is, például a veleszületett vakságot lámpás fényénél történő nemi aktusra vezették vissza. A betegségek és fogyatékoságok kiváltó okai között jelentős arányban szerepelnek még a nemiséggel, a gyermeknemzés aktusával összefüggő magyarázatok is. (Szagun, 1983. 78.) A betegség alapvető okát az isteni világgal való kapcsolat megromlásában látja, amely összefügg a bűn – ebben az olvasatban, az Istentől való elfordulás - fogalmával. (Kőszeghy és Parragh, 2003. 4.) Az egyiptomi értelmezés szerinti *Ma’at* rendjének felbomlásaként vett értelemben.

Az apokrif irodalom démonokkal népesítette be a kozmoszt. Ezek a zsidóság sokféle tanításait, nézeteit képviselték és az egyes alkotások mögött más-más zsidó irányzat húzódtott meg. Találkozhatunk itt a démonok száma és osztályozásuk szerinti különböző szerepeinek, feladatainak leírásával is. Ilyenek lehetnek az ártó befolyás, pusztítás, vagy öldöklés. (Szabó, 2011. 145.)

Ezek az alapokon fejlődik ki az Újszövetség demonológiája is, az evangéliumokban már egyértelműen ez az értelmezés jelenik meg, „*Amikor beesteledett, sok ördögtől megszállt embert vittek hozzá. Szavával kiűzte a gonosz lelkeket, és mind meggyógyította a betegeket*” (Mt 8,16). „*Elvittek hozzá minden szenvedőt, olyanokat, akiket különféle betegségek és bajok gyötörtek, ördögtől megszállottakat, holdkórosokat, bénákat, és meggyógyította őket.*” (Mt 4,24)

Természetesen nem vélték minden betegség forrásának és okának az ártó szellemeket, hiszen tisztában voltak az ember alapvetően sebezhető, halandó és sérülékeny voltával, de sok esetben nem láttak más kiváltó okot a betegségre. Az orvostudomány még nem volt elég magas szintű és nem is örvendhettek túl jó hírnévnek a korabeli orvosok, így az egyetlen igaz gyógyítónak csak magát Istent tartották. Gyógyításai ellenére *Jézust* sehol

¹⁷¹ Az angol fordítás 1985-ben jelent meg, a magyar fordításhoz nincs adat.

nem nevezik orvosnak a szövegek, mert tevékenysége valójában még csak nem is hasonlított a korabeli orvosok munkájára. (Szagun, 1983. 78.)

5.4 A kereszténység tanításának fejlődése a lélek megrontásáról és a bűn fogalmáról

5.4.1 A keresztény démonológia kialakulása

Az Újszövetség betegség fogalma már ötvözi a hellenizmus római eszmeáramlatait, a népi hitvilág és a zsidó misztika (kabbala), azaz a művészi tökéletességre emelt filozófiai gondolkodás hagyományait és tanításait. A démonokat egyértelműen a sátánnal, vagy annak gonosz szellemeivel azonosították, akik az embert kívülről, fizikai megbetegedések és fogyatékoságok révén tudták megrontani vagy belé bújva és megszállottságot okozva a lelkét, elméjét tehették tönkre. Egészen bizonyos, hogy Jézus pontosan ismerte mindhárom és szeretettanának részeként szükségesnek látta felszabadítani az emberek lelkét a rájuk nehezedő hihetetlen nyomás alól. Ezzel magát a beteget gyógyította meg, nem a betegséget kezelte. Pusztán emberi tudása révén valószínűleg nem mérhette fel a mai mélylélektan értelmében a betegségek és fogyatékoságok gyökereit, azonban, mint Isten Fia tehetett csodát.

Ma már pontosan tudjuk, hogy az egyén számára súlyosnak megélt lelki gondok minden további nélkül fizikai és szervi tüneteket idézhetnek elő, amelyek akár maradandó egészségkárosodáshoz is vezethetnek. Egy ilyen történet szól az asszonyról, akit „megkötözve tartott a sátán”, azaz meggörnyedt az élet súlya alatt. *„Volt ott egy asszony, akit már tizennyolc éve gyötört a betegség lelke; teljesen meg volt görbedve, úgyhogy nem is tudott fölegyenesedni. Amikor Jézus meglátta, odahívta és így szólt hozzá: »Asszony, megszabadultál betegségedtől.« Közben rátette a kezét. Az rögtön fölegyenesedett, és dicsőítette az Istent.”* (Lk 13,11–13)

Arnold Fruchtenbaum demonológiája szerint (2012) is a démonok képesek fizikai bajokat, betegségeket és problémákat előidézni.

- Vakságot, némaságot és siketséget.
„Egy ördögtől megszállt némát hoztak eléje. Mihelyt kiűzte belőle az ördögöt, a néma megszólalt.” (Mt 9,32–33) *„Egy ördögtől megszállt, vak és néma embert vittek hozzá. Meggyógyította, úgyhogy beszélt és látott.”* (Mt 12,22)
- Epilepsziát.

„Mihelyt a lélek meglátta, nyomban gyötörni kezdte (a fiút), úgyhogy az a földre zuhant s habzó szájjal fetrengett. Jézus [...] ráparancsolt a tisztátalan lélekre: »Néma és süket lélek, parancsolom neked, menj ki belőle, és ne térj többé vissza belé!« Az felordított, s heves rángatások közepette kiment belőle.” (Mk 9,18–26)

„Holdkóros szegény és sokat szenved. [...] Jézus ráparancsolt, s az ördög kiment belőle. A gyerek azonnal meggyógyult.” (Mt 17,15–18)

„Egy lélek keríti hatalmába, felordít, az meg gyöttri, marcangolja, úgy, hogy habzik a szája, s csak nehezen hagyja el azután, hogy agyonkínozza. [...] az ördög ide-oda rángatta, és a földhöz vagdosta a fiút, de Jézus ráparancsolt a tisztátalan lélekre, meggyógyította a fiút.” (Lk 9,39–42)

- Értelmi fogyatékoságot és lelki sérüléseket.

„Két ördögtől megszállt emberrel találkozott.” (Mt 8,28–32)

„Egy ördögöktől megszállt ember tartott feléje. [...] Megparancsolta ugyanis a tisztátalan léleknek, hogy menjen ki az emberből, [...] sok ördög tartotta megszállva. [...] Jézushoz érve ott találták az embert, akiből az ördögök kimentek: a lábánál ült, felöltözve, ép ésszel.” (Mk 5,2–15; Lk 8,27–39) (Fruchtenbaum, 2012. 20.)

Mivel az evangéliumok Jézus életét és cselekedeteit írják le, így sok esetben ismétlődő történetekkel is találkozunk. Ezek némileg eltérhetnek egymástól, ahogy a szent szerzők emlékezete és a hagyomány megőrizte, de alapvető jelentéstartalmukban mindig megegyeznek. René Girard (2013) a kereszténység kritikai apológiájában a „Láttam a sátánt, mint villámlást lehullani az égből” című művében részletesen kifejti a kereszténység vonatkozó tanításait. A négy kánoni evangéliumot két csoportra osztjuk, Márk, Máté és Lukács szinoptikusok és a héber sátán¹⁷² szót használják. János egy későbbi, sokkal teljesebben kidolgozott, bővítettebb változatot képvisel és a görög *diabolosz*¹⁷³, ördög kifejezést alkalmazza. A sátánra vonatkozóan még Girard megjegyzi, hogy „az evangéliumokban betöltött komoly szerepe ellenére a modern kereszténység nemigen szentel figyelmet alakjának.” (Girard, 2013. 49.) Ebből adódóan a jelenleg is érvényben lévő 1983-as Egyházi Törvénykönyvben található erre vonatkozó

¹⁷² A héber *satan* (שָׂטָן) kifejezés „vádlót, ellenfelet, vetélytársat” jelent. A zsidóság korai történetében ő is Isten angyala, semleges módon, az isteni udvartartás része és parancsainak teljesítője. A római időkben és a rabbinikus korban már kifejezetten tulajdonnévként szerepel és megkülönböztetik a bukott angyaloktól és a büntetés angyalával azonosítják, aki az Isten és az emberek közötti viszonyt mérgezi meg az ellentmondás, az engedetlenség vétkével. Qumránban már a gonoszság maga. (Haag, 1981. 1526–1528.; Buchberger és Kasper, 1994. 1360–1370.)

¹⁷³ A görög ördög, azaz *diabolos* (διάβολος) kifejezés már a bűn és a kárhozat megszemélyesítésének bukott angyala, aki szabad elhatározásából áll szemben Istennel és a krisztusi üdvrenddel, célja az ember elvejtése és az üdvösségből való kizáratása. (Haag, 1981. 1526–1528.; Buchberger és Kasper, 1994. 1360–1370.)

szabályozásnak két magyarázata lehetséges. Egyrészt, hogy valamiféle figyelmetlenség folytán ez a régi törvény benne felejtődött az 1917-es törvénykönyvet felváltó új jogszabálygyűjteményben, – talán ez a kevésbé reálisnak tűnő magyarázat. Másrészt, hogy az egyház két évezred tapasztalatát és *Jézus* evangéliumi tanításainak hitelességét alapul véve – jó okkal – benne hagyta.

„1172. kán. 1. §. Senki sem végezhet törvényesen ördögűzést megszállottakon, ha a helyi ordináriustól külön és kifejezett engedélyt nem kapott. 2. §. Ezt az engedélyt a helyi ordinárius csak jámbor, tudós, józan és kifogástalan életű áldozópapnak adja meg.”¹⁷⁴ (Erdő, 1997. 803.)

Az Újszövetség történeteiben a betegség az egész emberre vonatkozik, egész lénye szenved minden síkon. Sajátos válsághelyzetbe kerül, amelyben a bűn kérdése mindig az Isten és az ember kapcsolatának kérdéséhez vezet. (Soltész, 2003. 17.) *Jézus* gyógyításai a megszabadítás cselekedetei. „*Leányom, hited meggyógyított. Menj békével, és maradj egészséges!*” (Mk 5,34) A hit és a hitetlenség, a hit és a kételkedés állandó párhuzama mentén futnak az események története. A hit üdvözít, a hitetlenség a kárhozatra vezet. Nehéz az embernek hitében folyamatosan megmaradni, nehéz tartania magát az úthoz, amit *Jézus* mutatott neki. A test csábítása, az eltévelyedés, a hitbeli megingás vagy csak egy kis engedmény is bűn, ami büntetést von maga után. A zsidó „*törvény a testi ígéreteket lelki dolgok jelképeiként használja*” (Aurelius, 1943. 258.), ezért ők annak betartásához ragaszkodnak. A keresztények *Jézust* követik, aki újra értelmezte a mózesi törvények szigorú, már-már formálissá merevedett kötöttségeit. „*Az én igám édes, és az én terhem könnyű*” (Mt 11,30) és a hit által történő üdvözülés lehetőségét teremtette meg. „*Ne gondoljátok, hogy megszüntetni jöttem a törvényt vagy a prófétákat. Nem megszüntetni jöttem, hanem teljesé tenni.*” (Mt 5,17) A teljes belső önátadásért cserébe az örök életet ajánlotta fel. Az örök élet a mennyországban vár a hívők büntelen lelkére, ahol gyönyörködhetnek majd Isten állandó színe látásában – azaz visszaáll a paradicsomi állapot. Azonban akik nem tudnak ellenállni a kísértésnek, a csábításnak, és letérnek a hit útjáról, a sátán hatáskörébe kerülnek. Mindazok, akik ebben az állapotban meg is maradnak, megátalkodottakká válnak, és a kárhozatra kerülnek. Ennek helye a pokol, a sátán birodalma.

A sátán hatása az ember egészségére és testének épségére a démonok közreműködése révén, valamint a bűn büntetésének fogalma egyenesen vezet a pokol definiálásához.

¹⁷⁴ Az 1917-es egyházi törvénykönyv szerinti rendelkezés a 1152. és 1153. kánonban található.

Georges Minois „A pokol története” (2012) című művében részletesen leírja a Bibliára és a keresztény filozófiai gondolkodásra ható kultúrákban fellelhető teljes fejlődési ívet. A keresztény gondolkodást és a fogyatékos, tehát az ördögtől megszállott, neki engedelmeskedő – értelemszerűen az Istentől elfordult vagy éppen őt megtagadónak bélyegzett – emberek történetét jelentősen meghatározó gondolatok alapjait a korai egyházatyák fektették le.¹⁷⁵

5.4.2 Az ágostoni hagyomány

A patrisztikus kor legnagyobb hatású képviselője *Aurelius Augustinus* (i.sz. 354–430), Hippó püspökét a katolikus egyház *Szent Ágostonként* tiszteli.

Nyíri Tamás szerint ő maga a patrisztika, aki a nyugat tanítójaként másfélezer évre meghatározta Európa szellemi arcát. Filozófiájában több olyan részlet is megjelenik, ami szövegkörnyezetéből kiragadva vagy eredeti jelentőségének és gondolati tartalmának elvesztésével átértelmeződött. Ezeknek az önálló részleteknek az értelmezése, a hivatkozott szentírási szöveghelyek elemzése nélkül tovább görgeti a középkorra lavinává duzzadt félreértéseket. A Nyugatrómai Birodalom összeomlásakor életműve a civilizált és a barbár világ találkozási pontján, a görög-római és a zsidó-keresztény kultúra összekeveredett eszmeáramlataiban született. Méltán tekinthetjük a lineáris történelmi gondolkodás megalapítójának. Szerinte a történelemnek kezdete, iránya és célja van, amely a világ teremtésétől *Jézus* kereszthalálán át eljut majd a második eljövételig. Műve a görög filozófiára támaszkodó klasszikus bölcsélet utolsó nagy alkotása, ugyanakkor nézőpontjában már a középkori keresztény gondolkodást vetíti előre. (*Minois*, 2012. 170.; *Nyíri*, 1991. 129.) A görög-római műveltség általa hasznosnak ítélt elemeit beillesztette a kereszténység alakulóban lévő tudományrendszerébe, „*így hidat tudott verni az ókori és a középkori műveltség közé*”. (*Pukánszky*, 2005. 38.)

Eltávolodva a kalokagathiától és a zsidóság feltétlen törvénytiszteletétől *Ágoston* ráébred, hogy az embert az igazsághoz való viszonya teszi igazán emberré. Hite szerint igazságról igazságra emelkedve juthat el az ember Istenhez, mint legfőbb igazsághoz. Isten tökéletessége a feltétlen igazság és jószág örök mértéke, melyhez minden más csak közelíthet, de el nem érheti azt. A lelket tartja az embernek. A mellőzhetetlen testet, amelyben e földi létben élni kényszerül, csak nagyon nehezen tudja elfogadni. Bár a kinyilatkoztatás a test és lélek egységéről és teljes egyenjogúságról beszél, *Ágoston* ezt a

¹⁷⁵ Részletes újszövetségi démonológiai elemzést nyújt még *Otto Böcher* „Das Neue Testament und die dämonischen Mächte” (1972) című bibliatudományi műve.

kettősséget soha nem tudta feloldani. Filozófiája „*még ma is beárnyékolja a keresztény antropológiát*” (Nyíri, 1991. 128.), mert egészen a modern időkig a testnek és a testi élet szükségleteinek lebecsülése és megvetése uralkodott. (Nyíri, 1991. 126-129.; Pukánszky, 2003. 37-40.)

Nagyon határozott álláspontot képvisel a bűnről, a bűnös emberről és a bűnösök büntetéséről, oka lehet ennek, hogy az ő korában a túlzott erkölcsi engedékenység kezdett elterjedni a hívők között. *Georges Minois* fentebb említett, „A pokol története” (2012) című könyvében kifejtett állásfoglalása szerint *Ágoston* az antipelagiánus hevülettől túlfűtötten eljutott az igazságtalanság azon végső fokára, amikor hivatalból a pokolba küldte a pogányokat és a meg nem keresztelt gyermekeket. A patrisztika legjelentősebb képviselőjeként e gondolatmenete azért is meglehetősen problematikus, mert tekintélye folytán később komoly hangsúlyt kapott. Ennek fényében még maga a keresztség sem jelenti a pokolra kerülés biztos ellenszerét, mert a megátalkodott keresztényekre is az a kárhozat vár. (Minois, 2012. 173.) Az ember szabad akaratából választja az erkölcsös életet és törekszik Isten felé, mert az akarat eredendően jóra hajló és Isten felé mutat. Ezért ha törekvése saját javára irányul vagy külső és alacsonyabb rendű dolgokhoz fordul, akkor bűnt követ el.¹⁷⁶ A bűn az a hiányosság, aminek kizárólagos oka az emberi akarat gyengesége, attól válik rosszá, hogy elhanyagolja az örök javakat. A bűn rombol, mert olyan javakat isteníti, amelyek maradandó módon nem teszik őt boldoggá.¹⁷⁷ (Turay, 1996. 68.) Az erkölcs alapja az örök törvény, a „Lex aeterna”, ugyan az erkölcsi törvény csak egy részét képezi az örök törvénynek, azonban ezt a részt *Ágoston* gyakran azonosítja magával az egészszel és a cselekedet erkölcsiségét nem az értelemről, hanem az akaratból származtatja. (Nyíri, 1991. 126–129.) Minden ember bűnben születik. Ádám és Éva Isten határozott tilalma ellenére ettek a mindentudás fájának gyümölcséből. Engedetlenségükért Isten kiűzte őket a paradicsomból, arról az édeni helyről, ahol legtökéletesebb állapotban élve minden nap lehetőségük volt találkozni vele. Ezzel az ember halandóvá lett, és csak halála után, az utolsó ítéletkor az igazak lelke találkozhat valóban Istennel. Az áteredő bűn egy teológiai szakkifejezés, az első emberpárnak, mint az egész emberiség képviselőjének bűne, amely mint kegyelem nélküli, bűnös állapot minden emberre átszáll. *Ágoston* azt a terminológiát használja, hogy az áteredő bűn mindenkinek saját benső bűnös állapota. Ettől a bizonyos áteredő büntől szabadítja meg az embereket a krisztusi keresztség, mert a tanítás szerint *Jézus* kereszthalálával megváltotta ezt a bűnt. Bár a keresztség eltörli az

¹⁷⁶ De libero arbitrio 2, 53, 1, 16, 34–35

¹⁷⁷ De moribus ecclesiae 2, 2, 2

áteredő bünt, azonban az emberben megmarad a bűnre való hajlandóság (concupiscentia), ezért nem jelent magától értetődően üdvözülést, ez a mentesség csak akkor bontakozhat ki teljességgé, ha az egyén életében is Krisztus követője marad. (*Rác és Pásztor*, n.i.)

A pokol tudományos elmélete a Biblia valóságként értelmezett képeire és szavaira, a szó szerint vett allegóriákra és szimbólumokra támaszkodik. Az egyházatyák ezekhez adták hozzá tudásukat és a koruk ihlette jelképeket. A hívek és a későbbi prédikátorok pedig az akkori elképzelt fantáziavilág további adalékaival színesítették. A 2. századtól már e pokol képe része volt a hívek megfélemlítésének és leglényegesebb pontjait lassan dogmákká emelték. Az így kialakított, mindenre kiterjedő és szerteágazó büntetőrendszer képi világát a korai középkor hivatalossá tette, népszerűsítette és utódaival együtt gyakorlati célokra használta fel. (*Minois*, 2012. 179.)

5.4.3 Történelmi jelentésmódosulások és a II. Vatikáni Zsinat tanítása

Így függ össze a teológiai gondolkodásban a beteg vagy fogyatékos, azaz a démonok által megszállt és hatalmába kerített ember az ördög befolyásával és az örök kárhozattal, mert – a korszak nézetei szerint – hite nem volt elég erős és kitartó. Esetleg veleszületett rendellenesség folytán nem is közvetlenül saját, hanem szülei bűneit hordozza. *Ágoston* filozófiájában ez úgy lehetséges, hogy szerinte a gyermek lelkét a szülők nemzik. Bár *Nyíri Tamás* szerint e gondolatmenete már a mai fogalmaink szerinti materializmus határát súrolja, mégis ezt az elméletet választotta, mivel a lélek közvetlen isteni teremtését nem tudta összeegyeztetni az áteredő bűn tanával. (*Nyíri*, 1991. 128.)

A bűnös tehát pusztulásra ítéltetett, mert (főleg értelmi és ez által akarati) fogyatékosága okán nem is tudott megszabadulni bűneitől. Ha másképpen nem, hát a sérült emberi testtel együtt végérvényesen meg kellett semmisíteni magát a démont is. Ennek több más tökéletességig fejlesztet módszere mellett leghatékonyabb eszköze a tűz volt, a máglya – a purgatórium tisztítótüzeinek mintájára.

Az ártó démonok és fejedelmük a sátán, a szexuális vagy azzal bármi módon kapcsolatba hozható bűnök, mint a félelem forrásai már oly mélyen rögződtek a Jézus korabeli zsidóság tudatában, hogy az evangélisták és velük együtt a zsidó őskereszténység alapvető okokként hagyományozta át a tanításokban és azok magyarázataiban. Ez az elképzelérendszer vezetett a bizonyos betegségekben szenvedők és a fogyatékos emberek megbélyegzéséhez, kitaszításához, valamint bűnösként és e bűn potenciális terjesztőjeként történő értelmezésükhöz. Hiszen a démon önálló szellemi lény, aki akár egy másik

élőlénybe is átköltözhet, ha az nem tud, vagy valamiért nem akar neki hitében kellően ellenállni. „Az ördögök erre kijöttek az emberből, és megszállták a sertéseket.” (Lk 8,33) Ennek ténye és kialakulása azért fontos, mert a történelem egy későbbi szakaszában alapot szolgáltat majd a fogyatékos emberekkel való bánásmód egy igen szélsőséges példájára először az eretnek-, majd a boszorkányüldözések formájában. Eretnek volt mindenki, aki másképpen értelmezte vagy nem szó szerint mondta vissza a katekizmust. *Shulamith Shahar* „A negyedik rend – Nők a középkorban” című könyvének „Boszorkányok” fejezetében kifejti: A boszorkányságról¹⁷⁸ kialakított elmélet azzal a sajátos nyugat-európai jelentéstartalmával együtt, hogy a boszorkány az Ördög cimborája csak a középkor végének utolsó évtizedeiben jelent meg. Maguk az üldözések legnagyobb részben már a 16–17. században zajlottak. (*Shulamith*, 2004. 345–346.) *Johannes Nider*, domonkos rendi szerzetes 1436 körül megjelent „*Formicarius*” (Hangyaboly) című teológiai műve Európában elsőként írt részletesen a boszorkányok tévelygéseiről és ő sugallja először, hogy a boszorkányok egy titokzatos, sátáni szekta tagjai. Sok gondolatát átvéve a két német inkvizítor *Jakob Sprenger* és *Heinrich Institoris* tollából 1486-ban megjelent a „*Malleus maleficarum*” azaz a „Boszorkányok pörölye” című inkvizítori kézikönyv, ami már a boszorkányperek gyakorlati útmutatójaként szolgált. Ennek értelmében boszorkány (a *malifica*¹⁷⁹) az, aki szövetségre lépett az Ördöggel, engedelmeskedik a démonoknak, tagadja Krisztust, a keresztséget és a szentségeket. (*Shulamith*, 2004. 350.)

Boszorkány bárkiből lehetett, főleg azokból a szerencsétlen és vétlen emberekből, akik fogyatékoságuk révén megtestesíteni látszottak a fentiekben részletezett paranoiás félelmeket és téveszméket, de sem önmagukat megvédeni nem voltak képesek és az ő védelmükre sem kelt vagy nem is kelhetett abban a korban senki.

A fogyatékos emberek sorsa még a keresztény egyház értelmezésében is történetileg tekintve rendkívül eltérő mintákat képes felmutatni az elvárások és szokások, a szentírási

¹⁷⁸ A boszorkány szót a latin nyelvben két külön fogalom jelöli. *Könyves Kálmán* (1074-1116) rendelete még a régebbi kifejezést használja: „De *strigis vero quae non sunt*,...” azaz “Boszorkányokról pedig, amelyek nincsenek ...”. A *strigák* működését a korabeli egyház a bálványimádás egy visszaeső szintjének tekintette, a bűnösöket rontással vádolta, mert az ismerte a természet erőit, kapcsolatot keresett a szellemvilág lényeivel és tevékenységéhez hívta őket segítségül. Ezeket a szellemi lényeket, illetve démonokat még inkább a régi vallásokhoz tartozónak vélték és nem azonosították az ördöggel. Aki hitt a boszorkányokban, az elfogadta a pogány istenek befolyását és maga is az eretnekség vagy bálványimádás bűnébe esett. 1435 előtt csak szóványos esetekben fordult elő, hogy valakit az ördöggel való cinkosággal, mint *malifica* vádoltak meg. (*Shulamith*, 2004. 345-362.)

Bár *Jeanne d'Arc* perében szerepel ugyan a boszorkányság vádja is, azonban *Szent Johannát* 1431. május 30-án az egyházi bíróság még, mint visszaeső eretneket zárta ki és ítélte máglyahalálra. (*Diós*, 2009.)

¹⁷⁹ *Maleficium* jelentése: Varázseszközök használata mások ártalmára vagy a környezeten és a természeti erőknél való hatalom gyakorlására. Azt tartották a *maleficák*ról, hogy a jó helyett a rosszat választották és az Ördögöt imádva, elhagyták Istent. (*Shulamith*, 2004. 346-349.)

értelmezések és magyarázatok, valamint társadalmi érzékenység változásából kifolyólag. (Kollmann és Püttmann, 2001. 128.) A názáreti *Jézus* a világ szabadítójaként mindenkit meghívott a megváltásra. A büntetés több ezer éves történetét a jelen korra bekövetkezett ember és istenkép változásainak szem előtt tartásával értékelte át és egy módosított, enyhített formában fogalmazta újra a II. Vatikáni Zsinat tanítása. Véglegesen lezárni azonban nem áll módjában, mert a dogmákat – legyenek bármilyen régiiek is – csak úgy megsemmisíteni, nem lehetséges – hiszen a dogmák tagadásának minősülne, ami önmagában is eretnokség. Az egyház immár a szeretetet, a hitet és a jóra való törekvést helyezi a középpontba, biztat, de nem fenyeget, figyelmeztet, de az ítéletet meghagyja Istennek. *Jézus* tanításával a kereszténység újra elindult azon az integráló, befogadó, megmentő és segítő úton, amely a zsidóság ősi hagyományos rendszerében a *cedaka* volt, és amelyre napjainkban is visszatért és egyre inkább megerősíteni látszik azt.

„Az ember tudata mélyén olyan törvénnyel találkozik, amelyet nem ő szabott meg önmagának; amelynek engedelmeskedni tartozik. E törvény szava mindig arra szólítja, hogy szeresse és cselekedje a jót és kerülje a rosszat.” (Cserháti és Fábián, 1975. 454.)

A II. Vatikáni Zsinatot XXIII. János pápa hívta össze 1962. október 11-én, de már 1965. december 8-án VI. Pál pápa zárta be. Mindkettőjük emberi nagyságát, hitét, tudását és a modernizálódó világ problémáinak felismerését jelentette a zsinat pozitív emberi hangja és új korszakot nyitó történelmi elkötelezettsége. XXIII. János megnyitó beszédében azt mondta: „*Krisztus jegyese ma szívesebben nyúl az irgalmasság olaja után, mintsem, hogy a szigor fegyverével fenyegetőzzék; úgy véli, jobban segít korunk szükségletein, ha tanításának gazdagságát kínálja fel az embereknek és senkit nem ítél el.*” (Cserháti és Fábián, 1975. 9–10.)

5.5 Jézus Krisztus szeretettana és a megváltás teológiája a fogyatékoság tükrében

„Mert úgy szerette Isten a világot, hogy egyszülött Fiát adta oda, hogy aki hisz benne, az el ne vesszen, hanem örökké éljen.” (Jn 3,16)

Bármennyire egyértelműnek tűnik János evangéliumának ez az alapvetése, ami egyben a kereszténység alap gondolata is, számtalan félreértelmezésre adott már okot a dogmatika fejlődéstörténetének kétezer esztendeje alatt. Mit jelent a szeretet? Szerethetik-e az emberek egymást vagy csak a *Jézus* iránti szeretet fényében értelmezhetik saját érzelmeiket? Ha az ember testben élő lény e földi világban, akkor a testi szeretet kifejezője-e a lelki szeretetnek vagy ez a testi vágy bűn és eltávolít *Jézus* szeretetétől? Az

önszeretet megengedhető-e vagy csak a teljes önátadás, a minden másról való lemondás az egyetlen és igaz megnyilvánulása az Isten iránti szeretnek? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása kívül esik e dolgozat terjedelmén és határain, azonban van egy részlete, amely fontos, és mint a fejlődés napjainkra elért pontja mindenképpen említésre érdemes.

Mit jelent ez a szeretet azokra az emberekre vonatkozóan, akik kívül esnek a teljes öngondoskodás és önrendelkezés körén, akikről akár mi magunk sem tudhatjuk pontosan, hogy milyenek valójában? Hiszen nem mindenki tud a másik ember számára tökéletes és egyértelmű módon, minden kétséget kizáróan megnyilvánulni. Ezek fizikai adottságokból létrejövő gátak, melyeket orvosilag ma már meg tudunk magyarázni, azonban mindezen korlátok és fogyatékoságok nem zárják ki, hogy az ember lelke – az isteni lélek, a *Ruah Elohim* – érintetlen, tiszta és szent maradjon. Ezekhez hasonló kérdések és válaszok hosszú sora vezet át bennünket a kereszténység morálteológiai fejlődésén, megjárva talán már a létező utak legtöbbszörét jut el napjaink értelmezéséhez. 1965 decemberében a II. Vatikáni Zsinat már az alábbiak szerinti tanítást teszi közzé az egyház missziós tevékenységéről hozott határozatában (Ad Gentes): „*Isten ingyenes szeretettel szeret minket: hívei is a szeretet sugallatára gondoskodjanak az emberekről ugyanazzal a jósággal karolva fel őket, amellyel Isten kereste az embert. Amiként tehát Krisztus bejárta minden várost és falut s meggyógyított minden betegséget és bajt, annak jeléül, hogy közeledik Isten országa, úgy az egyház is ott van gyermekei által minden rendű és rangú ember mellett, különösen pedig a szegények és elnyomottak mellett, és szívesen hoz áldozatot értük.*” (Cserhádi és Fábrián, 1975. 284–285.) Ennek alapján az emberek egymás iránti szeretete Isten akarata. Az Újszövetség hangsúlyozza a rászorulóknak nyújtott önzetlen segítség alapvető fontosságát. „*Amit e legkisebb testvéreim közül eggyel is tettetek, velem tettétek.*” (Mt 25,40)

Szerb Antal megfogalmazásában az a szépség, tisztaság, emberfölötti nemesség, amely az evangéliumokból árad, Krisztus alakjának visszavert fénye. (Szerb, 1945. 1/148.) Augustinus már így értelmezi át Akiva Rabbí magyarázatát: „*Embertársamat akkor szeretem, ha azt a jót, amelyet magamnak akarok, neki is akarom. [...] S minthogy az embert csak a személyes Isten teheti hiánytalanul boldoggá, a valódi szeretetben Istent akarom önmagamnak és embertársamnak.*”¹⁸⁰ (idézi Turay, 1996. 67.)

¹⁸⁰ De vera religione 46, 87. és Sermo 90, 10; Sermo 34, 5, 8; Ep. 130, 7, 14

5.6 Az Újszövetség tanítása a betegségről és a fogyatékoságról

Az Biblia újszövetségi részében a „*noszosz*” (νόσος) jelenthet betegséget, a „*kakósz*” (χαχός) ezt kiegészítve még az ördögtől való megszállottság fogalmaként is előfordul. A „*malakía*” (μαλακία) csakúgy, mint Pál apostol leveleiben a „*asztheneia, aszthenéma*” (ἀσθένια, ἀσθένημα) ógörög kifejezés található a gyengeség fogalmának fizikai és szellemi értelemben egyaránt érvényes jelölésére. (Györkösy, Kapitánffy és Tegye, 1993. 154., 538., 648., 704.)

A Teremtés Könyvében leírt istenképiség, azaz, hogy az ember Isten képére és hasonlatosságára teremtett egyfajta megfelelést jelent, de nem külső azonosságot. Így sehol nem találjuk meg pontosan milyen is az a bizonyos ember. „*Teremtsünk embert képmásunkra, magunkhoz hasonlónak.*” (Ter 1,26) Függetlenül külső megjelenésétől, bőrének színétől, vallásától, a kortól melyben él és a testi létben megnyilvánuló fizikai vagy értelmi adottságaitól, képességeitől. (Ebach, 2002. 100.) A teológiának soha nem volt és nem is lehetett volna feladata a betegségek és fogyatékoságok ok-okozati viszonyait felfejteni vagy megmagyarázni. Bizonyos élethelyzeti válságok majdhogynem általános érvényűen lehetnek kiváltó okai betegségeknek. Azonban az ilyen jellegű összefüggések/egybeesések fordított irányú, okozatból kiinduló ok magyarázata és a bűnnel történő indoklása nem elfogadható és Jézus tanítása is kifejezetten tiltja az összefüggéseknek ezt a fajta magyarázatát. „*Tanítványai megkérdezték tőle: »Mester, ki vétkezett, ez vagy a szülei, hogy vakon született?«*, »*Sem ez nem vétkezett, – felelte Jézus – sem a szülei, hanem az Isten tetteinek kell rajta nyilvánvalóvá válniuk.*«”. (Jn 9,2) János evangéliumának tanítása értelmében a különböző betegségek és fogyatékoságok az emberi élet velejárói, jelei a sebezhetőségnek és a halandóságnak, melyek Isten akaratából az emberi sors részét képezik, ugyanakkor jelei az Isten általi megváltás lehetőségének is. (Winkler, 1978. 270.)

Jézus a különböző betegségeket és fogyatékoságokat eltérően értelmezte és ennek megfelelően teológiailag eltérően is magyarázta. Gyógyításainak jelentős része az ártó szellemi lényektől való megszállottság alóli felszabadítás csodája vagy a démonok külső ártásainak/csapásainak megsemmisítéséről szól. Azonban vannak olyan esetek, mikor a gyógyító erő, az életerő átadására kerül a hangsúly, például *Jairus* leánya és a vérfolyásos asszony története *Márk* evangéliumában (5,21–43) vagy a leprás története *Máté* 8,1–4 verseiben. Ez még arra az akkoriban élő ószövetségi felfogásra utal, mikor a beteg már teljesen elgyengült, a halál küszöbén áll és csoda nélkül nincs lehetősége a visszatérésre.

Az Újszövetség értékeli, de nem tartja mindenekfelett állónak az egészséget „*A saját testét senki sem gyűlöli, hanem táplálja, gondozza*” írja Pál apostol az efezusi levelében (Ef 5,29). Egészséges életvitelre buzdít, amiben sokféle szempont megjelenik. Azonban a kereszténység tanítása szerint minden gondosság ellenére, bizonyos körülmények között az embernek akár az életét, egészségét vagy testi épségét is fel kell áldoznia másokért. A legnagyobb szeretet abban van „*aki életét adja barátaiért*” (Jn 15,13), mert a testi épségnél a hit és az üdvösség sokkal fontosabb. (Soltész, 2003. 21.; KEK, 2006. 2288–2289.)

A keresztény jámborság történetének egy másik értelmezési vonala éles ellentétben áll azzal a ténnyel, hogy antik világ görög és római kultúrája nem ismerte a jótékonykodást és a betegápolást. Ennek részletes leírását találjuk René Girard (2013) „*Láttam a sátánt, mint villámot lehullani az égből*” című, a kereszténység kritikai antropológiáját bemutató művében. Más nézetek szerint a betegséget, a szenvedést és a szegénységet megédesíti az a Jürgen Ebach szerinti hamis vigasz, hogy már közel van az Isten országa. Mindazok, azonban akik a földi szenvedéseket hittel és krisztusi szeretettel eltelve vállalják haláluk után, az utolsó ítéletkor, különösen kedvesek lesznek Isten előtt. (Ebach, 2002. 100.) A szerző értelmezésében különösen jelentős szerepet kapnak az Újszövetség záró fejezetének, a Jelenések Könyvének utolsó ítéletről szóló tanításai, mely szerint a végső isteni igazságszolgáltatás értelmében kiegyenlítődnek a földi világ különbségei. Bár kétségtelenül része a kereszténység tanításának, azonban olyan mélységű teológiai magyarázatokat igényelne, melyek e dolgozat témáján kívül esnek. Ennek okán nem szeretném részletesen tárgyalni a túlvilági jelenségekre, a végidők tanára vonatkozó, úgy nevezett eszkatológiai tanításokat.

Az evangélisták betegség- és fogyatékoságképeinek áttekintő elemzése szerint az általános megállapítás tehető, hogy a szinoptikusok értelmezése nem tér el koruk és kultúrkörük késői zsidóságának hagyományaitól. Ezért nem esik szó a kereszténység tanításának tárgyalásánál mindazon értelmezésekről, amiket az ószövetség és a zsidó hagyomány, mint alapvetéseket átörökített az Újszövetségre, hanem csak a változások és továbbfejlesztett elméletek magyarázatára szorítkozik.

Egy ilyen speciális és majd az iszlám vallás betegségértelmezésénél is megjelenő vagy erre hatást gyakorló rész a démonok, az szellemi lények ártó szándékairól szóló tanítás. „*A keresztény démonológia kialakulása*” című alfejezetben leírtak szerint a beteg vagy fogyatékos ember pusztán tárgya az őt vezérlő démoni erőknek. Márk evangéliumában „*A gadarai megszállott*” (Mk 5,1–20) történetében is egy ilyen példát

említ. Ezekben az elbeszélésekben sokszor keverednek a különböző betegségképek, tünet együttesek és jellegzetességek. Szintén Márknál olvasható „Egy megszállott gyermek meggyógyítása” (Mk 9,14–29), ahol a némaság egy az epilepsziához hasonló betegség kísérelő tüneteként került ábrázolásra.

A leprások megítélése is megmaradt a hagyományos határok között. Az ide sorolt fertőző vagy annak vélt bőrbetegségek és a hasonló mellékhatású tünetekkel járó egyéb kóros elváltozások gyógyíthatatlannak számítottak és a kultikus tisztátalanság kategóriájába sorolták. Tehát nem csak a társadalomból, azaz a mindennapi életből rekesztették ki az érintetteket, hanem megtiltották számukra az isteni közelséget is. A kultikus tisztátalanság súlyossága még csak nem is abban nyilvánult meg, hogy nem viselhettek semmilyen papi vagy templomi hivatalt, hiszen ez csak a társadalom egy kis rétegének volt örökletes kiváltsága. Hanem abban, hogy nem vehettek részt semmilyen ünnepi istentiszteleten és egyéb imádságokon, sőt egyáltalán nem is imádkozhattak. Ennek az életállapotnak a társadalmi kirekesztettség mellett a legsúlyosabb következménye az volt, hogy a betegek semmi módon nem közeledhettek istenükhöz, azaz az isteni szentség kiadásának kegyelmi élményéből is ki voltak rekesztve. Ezzel együtt továbbá ki voltak zárva az isteni törvények teljesítéséből, a túlvilági boldogságba vetett remény adta vigasztalódás és lelki megnyugvás lehetőségéből is.

„...menj, mutasd meg magadat a papnak, és ajánld fel tisztulásodért a Mózes rendelte áldozatot, bizonyosságul nekik”. (Mk 1,44) „Rájuk emelte tekintetét, és így szólt hozzájuk: »MenjeteK és mutassátok meg magatokat a papoknak.« Útközben megtisztultak.” (Lk 17,14) Jézus szándékosan fordult e kítaszítottak felé, gyógyításai egyértelmű jelek arra vonatkozóan, hogy a gyógyíthatatlan betegségekben szenvedő kultikus tisztátalanok számára is van reménység, valamint az élő, gyakorolható hit a belső megszabadulás örömevel és lélek vigasztalódásával járt. Az evangéliumokban többször mondja Jézus, hogy „A hited meggyógyított”. (Lk 17,19)

A vakságot a hellenisztikus hagyományrendszert követve gyógyíthatatlannak tartották és csak az eszkatologikus várakozás részeként tekintettek a gyógyulásra. *„Amióta fennáll a világ, sohasem lehetett hallani, hogy valaki visszaadta volna egy vakon születettnek a szeme világát.” (Jn 9,32) Részben démoni erők hatásának tartották, részben a test sérülékenységét látták benne, több esetben itt is megjelennek a vegyes kórképek. „Ekkor egy ördögtől megszállt, vak és néma embert vittek hozzá. Meggyógyította, úgyhogy beszélt és látott.” (Mt 12,22) Ha a betegség nem társult megszállottsággal, akkor a gyógyítás leírásánál megtaláljuk az erőátvitelt vagy más néven az életerő, életenergia*

átadást, az érintést, illetve egyéb gyógyászati célra felhasznált anyagokat. Mindezek az eszközök a hellenisztikus csodaelbeszéléseknek is részeit képezték.

A fogyatékoságok felsorolása általánosságban jelenik meg *Máté* evangéliumában, amikor ezt írja: „*Nagy tömeg járult hozzá, magukkal vitték a sántákat, bénákat, vakokat, némákat és a más betegeket, s letették őket a lába elé. Mind meggyógyította őket.*” (Mt 15,30).

Testi fogyatékoságokként a mozgásszervi zavarok több formája kerül említésre, legtöbbször összefoglalóan bénaságként megnevezve a végtagi gyengeségeket. Itt nem kerülnek szóba a démoni hatalmak ártó szándékai, azonban ismét megjelenik a bűn, mint lehetséges ok. „*Nézd, meggyógyultál. Többé ne vétkezzél, nehogy még nagyobb baj érjen.*” (Jn 5,14) Azonban, itt a még nagyobb baj azonban nem feltétlenül e világi gondra, problémára utal, hanem inkább az örök kárhozatra, mely a bűnösökre várhat.

Van még egy fontos adat, ami sok esetben lényeges a csodás gyógyításokról szóló tanítások esetében és az a szenvedéssel töltött idő. Az eltelt életnek azon része, amelyet nem tudott a földi boldogság mértékei és értékei szerint megélni az illető, hanem a másság, a kirekesztettség, a fájdalom, a megvetés volt osztályrésze. „*De volt ott egy ember, aki már harmincnyc esztendeje szenvedett.*” (Jn 5,5) „*Volt ott egy asszony, akit már tizennyolc éve gyötört a betegség lelke.*” (Lk 13,11) A szenvedés hosszú időtartamának megadása azt szolgálja, hogy az isteni erő/hatalom és dicsőség a beteg esetében minél jelentősebben megnyilvánulasson és kifejthesse gyógyító, jobbító és közösség számára tanító hatását.

5.6.1 A csodatörténetek sajátosságai és pedagógiai jelentősége

Az Újszövetség szinte minden fogyatékoságról és betegségről szóló története a csodálatos gyógyítások köré szerveződik. „*A csoda attól a pillanattól kezdve létezik, hogy hisznek benne, és akkor tűnik el, amikor már nem lehet hinni benne*” (Le Goff, 2005. 20.) Azaz a csodatörténetek alapvetően a csodában való hitben gyökereznek. Még csak azt sem állíthatjuk, hogy általában véve a szegényebb, tanulatlanabb néprétegek érzékenyebbek lettek volna az ilyen jelenségekre. Voltak idők, amikor a tanult emberek is következetesen elfogadták az irracionális jelenségeket és az isteni hatalom közvetlen megnyilvánulásaiként értelmezték azokat. Átörökített irodalmi emlékeik azonban csak az interpretációra képes műveltebb rétegek közvetítésével maradhattak ránk, akiknek feladatuk volt vagy megengedhették maguknak a kevés számú és drága pénzen beszerezhető írfelületek, mint a pergamen vagy a papirusz használatát. Ezek a feljegyzések az ő nyelvükön íródtak, az adott kor szabályainak megfelelően és bizonyos célok jegyében születhettek meg. A

nagyobb érintettségű, szegényebb sorsú, egyszerűbb gondolkodású társadalmi csoportok hangja nem szólal meg, gondolataik, a témáról alkotott képük nem kap teret.

Ugyanakkor *Szagun* (1983) szerint a csodatörténetek elbeszélési módja és tematikája az alacsonyabb néprétegek jellemzőit mutatja, ahonnét maga *Jézus* és az őt követő tanítványok származtak. Legfőképpen ebbe a társadalmi körbe tartoztak a *Jézus* tanításait életében hallgató sokaságok tagjai, az őskeresztények és kezdetben a római őskeresztényhívők is.

Gerd Theißen (1987) szerint az őskeresztények csodatörténetei az alsóbb néposztályok azon kollektív cselekedetei, melyben elhagyhatták a hagyományosan elfogadott, azaz a hatalom szempontjából rájuk kényszerített életformájukat és, mint az antik világ egy vallási kisebbsége kitörhettek és a világ meghódítására indulhattak.

Amikor az evangéliumokat kanonizálták, azaz beemelték a szent könyvek sorába, egy redakción mentek keresztül, melyben a cél volt a mondanivaló szerkesztésének alapja. Az sem volt mindegy, hogy ki és milyen lelkülettel olvasta vagy hallgatta ezeket a történeteket. Mindenkihez másképpen szólt, más mondanivalót képviselt. „*Mindig a másik vallása a babona; Róma szemében a keresztények számítottak babonásnak, a keresztények a régi vallást tartották annak.*” (*Herzog*, 1931. 140.)

Az evangéliumok tanúsága szerint a názáreti *Jézus* társadalmi érzékenysége abban is megmutatkozik, hogy a „szeresd felebarátodat” értelmében elfogadja és komolyan veszi a másságot. Tanításai során a mindennapi élet gyakorlatában is megvalósítja a fogyatékos embertársak felé irányuló ószövetségi segítséget, valamint képességei és lehetőségei szerint további szenvedés nélkül szünteti meg sérültségüket.

A *Lexikon der Religionspädagogik* „Behinderung” címszavánál *Roland Kollmann* és *Olivia Püttmann* (2001) arról ír, hogy az evangélistákat is beleértve az ő- és őskeresztény közösség számára a csodás gyógyításokról szóló történetek olyan jelképes jó cselekedetek, amelyek egyben a beteg és fogyatékos embertársak kirekesztése elleni tiltakozásként is értelmezhetők. Ezek az egyes emberekkel megtörtént csodálatos gyógyulások beemelik a hit síkjára a betegségek, az éhezés, a szegénység, az erőszak és a kétségbeesés leküzdésének lehetőségét. Elindítva ezzel azt a folyamatot, ami Krisztus szenvedéseiben való részt vállalásként és kínjainak egyfajta átvételeként teológiailag értelmezi a fogyatékoságot, a betegséget és a szenvedést. Tehát az érintettek e világi gyötrelmei a feltámadásban nyernek értelmet és feloldozást. Ez a mélyen elkötelezett keresztényi gondolat még évszázadok múltán is ütközni fog a bűnről, a bűn büntetéséről szóló

hagyományos elméletekkel és végigkíséri a kereszténységet – *Nyíri Tamás* fentiekben idézett gondolata szerint – szinte napjainkig. (*Kollmann és Püttmann, 2001. 127.*)

A vonatkozó szakirodalmak elsődleges hivatkozási forrása *Gerd Theißen* (1987) „*Urchristliche Wundergeschichten*” című műve, illetve ennek 1974-es kiadása. *Szagun* (1983), ezt a fogyatékoság szempontjából elemzi, *Tarjányi Béla* (1998), magyarra fordítja, és némileg átdolgozva pedagógiailag tárgyalja, *Bernd Kohlhammer* (2007) új hermeneutikai koncepciókkal és értelmezési keretekkel bővítve e kutatási témát többek között beemeli a feminizmus és a gender kérdését is. Az előző bekezdésben említett *Kollmann és Püttmann* (2001) pedig *Szagunra* hivatkozik.

5.6.1.1 A csoda az ókori zsidó társadalomban

A történeti dokumentumok tanúsága szerint az ókori világban rendszeresen fordultak elő csodák. Ezeket a *Tarjányi Béla* (1998) által fordított és átdolgozott „Csodák” című gyakorlati teológiai, tanári kézikönyv az irodalmi és formai szempontok szerint az alábbi nagy csoportokra osztja:

- A gyógyító csodák, mint a leggyakrabban előforduló történetek jelentik e dolgozat témája szerint a legfontosabb egységet.
- Az előző csoporthoz nagyon hasonlóak a feltámasztási csodák.
- Az ördögűző csodák esetében a csodatévő személy és az ártó, természetfeletti lény küzdelmének színtere az megszállott emberi test.
- A mentő/szabadító csodák esetében a természeti erők felett diadalmaskodik a csodatévő vagy a világi hatalom igazságtalanságát győzi le.
- Az úgynevezett szabálycsodák esetében az isteni előírások betartásának szükségességét bizonyító, az ennek megfelelő cselekedeteket megjutalmazó és az ellenszegülést büntető példákról olvashatunk.
- Valamint az ajándékozó csodák zárják a sort, amelyekben bizonyos anyagi javak váratlan és csodálatos módon történő megjelenése az isteni támogatás jelképe. (*Tarjányi, 1998. 17–19.*)

Maguk a gyógyító csodák is további alcsoportokra oszthatók, mivel megtörténhettek az egyes istenségek szent helyein, mint például az epidauroszi Aszklépiosz szentélyben, ahol álrukban nyertek csodás gyógyulást a beteg és/vagy fogyatékos emberek. Voltak ilyen helyek még Athénban, Pergamonban és Rómában is. A gyógyulást keresők tömegeit

szinte intézményes jelleggel látták el a szentély orvosai, papjai és betegápolói, mintegy helyettesítve ezzel napjaink szakorvosi rendelőit, kórházait és szanatóriumait.

Történhettek csodák mágikus beavatásban részesült segítők által, akinek hírét a kultuszhelyek nyilvánosságával ellentétben, titokban adták tovább. Ezek a varázslók a megrendelő határozott kívánsága szerint vetették be mágikus hatalmukat és nem mérlegelték annak etikai hátterét. Az ő számukra a csodatett megélhetés, üzlet volt. Szerte az ókori világban kiszolgálták az emberek tudatlanságát, kíváncsiságát, félelmét, gyűlöletét és természetesen gyógyítottak is. (*Flavius*, 2006. 363–364.)

Létezett még a gyógyításoknak egy harmadik fajtája olyan karizmatikus egyéniségek segítőtettei révén, akik új eszméket, új életformát hirdettek. Ebbe a csoportba sorolhatók *Jézus*, az Újszövetségben fennmaradt csodálatos gyógyításainak elbeszélései is.

Ezekben az esetekben a csodának meggyőző, térítő, sőt toborzó szerepe volt. Az esetek jelentős részében több ember vagy nagyobb sokaság előtt történnek nyilvánosan. Minden alkalommal bemutatásra kerül a gyógyulást kérő, illetve elfogadó személy sorsának rövid ismertetése. Betegségének vagy fogyatékoságának leírása és az ebben az állapotban eltöltött életidő meghatározása kifejezve ezzel a szenvedés, a magány, az elnyomás, a kirekesztettség és a tehetetlenség állandó tapasztalatát. Sok esetben megjelennek a kételkedők, az elégedetlenkedők, az ellenzők is. *Jézus* minden esetben tanítást, azaz magyarázatot is fűz a megcselekedett csodás gyógyítások mellé. Tanításai egyértelműen a kezdődő Isten országát, Isten uralmát hirdetik, mintegy bizonyítékát nyújtja annak a világnak, aminek az eljövételéről tanít, akkor azonban nem csak néhány ember kiváltsága lesz a gyógyulás, hanem mindenkié, aki hisz benne. „*De ha én az Isten ujjával űzöm ki az ördögöket, akkor már közel van hozzátok az Isten országa.*” (Lk 11,20) Ez az eszkatologikus irány némileg elhalványul az evangéliumi interpretációkban. (*Theißen*, 1987. 281.; *Tarjányi*, 1998. 5–28.)

E csodák társadalmi tanítása pedagógiai kérdésként érdemel említést, még ha nem is kifejezetten a fogyatékos emberek taníthatóságáról és oktatásuk módjáról szól, hanem az ő életük egy adott eseményén keresztül vált a kereszténység társadalmi tanításának részévé.

A nyilvánosság kizárásával történt csodás gyógyítások azt bizonyítják, hogy *Jézus* tudása, csodatévő ereje, a világ megmagyarázható síkján túlmutató hatalma semmiben nem marad el korának beavatott mágusai mögött. Ilyen gyógyítások után *Jézus* figyelmezteti a meggyógyított személyt vagy közvetlen környezetét, hogy ne beszéljenek róla senkinek.

„Vigyázz, ne mondd el senkinek, hanem menj, mutasd meg magad a papnak, és ajánld fel a Mózes rendelte áldozatot bizonyságul!” (Mt 8,4) Ezt az utasítását az előző fejezetekben leírt okok és az akkori társadalmi szokások igazolják, hiszen a leprások a kultikus tisztátalanság és egyben a társadalmi kiközösítés szabályai értelmében csak akkor térhettek vissza a társadalomba, ha papság is gyógyultnak nyilvánította őket és visszanyert kultikus tisztaságuk jeleként ismételt áldozatot vihettek JHVH oltárára. Ez a rituálé adhatta meg ismételt védettségüket a közösség tagjaként. A gyógyítások kézzelátételek erőátvitellel történtek és általában valami módon a kimondott szó hatalmának ereje is szerepet kapott a történetekben. *Jairus* leányának feltámasztásakor is „*Megfogta a kislány kezét, s így szólt hozzá: »Talita kum«, ami annyit jelent: »Kislány, parancsolom, kelj föl!« A kislány fölkelt, és elkezdett járkálni. Tizenkét éves lehetett. [...] szigorúan meghagyta nekik, hogy senki se tudjon a dolgról, aztán még figyelmeztette őket, hogy azonnal adjanak a kislánynak enni.*” (Mk 5,41–43) Ez esetben megvédve az életerejét veszett, elgyengült gyermeket a kíváncsi látogatók zaklatásától.

Márk evangéliumában egy másik, olyan szövegrész is szerepel, ami részleteiben a mágusok, a korabeli orvosok és csodatévők minden elemkészletét felhasználja, de nem szerepel benne az ártó démonokkal vívott küzdelem. Tehát ezekben az esetekben a betegség fizikális jellegének felismerése és gyógyítása van jelen. A siketnéma meggyógyítása csak Márknál szerepel. „*Itt eléje hoztak egy dadogva beszélő süketet, és kérték, tegye rá a kezét. Különhívta a tömegeből, fülébe dugta az ujját, majd megnyálazott ujjával megérintette a nyelvét, föltekintett az égre, fohászzkodott és szólt: »Effata, azaz nyíl meg!« Azon nyomban meg is oldódott a nyelve és érthetően beszélt.*” (Mk 7,31–37). Itt is megtalálhatók a korabeli orvoslási módszerek közül a már említett érintés, a gyógyító hatásúnak vélt egyéb anyagok, a varázsigék és az energiaátadás. (Theißen, 1987.; Tarjányi, 1998. 5–28.)

Jézus tettei amúgy sem maradtak sokáig titokban. Számára ezekben az esetekben azonban nem csak saját népszerűsége, gyógyításainak híre és sikere lehetett fontos, hanem inkább az emberi méltóságába visszaemelt személy valós élethelyzetének stabilizálása, realizálása, legitimálása is.

Tanítványainak szintén átadta gyógyító tudásának egy részét és ezzel a képességgel felruházva bocsátotta őket térítő útjukra. „*Aztán így szólt hozzájuk: »Menjete el az egész világra, és hirdessétek az evangéliumot minden teremtménynek. Aki hisz és megkeresztelkedik, üdvözülni fog, aki nem hisz, az elkárhozik. Akik hisznek, azokat ezek a jelek fogják kísérni: Nevemben ördögöt űznek, új nyelveken beszélnek, kígyókat vehetnek*

kezüikbe, és ha valami mérget isznak, nem árt nekik, ha pedig betegekre teszik a kezüket, azok meggyógyulnak.« Az Úr Jézus, miután szólt hozzájuk, fölment a mennybe, elfoglalta helyét az Isten jobbján, ők meg elmentek, s mindenütt hirdették az evangéliumot. Az Úr velük volt munkájukban, és tanításukat csodákkal kísérte és igazolta.» (Mk 16,15–20) (Szagun, 1983. 80–81.)

Később a középkori Európa királyai is rendelkeztek az apostoloknak adott felhatalmazással, hiszen „a király szent, Jézus Krisztus földi helytartója, nem véletlenül részesült a felkenés szentségében”. (Le Goff, 2005. 22.) Mark Bloch már említett „Gyógyító királyok” című történeti kutatásának központi témájaként a csodatévő hatalom és a felszentelés, pontosabban a felkenés kapcsolatával, valamint ehhez szorosan illeszkedve a szakralitás felé fordulás politikai mozgatórugóinak kérdésével foglalkozik. E szerint például a francia királyok a felkenés által jutottak csodatévő hatalomhoz, kizárólag őket kenték fel isteni eredetű – egy angyal által az égből hozott – szent olajjal. (Le Goff, 2005. 25.)

5.6.1.2 Jézus csodáinak tanítása és a remény pszichológiája

Történetileg az evangéliumi csodás gyógyítások nem bizonyíthatók minden kétséget kizáróan, mivel ezek nem közvetlen, tárgyilagos híradások és nem is jegyzőkönyvek. Az i.sz. 1. századi Júdeában élő zsidóság népi kultúrájának képi világában megfogalmazva próbáltak a hit szempontjából döntő tapasztalatokat közölni. Valamint azért sem, mert olyan személyektől erednek, akik Jézus tanítványaiként közvetlenül érintettek voltak az eseményekben. Nézőpontjuk, egyéni meggyőződésük és legfontosabb motívumként a megfeszített Istenfiának feltámadásába és újbóli eljövételébe vetett hitük vezérelte őket. Az általuk így elmesélt történetek nem csak a csodálatos módon gyógyulást nyert emberek beállítottságát, nézőpontját és életkörülményeit változtatták meg, hanem – bár kisebb mértékben –, de hatással voltak a későbbi hallgatóságra is. Jézus a csodákkal nem csak az akkori tudomány lehetőségeinek, hanem a világ megingathatatlanak vélt rendjének korlátain is átlépett és ennek lehetőségét hirdette a hit által. Az ókori világban mindaddig példa nélküli módon először hirdette a hit mindent meghatározó és integráló erejét, ellentétben a mózesi törvények betartásának fontosságával vagy a rómaiak vallási életében érvényes „adok, hogy adj”, azaz a „do ut des” rendjével.

Azok a korlátok és falak, melyekbe az emberek a 4. fejezet elején leírt okokból ütköztek súlyos lelki, anyagi és ezzel együtt kapcsolati válságba sodorták az egyéneket, ennek következményeként a zsidó társadalom középső és alsóbb néprétegeinek jelentős

hányadát. Az állandó megfelelési képtelenség, a betegségek, az elidegenedés, a megkövült szabályok, a démonoknak tulajdonított erők elfogadása, a reménytelenség, a kítaszítottság és a halál nem engedtek teret az emberek természetes boldogság igényének.

Jézus megmutatta és tanította, hogy tetteiben Isten uralma kezdődött meg már itt a földi világban. Isten személyesen törődik minden benne hívő emberrel, ereje a lerombolhatja a korlátokat, tehát a csodák reményt ébresztő, bátorító jelekké váltak. *Theißen* szerint az őskeresztény csodatörténetek valójában az emberi szenvedések feltétel nélküli megsemmisítésének szent jogát fogalmazzák meg.

A betegség és fogyatékoság többé már nem értelmezhető Isten büntetéseként, nem valamiféle megtorlás vagy a figyelmeztetés eszköze. Egyszerűen egy olyan adottság vagy szükségszerűség, ami az ember fizikai létéből és sebezhetőségéből adódó sajátosságként van a földi életben jelen, ami akár lehetőségként is tekinthető. Mindez a szenvedés nem létezik a halál utáni örök életben, tehát a feltámadás egyben biztosítéka is a sérültség, betegség, fogyatékoság, kirekesztettség, nélkülözés, erőszak és fájdalom, azaz az emberi világ sérülékenységből adódó szenvedéseket maga mögött hagyó túlvilági életnek. (*Szagun*, 1983. 86.)

Elsősorban reményt és biztatást, bátorítást adott a társadalom által háttérbe szorított csoportoknak. *Tarjányi Béla (1998) Origenészre* hivatkozva azt írja, hogy éppen az alacsony sorsúak és a szegények vitték el a kereszténységet a római világba és adták ezzel tovább a jézusi reményt minden korszak emberének. Természetesen a szerencsétlenség, baj és kétségbeesés nem függ az egyén javaitól. A csodatörténetek szereplői között találunk jó módúakat is, de ez csak életük anyagi részére terjed ki, lelkük szükséghelyzetben volt. (*Theißen*, 1987.; *Tarjányi*, 1998.)

Az Apostolok cselekedeteinek csodái jelentős mértékben megegyeznek az evangéliumi történetekkel, azaz megismétlik, és küldetésüknek megfelelően továbbadják a jézusi gyakorlatot. Az Újszövetség e témában íródott történeteinek társadalmi tanítása a remény pszichológiájára épít, ez esetben a gyógyító csodákról szóló elbeszélések is meghatározott céllal és meghatározott irányban ébresztenek reményt a befogadó, nyitott lelkületű emberekben. Megmutatják és feltárják azt az újat, ami az élet meghatározott területein szabaddá tesz. Mindennek alapja a hit, a megfeszített Istenfiának második eljövételébe vetett hit a golgotai kereszt fájdalmának árnyékában. Ez a tanítás vált később a keresztény betegség- és fogyatékosággép központi szimbólumává az őskeresztény korban,

amikor a hívő közösségek befogadták, tisztelték és nem közösségi hasznosságuk, hanem egyéni értékeik szerint ítélték meg a kitzsított társadalmi csoportok tagjait is. Az intézményesülés előtti időszakban még teljes jogú tagként fogadták el például a nőket, a gyermekeket, a szegényeket, a betegeket, a fogyatékos személyeket, a rabszolgákat és az isteni megbocsájtást nyert bűnösöket is. A bűnt, a bűntől való megszabadulást ekkor még egyértelműen isteni kegyelemnek gondolták, melyhez az emberek ugyan hozzá tudják segíteni társaikat, de nem ítékezhetnek és dönthetnek sorsuk felett. A bűnt az élet velejárójának gondolták, mely minden emberben megtalálható, a hit megszabadító erejét pedig mindenkire érvényesnek tartották. Tehát az őskeresztény és ókeresztény közösségek istentanáának legfontosabb kategóriája a hit és ennek mindenkire egyaránt érvényes szabadító ereje, valamint a krisztusi szeretet volt. (*Theißen*, 1987. 282.; *Tarjányi*, 1998. 5–28.)

Később – mint az ágostoni tanításokban olvasható – már a bűn vált kulcsfogalommá és a hit is csak ennek függvényében fejthette ki az egyénre gyakorolt szabadító hatását, azaz áttevődött a hangsúly és megváltozott az értelmezési keret.

A „vakok látnak, sánták járnak, leprások megtisztulnak, süketek hallanak, halottak feltámadnak, a szegényeknek meg hirdetik az evangéliumot.” (Lk 7,22)

„Tudjuk azt is, hogy akik Istent szeretik, azoknak minden javukra válik, hiszen ő saját elhatározásából választotta ki őket.” (Rom 8,28) „Még szenvedéseinkkel is dicsekszünk, mert tudjuk, hogy a szenvedésből türelem fakad, a türelemből kipróbált erény, a kipróbált erényből reménység. A remény pedig nem csal meg, mert a nekünk ajándékozott Szentlélekkel kiáradt szívünkbe az Isten szeretete.” (Rom 5,3–5)

5.7 A korai kereszténység tanításának átmeneti időszaka a niceai zsinatig

„Hited meggyógyított téged!” Mondta Jézus és ez a hit képes volt három évszázad alatt megváltoztatni a Római Birodalom világát.

Az i.sz. 2. században az elpusztított Jeruzsálemet teljesen és római stílusban, római igények szerinti gyarmatvárossá építették újjá. E közben a kereszténység központja a történelem viharaiában Rómába tolódott és a jeruzsálemi őskeresztény egyház eltűnésével keletkezett úrt a Pál apostolt követő vallási rendszer töltötte be. (*Johnson*, 2005. 61.)

A keresztény egyház történetének már ebben a kezdeti korszakban sem voltak nyugodt, békés időszakai. Míg a jeruzsálemi őskereszténységet az a veszély fenyegette, hogy – mint oly sok szekta – nyomtalanul visszaolvad a judaizmusba, addig a római

ókeresztény kezdetek veszélyei egy további évszázadon át azzal fenyegettek, hogy az emberi élet mértékei szerinti teljesíthetetlenül magas elvárások nem engedik a híveket az egyház tagjaivá válni. Olyan misztériumkultusszá is fejlődhetett volna, amelyik csakis egy szűk közösségnek lehet osztályrésze, azonban ez sem hozott volna biztató jövőt. „Az egyház azonban fennmaradt, és hatalmas területeken töretlen tempóban hatolt be a társadalom minden rétegébe, elkerülte vagy elnyelte a túlzó, szélsőséges tendenciákat – kompromisszumokkal vagy egy kifinomult és simulékony magatartás kialakításával és világi jellegű belső struktúrák létrehozásával sikerült megőriznie egységét és megvalósítania szándékait.” (Johnson, 2005. 87.)

Nagyon lassan haladt a nemzetközi egyház kialakulása a doktrínák sokféleségéből az egyöntetű ortodoxia felé, mindezek java-részt a keresztény Kelet teológiai eszmekörében mozogtak. Az Újszövetséggel szinte egy időben keletkezett és megmaradt írásokat foglalja össze a *Vanyó László* szerkesztésében megjelent „Apostoli atyák” (1988) című mű.

Ebből a korszakból csak kevés jelentős nyugati egyházatya írása maradhatott ránk, sok esetben ők maguk is életük során megváltoztatták nézeteiket és gondolták újra a kereszténység lényegi alapjait. Az i.sz. 2. és 3. század a teológiai alapok lefektetésének, a tanok egységesítésének és az egyházi rendszer kialakításának időszaka. Írások csak igen kis számban születtek és ezeket is sérülékeny papiruszra vetették.

Markion i.sz. 120–130 körüli években érkezett Rómába és jelentős szerepe volt az új hit terjesztésében. Tanításának, nézeteinek részleteit nem nagyon ismerjük, de az bizonyos, hogy Istene *Pál apostol* szeretetistene volt, vallotta az egyszerű szeretetfilozófiát és elutasította azt az elképzelést, mi szerint Isten azért parancsol félelmet, hogy az emberek engedelmeskedjenek neki. Racionális optimistaként az etikát egymagában alátámasztó szeretetet tanította. Ennek értelmében az ember eredendően vágyik arra, hogy jót és helyesen cselekedjen. Gondolataiban már a kezdet kezdetén megjelenik a II. Vatikáni Zsinat tanításának egyik legfontosabb (5.4.3. fejezetben idézett) pontja, az a belső, lelki törvény, ami mindig arra szólítja az embert, hogy szeresse és cselekedje a jót és kerülje a rosszat.

Teológiai ellenfele a kiváló írói tehetséggel rendelkező *Tertullianus* (i.sz. 160–220) meggyőződése szerint az ember alapvetően romlott, rosszra hajló, ezért féken tartásához nélkülözhetetlen a kárhozat mechanizmusa. Ez az a kezdeti lépés, amely teret enged a (5.4. fejezetben leírt) pokol képzetének kialakítása és fejlesztése felé is. *Tertullianus* óriási érdeme, hogy a keresztény teológusok közül elsőként leggyakrabban latinul írt és ezzel megteremtette az egyházi latint, kidolgozva a szükséges nyelvi fogalmakat és

kifejezéseket. Szerinte az egyház a hívők becses elitje, amelyet meg kellett védeni a minden irányból ható szennytől és fertőtől. Tanítása szerint a gonoszság az emberek között a földön járva csak rontani és ártani akar. *Tertullianus* írásaiban szenvedélyesen támadja a korai egyháznak a nők egyenjogúságára vonatkozó gyakorlatát, ezzel megalapozója annak a napjainkig érvényes gyakorlatnak is, ami alapján nők nem tölthetnek be egyházi tisztségeket. Szintén tőle származik az a gondolat, hogy a tanítások között való megingás, azaz az eltévelyedés már önmagában is erkölcsi romlást jelent – mintegy kétségbe vonva ezzel a jóhiszeműséget is. Mivel az ortodoxia tagadta a Szentlélek önálló szerepét, *Tertullianus* élete későbbi szakaszában maga is a montanista¹⁸¹ mozgalomhoz csatlakozott.

A fentiekben bemutatott nagyon leegyszerűsített összefoglalás alapján jól látható, hogy mennyire ingatag és szerteágazó volt a kezdeti kereszténység hitbéli és tanításai rendszere. Míg az első nemzedékek számára Pál apostol jelentette a követendő és elfogadott teológiai magyarázatok világát, addig a 3. század első felétől már *Origenész* (i.sz. 184–254) tevékenységének eredményeképpen létrejöhetett egy új tudomány, a bibliai teológia, ami a Szentírás minden mondatát külön elemzésnek vetette alá és igyekezett felderíteni rejtett jelentéseit, különböző szintű jelentésrétegeit és az allegorikus értelmeket. Kiterjedt ismereteinek elemeiből megalkotta egy új keresztény univerzum filozófiáját, amelyből a világ minden jelenségére magyarázatot adhatott. Ezeket „*Periarchon*” című művében foglalta össze. *Thascius Caecilius Cyprianus*¹⁸² (i.sz. 200–258) pedig ezzel szinte párhuzamosan kidolgozta az üldöztetés elleni védekezés és a fennmaradás gyakorlati mechanizmusát. Ő fogalmazta meg elsőként, hogy az egyház isteni intézmény, Krisztus menyasszonya, Anyaszentegyház, minden megváltás és üdvösség közvetítője; egyetlen, oszthatatlan és egyetemes. Az egyház ugyanakkor emberi közösség, amely csak szervezett formában létezhet.

A részben vagy egészben fennmaradt egyházi levelezések bizonyítják, hogy már az i.sz. 2. században Rómához, mint apostoli tekintélyhez folyamodtak a keresztény püspökök, a birodalmi főváros ezt a pozíciót készséggel elfogadta, ami lényegében a tanítások egységesítéséhez is vezetett. Jeruzsálem pusztulása után az egyetlen apostoli alapítású egyház Rómában maradt fent Mindjárt két apostol, *Péter* és *Pál* nevéhez is kapcsolódik, mert mindketten itt szenvedtek mártírhalált. Válaszul *Markion* eretnekségére *Cyprianus*

¹⁸¹ A *montanizmus* az i.sz. 2-6. század közötti keresztény mozgalom volt, amelyet az egyház később eretnek mozgalommá nyilvánított. Nevét vezetőjéről, Montanoszról kapta. Tagjai az eszményi tisztaság állapotát keresték. Az ember életideje nem arra való, hogy házasságra, szórakozásokra pazarolja és boldogan élvezze az élet örömeit, hanem bűnbánattal, böjttel és önmegettartóztatással kell bevárnia a közelgő végítéletet.

¹⁸² Karthagói Szent Ciprián

hatására, Pált kizárták a római püspökséggel való minden kapcsolatból és a péteri hagyományhoz kapcsolták a hivatalt. A pápa napjainkig szent Péter utóda és Róma mindenkori püspöke is egyben. (Jonhson, 2005. 59–87.)

A keresztény hitvilág és vallásgyakorlat az i.sz. 4. századtól vált jelentős erővé a késő római társadalomban, gyakorlatilag készen állt arra, hogy szembeforduljon az ókor leghatalmasabb államalakulatával és meghátrálásra kényszerítse azt. I. Constantinus császár (i.sz. 274–337) először i.sz. 313-ban a mediolanumi, azaz milánói ediktumban a keresztények számára is engedélyezte a birodalom területén a szabad vallásgyakorlást. Majd i.sz. 325-ben az első niceai¹⁸³ zsinaton megfogalmazták a hitvallást és egységesítették a tanokat, i.sz. 380-ban mintegy utolsó lépcsőfokként, I. Theodosius császár (i.sz. 347–395) rendeletével államvallássá emelte a Nicea-konstantinápolyi hitvallás szerinti kereszténységet. (Häßler és Häßler, 2005. 14.)

E dolgozat szempontjait figyelembe véve érdemes említést tenni a keleti kereszténység két nagy fogyatékos tanítójáról. Ebben a korban élt „Akakiosz, a palesztinai Caesarea püspöke, akit „egyszeműnek” is neveznek, mivel fél szemére vak volt. Tizenhét kötetet állított össze a Prédikátor könyvéhez, különböző kérdésekről pedig hatot, ezeken túl még sok, különböző témákat érintő értekezést írt.” (Ladocsi, 1988. 41.)

A másik jelentős személyiség, akiről, mint korának nagy pedagógusáról és híres tanítójáról is érdemes említést tenni a vak Didümosz (i.sz. 313–398) alexandriai laikus¹⁸⁴ teológus, tanár és egyházi író. Négy éves kora körül vakulhatott meg, mielőtt írni és olvasni tanult volna. „Mégis mindenki előtt ámulatos, hogy a dialektikát és a geometriát, melyekhez olyan igen szükséges a látóerő, szinte tökéletes formában elsajátította. Megannyi kitűnő munkát írt [...] a keresztény tanítás alaptételeiről, magyarázatokat, és még annyi mást is, amelyeket számba venni külön jegyzék nélkül szinte lehetetlen.” (Ladocsi, 1988. 43.) Rendkívül széles körű irodalmi műveltsége bölcséleti érzékkel, írói készséggel és pedagógiai adottsággal párosult. A keleti keresztény irányzathoz tartozó Alexandria egyik utolsó tudósaként tanított a katekéta iskolában, majd miután presbiteri szolgálatba lépett az egyház keretein belül saját tanintézetet alapított. Fél évszázadot átívelő pedagógusi pályája során tanítványai a niceai hitvallás védői között is megtalálhatók. Másfél évszázaddal később az 553. évi egyetemes zsinat elítélte, ezért

¹⁸³ Nicea=Nikaia városáról másképpen nikaiai szinódusnak is nevezik, ami a keresztény egyház püspökei számára az első egyetemes tanácskozás volt.

¹⁸⁴ Fogyatékosága miatt nem lehetett pap.

írásait megsemmisítették, így nagy irodalmi művéből csak igen kevés maradhatott ránk. (Kasper, 1995. 212–213.)

A nagy kiterjedésű Frank Birodalomban egészen az i.sz. 8. századig egymás mellett voltak érvényben a római, a germán és a keresztény szabályok, ami tetten érhető a családi kapcsolatok terén, illetve a házassági szokásokra vonatkozóan is. Lehetséges volt a monogám házasságok mellett a poligámia, a konkubinátus vagy vadházasság, a válás és az örökbefogadás is. Először az i.sz. 751-ben hatalomra kerülő III. (kis) Pipin vezette be a szigorú keresztény szabályrendszert. Visszautalva a 3.2.5. fejezetben megfogalmazott kelta és germán hagyományokra a népi vallásosság, a babonák és a keresztény tanok keveredéséből kialakult eltorzult nézet szerint akár születési rendellenességről, akár betegségből visszamaradt vagy balesetből adódó fogyatékosaságról volt is szó, Isten büntetését látták másságukban. Az egyház korabeli tanítása szerint bűnös és tisztátalan életvitelükért kellett ilyen módon bűnhődniük. Az evangéliumi küldetés ellenére „*boldogok a lélekben szegények, mert övék a mennyek országa*” (Mt 5,3) a fogyatékos embereket, de különösen az értelmi fogyatékosok sorsát a bűnnel hozták összefüggésbe. (Häßler és Häßler, 2005. 16.)

5.8 A jótékonyági intézmények kiépülésének kezdetei lépései

A születés, a házasság és a halál mindenkit érintő életszentségei felett gyakorolt befolyása révén az egyház rövid időn belül hihetetlen hatalomra tett szert. Ezen felül az uralkodó szentesítése, a jó és rossz, azaz az isteni akarattal egybecsengő és az ennek ellent mondó állami, hadi, kereskedelmi, politikai stb. gyakorlat jóváhagyása vagy elutasítása is az egyház jogkörébe, illetve kiváltságai közé tartozott. (Girard, 2013)

Az egyház a hagyatékok öröklésének jóváhagyásával, az örökbefogadás megtiltásával, a vérfertőző rokonházasságok korlátozásával, valamint a gyermekek szülői anyagi és jogi felügyelet alóli kiemelése (egyenjogúsítása) révén olyan anyagi tartalékokat volt képes létrehozni, amely megteremthette a nagy egyházi komplexumok alapjait. Az első férfi szerzetesek számára létesített kolostorok az i.sz. 4. században épültek és néhány emberöltő alatt folyamatosan a gazdasági és kulturális élet központjaivá válhattak. Jelentősebb erőt a nagy vidéki kolostorok képviseltek, mivel befogadták és a keresztény eszmerendszer szellemében tovább fejlesztették a kézműipari és művészeti tevékenységeket is. Róma hanyatlása után a népesség számottevő része elhagyta a városokat, a gazdagság és a pompa lassan teljesen elveszett a birodalmi múlt homályában,

helyét a vidéki önfenntartó gazdálkodás, a dolgos élet váltotta fel. Szinte önmagától, valamiféle természetes isteni elv alapján, az egyház átvette a megváltozott társadalmi struktúrák miatt kirekesztett csoportok gyámolítását és segítségét. A világi életet élő hívek bűneit egyre jobban ostromozó klerikusok és a büntetés enyhítését ennek megfelelő mértékben egyre erősebben vágyakozó hívők – az őket megváltó jócselekedet jeleiként – alamizsnát adtak az özvegyeket, árvákat, betegeket és fogyatékos embereket befogadó kolostorok számára. Ezzel közvetlen lehetőségük nyílt segíteni a rászorulókon és szűkölködőkön úgy, hogy közben az egyház is elismerte és méltányolta jó cselekedeteiket. Az örökbefogadások megtiltásával megemelkedett a kitett csecsemők és az árván maradt gyermekek száma. A vidéki kolostorokban tehát összegyűltek és menedékre találtak mindazok, akik a nagy területen szétszórva élő vidéki társadalomtól nem remélhettek olyan lehetőségeket, mint a városi szegények és koldusok. (*Häßler és Häßler, 2005. 14–15.*) A kereszténység egészen egy i.sz. 374-ben született egyházi törvényig nem üldözte a gyermekek eladását, kitevését/elhagyását, még valójában a csecsemőgyilkosságot sem. Majd egy későbbi zsinati határozat rendelkezik a templomok és kolostorok befogadási kötelezettségéről. (*Pukánszky, 2005. 41.*)

Nursiai Szent Benedek (i.sz. 480–547). A bencés rend megalapítóját az „utolsó rómainak” is nevezik, valamikor az ókor és a középkor időhatárán született, de lelkiülete és tanítása egyértelműen egy új világ, egy új történelmi korszak kulcsfontosságú személyiségévé tette. Több szerzetesi közösséget is vezetett mire saját regulája és elképzelései szerint megalapította Monte Cassinón az első kolostort.

Olyan emberképet alkotott, olyan szerzetesideált, aki a kiegyensúlyozott szigorúság és kíméletesség határán egészséges testtel és hívő lélekkel volt képes építeni Isten országát. Sem az elpuhultság, sem a végtelenségig sanyargatott aszkéta nem képes olyan munkabíráásra, amit ő követelt, mondván „a tétlenség a lélek ellensége” regulája rövid időn belül az istenszolgálat iskolája lett. Szerzetesi jelszava az „imádkozzál és dolgozzál” (*Ora et Labora*), amely alapvetően a testről (*cura corporis*) és a lélekről (*cura animae*) való gondoskodást helyezte a kolostori élet középpontjába.

Tisztelte és megbecsülte az Isten képmására teremtett embert, de sem alá, sem túl nem értékelte a fizikai lét, a testi élet e világi fontosságát. A szerzetesek külön ágyon aludtak, a fiatalabbak és az idősebbek nem voltak elkülönítve. Melegen, az évszakoknak megfelelően öltöztek, minden rendtagnak volt két saját inge, csuhája, harisnyája, valamint egy deréköve, matrac, gyapjútakarója, lepedője, párnája, és lábbelije is. Személyes tárgyaik

csak egy kés, író toll, író tábla, varró tű és zsebkendő lehetett, minden más a közösség vagyonát képezte. Az étkezés is elégséges és rendszeres volt, naponta két alkalommal ettek főtt ételt, egy font kenyeret és egy pint bort kaptak mellé. Mivel saját gazdaságukból tartották fenn magukat, az érési ciklusoknak megfelelően fogyasztottak zöldségeket és gyümölcsöket, de húsként csak szárnyasok és hal kerülhetett az asztalra. Ha megbetegedtek mindent megkaptak ahhoz, hogy mihamarabb felépüljenek. (Diós, 2009.) Hozzá tartozik ehhez az emberképhez, hogy a szerzetesek napirendjükben meghatározott időbeosztásban végeztek komoly fizikai munkát, tanultak, olvastak, imádkoztak. Aludni is csak meghatározott ideig volt szabad és a felesleges beszélgetés kifejezetten tiltott volt. Minden egy előre meghatározott, állandó napirend szerint történt.

Benedek a rászorulókat és a betegek ellátását tartotta a legfontosabbnak, mert szerinte a betegeket mindenekelőtt ápolni és gyógyítani kell. Azonban nemcsak a szerzetesek vagy a szerzetesi életre készülők fordulhattak hozzá, hanem bárki segítségére találhatott a kolostorban. *Benedek* szabályzata rövid időn belül az európai kolostori élet általánosan elfogadott regulájává vált és napjainkig a szerzetesi szabályzatok alapját képezi. Az eredeti regula fennmaradt benedeki kéziratának egy kolostori másolatát vitték el *Nagy Károlynak* (i.sz. 742–/768/–814), aki szintén lemásoltatta a királyi levéltár számára. Így máig is olyan példányt olvashatunk, amelyet csak egyetlen idegen helyen készített másolati darab választ el az eredetitől.

A kolostori gazdálkodás egyre komolyabb hajtóerőt jelentett és Európa művelhető földjeinek mind nagyobb része került e kemény fegyelemben élő, tanult és hitük révén gondoskodó emberek kezébe. Ezek a szerzetesi közösségek nem csak a mintagazdaságok szerepét töltötték be, hanem árvaházak, oktatási központok, menedékhelyek és kórházak is voltak egyben.

Az általuk közvetített társadalmi tanítás a tanulatlan, vidéki lakosság számára is érthető, elfogadható és élhető módon jelentette meg a krisztusi eszmék hagyományait. A test és a lélek feladatainak összhangja, az elégséges elvű szigorú rend és a felebaráti szeretetre épülő hit a tettek révén fejtette ki közösségi hatását. Ezen a téren még egy fontos lépést tudott felmutatni, azzal, hogy elfordult a rabszolgaság hihetetlenül alacsony termelékenységű intézményétől és felszabadításukkal földbérlo parasztcsaládokat telepített a mezőgazdasági területekre. A szerzetesek bérloik gyakorlati oktatását, hitének gondozását és a kolostor fent felsorolt szolgáltatásiban való részesedést is kínálták a területükön élőknek.

Az áldozatok felé megnyilvánuló felelősségtudat első jelei valamikor az irgalmasnak nevezett vallási intézményekkel kezdődtek. Az i.sz. 580 körül alapított *Hôtel-Dieu* a nyugati kereszténység első kórháza volt, ahová minden segítségre szoruló beteget és fogyatékos személyt befogadtak, tekintet nélkül társadalmi helyzetére, származására és vallási hovatartozására. E kórház gondozási elveiben jelent meg először hivatalos formában is az áldozatnak az fogalma, amely Krisztus kereszthalálával rokonítva minden fájdalmat, szenvedést és megaláztatást, csak az embert, mint Isten teremtményét tekintette. (Girard, 2013. 159. és 202.)

Rövidesen a püspökségek és az apátságok alkották a megújult európai gazdaság magjait, a püspökök és az apátok maguk pedig a társadalom vezető és példamutató előjáróit. (Johnson, 2005. 194–199; Pukánszky, 2005. 42–43.)

Az ideális rend, az emberi és isteni világ ilyen tökéletes összhangja, az evangéliumi szeretet tana csak ritkán és rövid időre valósulhatott meg a való életben is – bár az elszigetelt vidéki kolostoroknak még mindig nagyobb esélyük lehetett rá, mint a világi hatalomhoz közelebb fekvő társaiknak. Ez az állapot csak alig néhány évszázadig állhatott fenn a középkori Európában és majd *Assisi Szent Ferenc* (i.sz. 1182–1226) próbálta meg újjáéleszteni az eszmeiségét.

Pukánszky Béla (2005) részletesebben ír a római *Quintilianus* (i.sz. 35–96) pedagógiai elveiről és megemlíti, hogy ritkaság volt a tanulásra képtelen gyermek. Ezen elvek szerint a testi fenyítést megalázonak és szolgákhoz méltónak bélyegezve nem tartotta jónak és szükségszerűnek. A keresztény *Pelagius* (i.sz. 350–410) hasonló gondolatait elsöpörte *Szent Ágoston* véleménye a gyermek eredendően rosszra törekvő hajlamairól és az ezt jó útra térítő szigorú nevelésről, amelynek része a testi fenyítés is. (Pukánszky, 2005. 39.)

Németh András (2004. 21.) kiemeli, hogy a korai egyházatyák munkásságára is nagyban támaszkodó, lassan kialakuló középkori fejlődés az első századokban még csak a kolostorok – később az egyetemek – számára hatalmas feladatot jelentett. Ez a munka az ókor utolsó évtizedeiben indult meg és azt a fejlődési folyamatot jelentette, amelynek során a nyugati kereszténység ember- és világképe kialakulhatott. Amely – visszaulva Nyíri Tamás gondolataira is – az európai ember gondolkodásmódját napjainkig jelentős mértékben meghatározza.

Mindezen tanításokra épülve lassan újra szükségessé vált a tanítás és nevelés intézményesülése. Az egyház keretein belül és a szerzetesi közösségekben ez mindvégig fennmaradt és áthagyományozódott, de a világi életben sokáig nem nyerhetett teret a

lovagi eszmény megtestesülésének oldalán. A tudás a teológiai jártasságot és a hitbéli ismereteket jelentette, majd megtartva kivételezett helyét és lassan más tudományokkal is kibővülve nagyon sokáig a tudás legmagasabb fokának mércéje maradhatott.

5.9 Összegzés a kereszténység tanításaihoz

A kereszténység – kialakulásának kulturális közegéből adódóan – egy alapvetően zsidó hagyományokra és ismeretanyagra épülő vallási és társadalmi tanítás jelentős mértékű görög és római jegyekkel is ötvözve. Ennek legjelentősebb megnyilvánulása a démonológia tana, mely alapjaiban ugyan már szintén létezett a zsidóság történetében, de csak Jézus korában vált általánosan elfogadott eszmévé. Ezt fejlesztették tovább a korai egyházatyák a patrisztikus korban, megalkotva a pokol büntetőmechanizmusának előképét és a bűn fogalmának majd másfél évezredre érvényes fogalmát. Így válhatott a tökéletlenség és a hiányosság, azaz a fogyatékoság egyre inkább valamiféle isteni büntetéssé, mely feltétlenül és kétséget kizáróan feltételezi a személyes vagy megörökölt bűnök büntetését. Ettől csak hitének tökéletes átélésével, valamint akaratának teljes Istenre irányulásával szabadulhatott meg valaki. Mindazok, akik ezt felfogni és/vagy teljesíteni a közfelfogásnak és társadalmi elfogadhatóságnak, valamint az egyház egyre szigorodó szabályainak megfelelően nem voltak képesek, azokra megátalkodottként, mint az ördög elkötelezett szolgálóira a kiteszítottság, a megvetés és a halál várt.

Pedig a názáreti *Jézus* tanítása egyértelműen a megszabadító, bűnből feloldozó, megváltó *Krisztus* üzenete, aki mindezért cserébe pusztán hitet és szeretetet várt az emberektől. Az apostolok – főleg *Pál* – és a patrisztikus kor egyházatyái annyira féltették az evangéliumi tanításokat a jelentős befolyással bíró és szerteágazó pogányság befolyásoló hatásától, hogy szinte a minden világi örömről lemondó aszkéta-szerzetes életszentségének szintjére emelték az alapvető megfelelés mértékét. Így *Jézus Krisztus* boldogító és megszabadító küldetése az eufórikus boldogság szabadsága helyett a bűnösök vezeklő családjává alakította a hívek közösségét és egyben a koraközépkori Európa társadalmait.

Ám a fogyatékos személyek vagy testi adottságaik révén nem tehettek eleget a követelmények jelentős részének vagy értelmi képességeik hiányából adódóan fel sem foghatták ennek lényegét és fontosságát. Mindezek a félelmek és képzetek társulva a népi hiedelmek képi világával, az általános iskolázottság és a világról, a természetről és az emberről alkotott alapvető ismeretek hiányával, valamint az állami és egyházi vezetők

teljes önkényével – a pokol büntetésének állandó rettegésében tartották a keresztény világ emberét. Ezt a görcsös megfelelni akarást, a társadalomnak az isteni büntetéstől és az ördög hatalmától való rettegését csak a reneszánsz és a humanizmus tudta lassan feloldani. Átvéve és némi késéssel lemaradva a szükséges változások mögött az egyház is megtette a maga lépéseit, majd napjainkra visszajutott Jézus szeretettanának egyszerűségéhez és a krisztusi megváltás lényegéhez.

Ennek tükrében a fogyatékoság nem kötődik többé a bűn fogalmához, pusztán az emberi sebezhetőség és sérülékenység megnyilvánulása, mely szeretetet, gondoskodást és elfogadást kíván meg és vár el a többségi társadalom önmagukat épnek vélt tagjaitól.

„*Boldogok a lelki szegények, mert övék a mennyek országa*” (Mt5,3) A názáreti Jézus társadalmi tanítása a fogyatékos, gyenge és segítségre szoruló emberekről ma is érvényes és iránymutató. Környezete, földrajzi kiterjedése és eszközei megváltoztak ugyan, azonban mondanivalójának lényege és fontossága két évezred távlatában is változatlan maradt.

Feltűnő a kereszténység korai időszakában, hogy nem tudunk iskolai rendszerűnek nevezhető vagy legalább annak alapjait felmutatni tudó oktatásról beszámolni. E korszak lehetőségeinek a társadalmi tanítás, azaz Jézus igehirdetése adja meg ez irányú fő vonalát. A zsidó kultúra a római elnyomás alatt jelentős hanyatlásnak indult és i.sz. 70-ben történelmi formájában végérvényesen meg is semmisült. A Római Birodalom központi területein élő korai keresztény közösségek főleg a szegényebb néprétegekből tevődtek össze, akiknek nem lehetett lehetőségük iskolai nevelésben és oktatásban részesülni. *I. Constantinus* császár uralkodásának utolsó évtizedében az új Rómát, Bizáncot helyezte előtérbe, ezt építette és fejlesztette a birodalom új központjává. Halála után Nova Romát átnevezték Constantinopolisra, Konstantinápolyra, azaz *Konstantin városára*, i.sz. 337-ben bekövetkezett halálával Róma lassú hanyatlásnak indult.

Ezer esztendővel később *Ibn Khaldún* (1332–1406) a legnagyobb arab történész, történetfilozófus, jeles társadalomtudós és politikus „*Al-Muqaddima*”, azaz „*Bevezetés*”¹⁸⁵ a *történelemben*” című művében ezt így indokolja meg: A tudományok hanyatlását és a tudás elsorvadását minden történelmi korban megfigyelhetjük azokon a területeken, ahol a virágzó városi civilizáció összeomlott. Ennek magyarázata, hogy a vidéki életmód, a háborús időszakok és a gazdasági romlás az emberekből ösztönösen vegetatív életszemléletet vált ki, melyben csak a létfenntartásra és a túlélésre törekszenek.

¹⁸⁵ Maga a cím bevezetést jelent, pl. németül *Die Einführung* a mű címe.

„A tudományok ott számosak, ahol a civilizáció bőséges és a városi kultúra fejlett. [...] Amikor egy civilizáció népessége a megélhetésen kívüli munkaerő-fölösleggel rendelkezik, akkor azt a megélhetésen túli dolgokra fordítja, olyan tevékenységekre, amelyek az ember sajátzerűségét alkotják. E sajátzerűség a tudományok és a mesterségek.” (Khaldún, 1995. 445.; Simon, 2009. 313–314.; Berzsényi, 2014. 145.)

6. AZ ISZLÁM ÁLLÁSPONTJA A FOGYATÉKOSSÁGRÓL ÉS A FOGYATÉKKAL ÉLŐ EMBEREKRŐL

6.1 Történeti bevezető

Először az i.e. 9. században *Sulman-Asaredu* (i.e. 859–824) asszír fejedelem nevéhez köthetően tesz említést egy felirat az arabokról. *Hérodotosz* megjegyzi, hogy a perzsa uralkodók nem tudták leigázni, így szövetséget kötöttek Arábia szabadságot szerető törzseivel. Dél-Arábia népei más utat jártak be, mint északi szomszédaik, nagy birodalmak területéhez tartoztak és még a római korban is folyamatos volt fejlődésük. Vallásuk hasonlított más sémi népek hitvilágához, érdekes eltérés azonban, hogy a napot „*Samsz*” tartották a női és a holdat a férfi princípiumnak, bár az istenségeknek nem tulajdonítottak túl nagy jelentőséget. Úgy tartották az ember életét egy transzcendentális hatalom irányítja, amelyet időnek vagy sorsnak neveztek és az „*ad-dahr*” arab szóval jelöltek. Virágzó költészeti hagyományaik valamiféle törzsi humanizmust mutattak és az élet értelmét is a törzsi büszkeség adta. Már az i.sz. 4. század közepe táján érkeztek keresztény bevándorlók Szíria irányából először *Traianus* (i.sz. 250), majd *Diocletianus* császár nagy keresztényüldözését követően (i.sz. 303-313), a zsidó vallás ennél korábban, a Második Templom pusztulása után terjedhetett el. A későbbi századok a zsidó, keresztény és pogány uralkodók vallási háborúiról szóltak, majd i.sz. 628-ban *Bádhán*, Jemen ötödik satrafája még a próféta életében felvette az iszlám vallást. Arábia különböző területein létrejött államalakulatok másfél évezredes fejlődésének jelentősége és történelmi szerepe az iszlám szempontjából abban áll, hogy létrehozták azt a gazdasági, társadalmi és kulturális közeget, amelyben ez a kifejezetten arab vallás létrejöhetett. (*Benke*, 1997. 46–51.; *Watt*, 2000. 14.; *Goldziher*, 1900. 3–12.) Az i.sz. 7. század első felének Arábiája még nem mutatott eltérést az előző ezer esztendő viszonyaihoz képest, ebben a régióban az ókorból a középkorba történő átlépés társadalmi, gazdasági és politikai változását pontosan az iszlám kialakulása hozta meg.

A történelem során a változó kiterjedésű és birodalmi fennhatóságú iszlám államok területén mindenkor éltek zsidók és keresztények egyaránt, akik a könyv/írás népeiként „*ahl-alkitáb*” nem voltak kötelesek felvenni a vallást. Külön adó megfizetése fejében védelmet élveztek és szabadon gyakorolhatták saját hitüket. Maga *Mohamed* próféta még a kezdeti mekkai korszakban az iszlámot e két nagy monoteista vallás folytatásaképpen, és magát a korábbi nagy próféták utódjaként képzelte el. Azokat a népeket, akiknek szent

könyveiben, az égből jól őrzött tábláról származó – prófétáknak kinyilatkoztatott írás található – különleges hely illeti meg az üdvtörténetben¹⁸⁶. Ebben az értelemben *Mohamed* vallástörténeti és üdvtörténeti rendszerben gondolkodva helyezte el saját küldetését és az iszlám vallást egyaránt. Az ezt követő medinai korszakban azonban különböző társadalmi és politikai hatások miatt ezen az egyedülállóan modern szemléletű hozzáállásán változtatni kényszerült és a kidolgozta az *ábrahámi vallások*¹⁸⁷ elméletét. (Simon, 2009. 26–27.; Watt, 2000. 5–41.; Goldziher, 1900. 17–18.)

„*Ábrahám*¹⁸⁸ nem volt sem zsidó, sem keresztény, hanem *hanīf*¹⁸⁹ volt, alávetve magát Allahnak és nem tartozott a pogányok közé” (3:67/SR) ami egyben azt jelenti, hogy történetileg megelőzte a zsidó prófétákat és a kereszténység apostolait.

A medinai korszak egyik jelentős lépése, hogy *Mohamed* radikálisan szakított a korábbi két monoteista vallással és kialakította az iszlám máig érvényes előírásait, azaz felülírta a mekkai szúrákat. Az ábrahámi vallások lényege szerint *Ábrahám* ősatyában találta meg azt a közös őst, mely indokolhatta a hasonlóságot, de megadhatta az elhatárolódás létjogosultságát is egyben.

Noé Szem nevű fia révén az arabok is a sémi népekhez tartoznak, azonban *Ábrahám Hágártól* született *Izmáél/Izmáil* nevű fiának leszármazottaiként más nemzetséget vittek tovább, mint a főfeleségtől, *Sárától* született *Izráel* leszármazottai. Így az arabok az izmaeliták. „Az egyiptomi *Hágár* fia, akit ez *Ábrahámnak* szült” (Ter 21,9) és akit *Sára* kérésére a gyermekkel együtt elkergetett. De „*Isten meghallotta a gyermek hangját, s az Isten angyala az égből megszólította Hágárt és azt mondta: »Mi van veled, Hágár? Ne félj, mert Isten meghallgatta a gyermek szavát ott, ahol van. Kelj föl, vedd a gyermeket és tartsd erősen a kezében, mivel nagy néppé teszem.«*” [...] *Isten a gyermekkel volt. Az felnőtt, a pusztában lakott és új vadász lett.*” (Ter 21,17–20).

Mohamed az ábrahámi vallások elmélettel meghatározta az iszlám viszonyát az *ahl-alkitab* vallásaihoz. Az iszlámot *Ábrahám* ősatya révén a legősibb és legtisztább vallásként értelmezte, melyet a zsidók és a keresztények – prófétáik intései ellenére – később félre magyaráztak/meghamisítottak, és amelynek a neki adott kinyilatkoztatás szerint pusztán csak eredeti formáját állította vissza. Ő maga a próféták pecsétje „*khátim an-nabijjín*”, azaz a kinyilatkoztatás helyesbítője és egyben az utolsó isteni küldött. (33:40) A Korán szerint a

¹⁸⁶ A Korán vonatkozó szúráinak versei/részletei: 85:21–22, 43:4, 13:39, 87:18, 53:36. (Simon, 2009. 26.)

¹⁸⁷ Simon Róbertnél Ábrahám-vallások fordításban találjuk meg.

¹⁸⁸ *Ibrāhīm*, az abar nyelvű névváltozat szerint.

¹⁸⁹ A *hanīf* jelentése tiszta, romlatlan, eredeti hittel rendelkező. (Korán OCs fordítás lábjegyzete, 96. old.)

zsidók és a keresztények ugyanattól az Istentől kapták kinyilatkoztatásukat. (Simon, 2009. 16–17.; Watt, 2000. 5–41; Benke, 1997. 95.; Goldziher, 1900. 17–23.)

A Római Katolikus egyház a II. Vatikáni Zsinat „Nostra Aetate” című okmányában szól a nem keresztény vallásokról és röviden, de nagyon pontosan egyúttal össze is foglalja az iszlám vallás lényegét. E szerint nagyra becsüli követőit, mert ők is „*az élő és létező egy igaz Istent imádják*”, aki könyörületes, és mindenható Teremtő és prófétái révén kinyilatkoztatásokat küldött az emberekhez. A muszlimok is követik Isten – vagy, ahogy arabul nevezik *Allah*¹⁹⁰ – parancsolatait és *Ábrahámot* tekintik ősüknek. *Jézust* is prófétaként tisztelik, bár nem Isten megváltó fiaként tekintenek rá. Elfogadják az eszkatológia tanát és fontosnak tartják az „*erkölcsös életet, Istent pedig főként imával, jótékonykodással és böjtöléssel tisztelik.*” (Cserháti és Fábián, 1975. 411.)

6.1.1 Mohamed próféta személye és tevékenysége a fogatékosság szemszögéből

Az időszámításunk szerinti hetedik század első évtizedeiben lépett fel Mekka városában *Mohamed ibn Abdalláh*¹⁹¹ próféta (i.sz. 571–632), akit saját korában a pogány arabok gyanús varázslónak és megszállott költőnek tartottak. *Mohamed* olyan elbűvölően szép és stilsztikailag is tökéletes verseket recitált, hogy a mekkaiak megigézve hallgatták prédikációit. Többen már az első időszakban felismerték küldetését és követni kezdték tanításait, azonban a Korán történeteiből tudjuk, hogy sokan elutasították és hazugnak, megszállottnak vagy csak egy bolond jövendőmondónak, illetve varázslónak hitték.

Erre vonatkozóan *Düdükçü* szerint 46 helyen történik említés a Koránban, az alábbiakban kiemelt néhány példa szerint:

„[...] *A hitetlenek azt mondják: »Bizony ez nyilvánvaló varázsló!«*” (10:2/SR)

„*A hitetlenek azt mondják: »Ez csupán hazugság, amit (Mohamed) koholt, és amiben mások segítettek neki!« Gonoszság és hamisság jön tőlük*” (25:4/SR)

„[...] *Vajon hagyjuk el isteneinket egy örült költő miatt?*” (37:36/OCs)

„[...] *Talán hagyjuk el isteneinket egy dzsinntől megszállott költő kedvéért?*” (37:36/SR)

Ebben az utolsó fordításban jól kivehető a kereszténység fejezetben tárgyalt démonológia tana, a szellemi lények befolyásoló hatalmának hagyománya az ember elméje felett.

A hagyomány úgy tartja, hogy a próféta írástudatlan volt és 40 éves korában kapta az első kinyilatkoztatást, viszontagságos évtizedek harcai és házasságok révén azonban már

¹⁹⁰ „*Allah*” (al-Lah) az ősi arab panteon főistene, jelentése „*Isten*” az arab nyelvben. Ez héberül „*Elohim*”, arámi nyelven „*Eloáh*”. (Armstrong, 1996. 172.)

¹⁹¹ Arab írásmóddal *Muhammad*, nálunk a török nyelvből átvett névváltozat honosodott meg.

az iszlám nevében rendezte a társadalmi viszonyokat és még életében megalakulhatott egy Medina központú szövetségi állam.

Mohamed próféta még életében kiemelt követői közül néhány fogyatékos személyt, akikre fontos feladatokat bízott vagy oly módon segítette őket, ami egyben példaértékű társadalmi tanításnak is számított.

A vak *Abdullah ibn Umm Maktum* volt az az ember, akiről a Korán 80:1–10 versei beszámolnak, és aki miatt Allah azonnali figyelmeztetésben részesítette a prófétát, mert nem volt vele kellően türelmes. Ettől fogva *Mohamed* személyes követői között szinte elsőként vette fel az iszlámot, hűséges tanítvány volt és kívülről tudta a Korán verseit. Medinába érkezvén a *Mohamed* őt nevezte ki az első müezzinnnek, aki imára hívta a híveket. A hagyomány szerint a próféta sokszor köszöntötte őt úgy, hogy „Isten hozott hozzá, akinek fontossága miatt az én Uram engem megszigdott.” (*Hegedűs*, 2008. 17.) *Ibn Umm Maktum* személyének fontosságát igazolja, hogy a próféta távollétében többször is ő volt Medina megbízott vezetője.

Másik példa a szegénységben élő és visszataszító külsővel rendelkező *Dzsulajbib* története, akihez senki sem akarta hozzáadni a leányát feleségül. Azonban a próféta személyesen kérte meg számára egy tekintélyes család leányát és alapozta meg ezzel a társadalmi elfogadás és az előítélet-mentesség iszlám rendszerét. (*Güvercin*, 2013.)

6.2 Az iszlám emberképe

Az iszlám szúfi¹⁹² misztikája saját képére alakította a zsidóság és a kereszténység létfilozófiai modelljét. *Abu Abdullah Ghulam Moinuddin* „Die Heilkunst der Sufis” (1984) című könyvében részletesen elemzett filozófiai emberképet magyarázza érthetőbb, egyszerűsített formában *Jalaluddin Rakhmat* „Die Ethik des Helfens im Islam” (2005) címen megjelent írása.

Az ember három különböző világhoz tartozik, ezért élete három különböző szinten értelmezhető. A „*nepsz*” a testi, a fizikális szint. A „*fikr*” az értelmi, szellemi, a pszichológiai szint és a „*rúh*” az örök lelki valóság.

Maga a „*nepsz*” a test szükségleteit és vágyait jelenti az arab nyelvben, az élelmet, a meleget, a nyugalmat, a gazdagságot, egyszóval mindent, ami az érzések és érzelmek által vezérelt ösztönök és szükségletek körébe beletartozhat. A test minden betegsége és fogyatékosága levezethető ezeknek hiányából vagy túlzott meglétéből. Maga a kifejezés

¹⁹² Az iszlám misztikus filozófiájának és meditációs gyakorlatának tana.

széles jelentéstartalommal rendelkezik, használatos lélegzet, állati lét, lélek, önvaló, személy, létezés és például személyiség értelemben is. A szúfizmus a lélek fejlődésének értelmében alkalmazza, amiképpen az emberi viselkedés, a személyiség és a jellem tükrében ez megjelenik. Ennek legfelsőbb foka, az a fajta teljes megvilágosodás, amit univerzális léleknek „*nafsî kull*”-nak neveznek, ez az istennel való egyesülés, a teljes lelki összeolvadás misztikus állapota.

A másik szint a tudat és az érzelmek világa, melyek nem határolódnak el teljesen egymástól és jelentősen mértékben hatnak a „*nefs*z”-re, a testi és lelki egészségre is. Megtalálható a hangulatnak, az érzéseknek és az érzelmeknek is a maga kiváltó oka, melyek azonnali fizikai hatást gyakorolnak a testre. Ilyenek például a düh, a félelem, az öröm, az aggodalom és a gyűlölet is. Amennyiben ezek az érzelmek hosszabb ideig meghatározzák az ember hangulatát és érzéseit már felborítják a test szintjeinek belső egyensúlyát és betegséghez, szélsőséges esetben annak állandósulása révén fogyatékosághoz vezethetnek. A mentális világ szintjét az arab nyelv a „*fikr*” szóval jelöli, ami alapvetően meditációt vagy nagyon elmélyült gondolkodási folyamatot jelent.

Az emberi egzisztencia harmadik szintje a „*rúh*”-nak nevezett lélek, mely a halál után is tovább él, amikor a testi élet kialudt és a szellemi lét elenyészett.

E három szint összhangja jelenti az ember valójának egészét, a test aktivitását a tudat és a benne lakozó lélek által. A köznyelv, a mindennapi élet beszédfordulataiban már évezredek óta szinonimaként használta a szellem és a lélek szavakat, a létfilozófia fogalmai szerint azonban a szellem és lélek más minőséget jelent. A szellem a testi világ, az ember számára a földi élet szükségleteihez és a testi mivolthoz kötött szellemi és lelki tartalom, a lélek azonban maga a halhatatlan isteni rész.

Az élet lehelete, azaz a születés utáni pillanatokban az első levegővétel csak Allah engedélyével történhet meg, ez maga az „*idhn*”. (Rakhmat, 2005. 132–134.) *„Ha föld összes orvosai összegyűlnek, és minden gyógymódot kipróbálnak, akkor sem tudnak meggyógyítani olyan embert, akitől a Teremtő Egy Isten – bárhogyon nevezzék is – visszavonta az „idhn”t, az élet, a levegővétel engedélyét. Mivel a lélegzet aktiválja a testi funkciókat, annak véget ért a földi élete.”* (Rakhmat, 2005. 133–134.)

Az emberkép sematikus vázlatát mindhárom ábrahámi vallásra vonatkozóan az alábbiak szerint tudnám szemléltetni:

test /hús és vér/ (héber *baszar* – arab *basar* [jel. ember])

lélegzet /az élőké, hordozója a vér/ (héber *nefes* – arab *nefes* és *nefsz* [jel. lélek, személy])

→ az élet lehelete, élőlények /állatok/ = *nefes haja*

Isten lelke/szelleme, isteni energia, léttöbblet (héber *ruah Elohim* – arab *Rúh Allah*)

→ Ádám és Éva, azaz a paradicsomi állapot

tudatosság, akarat, jellem (héber *nesama* – arab *naszama* [jel. személy, lélekszám])

→ az önfenntartó, gondolkodó, alkotó ember¹⁹³

6.2.1.1 Test és lélek értelmezése a még meg nem született gyermekek esetében – az iszlám vallásjog álláspontja az abortuszról és a fogyatékos újszülöttekről

Az iszlám előtti arab társadalomban gyakori lehetett a gyermekkítétel, hangsúlyosan a leánygyermek kitétele. Ennek tilalma több helyen is megjelenik a Koránban. „*És ne öljétek meg a gyermekeiteket a szegénységtől félve, - mi ellátunk benneteket és őket! Bizony, nagy bűn az ő megölésük!*” (17:31/SR) „*[...] Bánjatok jól a szülőkkel! Ne öljétek meg a gyermekeiteket szegénység miatt – mi ellátunk benneteket és őket [a szükségessel]! Tartsátok távol magatokat a hitvány cselekedetektől, legyenek azok láthatóak vagy rejtettek. És ne öljétek meg – csak jogosan – [ember]életet, amit Allah tilalmasnak nyilvánított. [...]*” (6:151/SR) Kiváltó ok lehetett a szegénység vagy a társadalmi szégyen is, ami a leánygyermek születésekor érte a szülőket, illetve a leányok kiházásításával járó hozomány, amely szintén képes anyagilag tönkre tenni egy családot. Valamint a folyamatosan hadban álló és önmagukat megvédeni kényszerülő törzsek esetében a leányok nem jelentettek értéket a közösség számára, hiszen ők maguk is védelemre szorultak. Társadalmi hasznosságukat tehát az általuk elfogyasztott élelmiszerben és a hozzájuk járó hozományban számolva komoly terhet jelentettek a család számára. „*És ha valamelyiküknek leánygyermek születését hozzák hírül, orcája elsötétedik és haragvás tölti el; elrejtetik az emberek elől a rossz hír miatt, amit hírül hoztak néki: vajon megtartsa-e őt a szégyenre, vagy rejtse el őt a homokba? Bizony rosszul ítéelkeznek!*” (16:58-59/SR)

Születésszabályozás terén a Korán a 2. szúra 233. versében két éves szoptatási időt tanácsol az anyáknak, ami a gyermekáldások közötti több éves szünetekre ad lehetőséget. Maga a megelőzés értelmében vett fogamzásgátlás nyíltan, de meglehetősen ellentétesen módon jelenik meg a Koránban. Általában a természetes, megelőző módszereket – mint a próféta idejéből származó gyakorlatot – a vallástudósok is megengedhetőnek tartották.¹⁹⁴

¹⁹³ Az arab kifejezések helyességét Galgóczi István ellenőrizte.

¹⁹⁴ *Abū Muhammad 'Alī ibn Ahmad Ibn Hazm az-Zāhirī al-Andalusī* (994-1064) egy késői hadisz jelentőségét hangsúlyozva minden ilyen cselekedetet „rejtett gyermekgyilkosság”-nak minősített és ellenezett.

Ezzel szemben az abortuszt szigorúan tiltották, azonban erre vonatkozóan szerteágazó szakirodalom nem született. A Korán nem nyilatkozik közvetlen egyértelműséggel a művi terhességmegszakításról sem, ám alapvetően kiemelt jelentőségű az élet értéke és így a megóvása is. Viszonylag egységesnek tekinthető a vallásjogi iskolák, azaz a „*madzhab*”-ok álláspontja, amely szerint határidőhöz kötési szabályként úgy rendelkeztek, hogy az élet lehelete a 40. nap után tölti el az embriót a magzati szakaszban. Ez bizonyos értelmezések szerint a fogantatástól számított 120. napig kitolható, ennek értelmében súlyos, orvosi esetekben még vallásjogilag is engedélyezhető a terhesség megszakítása. A terhesség későbbi szakaszában már figyelembe veszik és tiszteletben tartják a magzat jogait, azonban amikor az anya élete a tét és a gyermek vele együtt meghalna – elkerülve a legsúlyosabb, kettős veszteséget – az anya élete elsőbbséget élvez. Valós vészhelyzetek szabályozására az iszlám jogrendje, a *saría* kidolgozta és alkalmazza a „sürgős szükséghelyzet” (*darūra*) szabályát, mely egyéni elbírálással, de alkalmazza még az egyébként tiltott dolgok engedélyezését is. (Klöcher és Tworuschka 2005. 116.)

Az iszlám szélsőséges irányzatai napjainkban is ellenzik a fogamzásgátlás és a terhességmegszakítás minden formáját és lehetőségét, mert ezt a közösség megcsönkítésaként értelmezve, a hit elárulásaként értékelik. Az iszlám világhoz tartozó kultúrák sokféleségükből adódóan a hagyományos helyi szabályzókat összemossák a vallási tanításokkal, ezeket bizonyos esetekben az iszlám törvényeként magyarázva, vagy a prófétai hagyományra hivatkozva érvényesítik és tartatják be. (Klöcher és Tworuschka, 2005. 23–24.)

Az iszlám világban is minden gyermek Isten ajándéka és ezáltal rendkívüli értékkel bír úgy a család, mint az egész közösség számára. A gyermek születésétől válik két ember házassága családi kötelékké és gyarapítja a hívek közösségét az „*ummā*”-t¹⁹⁵ is.

A születést megelőző vizsgálatok esetében diagnosztizált fogyatékoság csak abban az esetben vezethet – bizonyos hittudósok véleménye szerint – a terhesség megszakításához, ha orvosilag egyértelmű, hogy a magzat a születést megelőzően el fog halni. A szigorúbb vallásjogi értelmezések megvárják, míg a magzat már bizonyíthatóan nincs életben és csak ekkor engedélyezik a beavatkozást. Amennyiben a születendő gyermek esetleges fogyatékosága ellenére egészségesnek¹⁹⁶ mondható, úgy nincs oka a terhesség megszakításának. Nem negatív bélyeg a fogyatékoság és nem lealacsonyító

¹⁹⁵ A muszlim hívók közössége, ez lehet csak egy család, vagy falu, vagy egy egész ország, de jelentheti a világon élő minden muszlimot is.

¹⁹⁶ Például Down szindróma esetében.

megkülönböztető jegy. A teológiai tanítás értelmében minden egyes ember más és más, mindenki Isten egyedi teremtménye, akinek csak a teremtője lát igazán a szívébe. (*Schirrmacher és Spuler-Stegemann, 2004. 199.*)

6.3 Fogytékosság a Koránban és a hagyományirodalomban

6.3.1 A fogytékosság nem a bűnök büntetése

Az előző két nagy fejezetben bemutatott monoteista, ábrahámi vallással megegyezően az iszlám is abból indul ki, hogy *Allah* az embert a legtökéletesebb alakban teremtette meg. Így maga az egészség is része a teremtés rendjének és azon javak közé tartozik, amelyet az ember isteni ajándékként kapott. Ám a sérülékenység, a tökéletlenség, a mulandóság és a megbetegedésre való hajlam is része a teremtmény életének, így önmagában a betegség fogalma is többféle jelentéssel bírhat. Kifejeződése lehet az ember természeténél fogva meglévő gyengeségének, sebezhetőségének és halandóságának, azonban lehet egyfajta jelzés az érintett bűneire és hibáira vonatkozóan, amely egyben magában hordozza a bűnbocsánat, az isteni próbatétel lehetőségét is.

Lényeges viszont, hogy semmiképpen sem egy bosszúálló Isten büntetése. Ebben az értelemben a betegség akár a bűnbánat és az Istenhez való visszatérés eszköze is lehet. Ennek lélektani tényére az európai szakirodalom is számtalan példával szolgál, de megjelenik a Bibliában is, *Jób* történetében és az evangéliumokban *Jézus* gyógyító csodái kapcsán. (*Sohn, 2004. 45–46.*)

Az iszlám rendszere szerint a fogytékosság nem a bűnök következménye vagy utólagos büntetése, hanem egy Istentől rendelt, a világ rendjében létrejövő helyzet vagy állapot. Ugyanakkor a betegség és ez esetben a tartós betegségeként értelmezhető fogytékosság is egyfajta vezeklésként vonja magával a bűnbocsánatot. A társadalom nem taszítja ki fogytékos tagjait, hanem a muszlim család természetes közösségének kötelékében élhetnek. Integrációjuk azonban a közösség és a család képességeitől, lehetőségeitől függ, alapvetően erre gyakorolhat hatást a kor szellemisége és a népi hitvilág befolyásoló ereje. A Korán tanítása szerint a fogytékos személyek társadalmi integrációjának sem ideológiai, sem gyakorlati akadálya nincs.

Úgy tekintenek ezekre az emberekre, mint akiknek bizonyos képességei behatároltak vagy erősen korlátozottak és segítségre ennek okán, illetve ezeken az életterületeken lehet szükségük. A különböző fogytékosságú emberek sem egyforma mértékben csökkent

képességűek, ahogyan az ép emberek is sokféle tulajdonsággal rendelkezhetnek. Mindenkinek más segítségre van szüksége és más területeken jeleskedhet.

„*És nem egyenlő egymással a vak és a látó. S azok, akik hisznek és jótetteket cselekszenek, nem [egyenlőek] azzal, aki rosszat tesz.*” (40:58/SR)

Bár a betegségek és fogyatékoságok próbatételének lehetősége komoly gyakorlati problémákat vet fel, a teológiai alapokon nem változtat. Egy beteg ember, egy fogyatékos személy, betegségének és/vagy képességcsökkenésének mértékében van kiszolgáltatva másoknak. Ezt a nézőpontot megfordítva felmerül a kérdés, hogy milyen feladatokat, kötelezettségeket ró a környezetében élőkre az ő ellátásának feladata. A nehézségek és a gondok hittől, világnézettől függetlenül sok mindenre megtanítják az embert: szeretetre, reményre, végtelen türelemre. A Korán megfogalmazása szerint „*Allah egyetlen lélekre sem ró ki többet, mint amennyire az képes.*” (2:286./OCs) „*Allah nem terhel meg senkit sem [súlyosabb teherrel], mint aminek [elviselésére képes].*” (2:286./SR)¹⁹⁷

Ennek nyomán a hagyományos társadalmak muszlim közösségeiben egy fogyatékos személy segítségét és ellátását magától értetődő feladatnak tekintik. (Müller, 2002. 185.) Mindazok, akik a család, a hit, a társadalom védelmében szerzett sérüléseik okán váltak mozgáskorlátozottá, vagy szereztek más, maradandó sérüléseket a közösség hősként tiszteli.

Az iszlám szerint azok, akik így életüket vesztik mártíroknak, vértanuknak számítanak és jutalmuk a paradicsomba való feltétel nélküli bejutás isteni ajándéka lesz.

A betegséget és ezzel együtt a fogyatékoságot nem feltétlenül szükséges Isten ajándékának és a megtérés útjának tekinteni, a genetikai problémákból adódó fogyatékoságot egyszerűen isteni akaratként kell elfogadnia minden hívő muszlimnak. Ugyanazzal a szerető könyörületességgel kell felé fordulnia, mint ahogyan *Allah* fordul az emberek felé. (Sohn, 2004. 46–47.)

Ennek értelmében a beteg és/vagy fogyatékos emberek, akik életükben másfajta szenvedést kaptak osztályrészül, mentesülnek az isteni igazságszolgáltatás súlya alól, ők magától értetődően, mintegy alanyi jogon kerülnek be a paradicsomba. Erről Korán azt tanítja: „*Nem lehet fölróni sem a vaknak, sem a nyomoréknak*¹⁹⁸, *sem a betegnek, [ha nem szállnak harcba].*” (48:17/SR) A „Negyven hadisz”-ban megtaláljuk ezt *Szahih al-dzsámi*

¹⁹⁷ A kétféle fordítás a magyarénál sokkal szerteágazóbban fogalmazó arab szöveg eredeti hatását kívánja megmutatni.

¹⁹⁸ Az arab szótári alak „sántát” jelent és más fordítások (OCs és KZsH) is így használják. A francia, német és az angol fordítás is a „sánta”, „béna”, „gyenge” szavakat használja. (Galgóczy István kiegészítése)

4300-ra történő hivatkozásnál „Nehézségeket küldtem szolgálra, és megpróbáltam őt. Jutalmaztatók hát tovább úgy, ahogy ezelőtt is jutalmaztatók, amikor egészséges volt.” és al-Bukhari idézeteként a 19. hadiszban. „Mohamed Próféta azt mondta: »A Magasztos Allah azt mondta: Ha próbára teszem a szolgálmat, a látását illetően, és ő türelmesen viseli ezt, helyette kárpótlásként neki adom a Paradicsomot«”. (Shubail, 2008. 174–175.)

Az imádkozás során ugyanolyan jogai vannak egy fogyatékos személynek, mint az ép hívőknek – hiszen az imádság az Istenhez intézett fohász –, ennek megértését pedig magára Istenre kell bízni, aki az emberek szívét vizsgálja.

Az ember lelke mások számára láthatatlan marad. Mindaz, amit képességeink szerint ki tudunk fejezni önmagunkból, önmagunk által, csak lenyomatai az emberi lélek teljességének. Az ábrahámi vallások tanítása szerint, kizárólag Isten az, aki igazán ismeri az embert, énjének bizonyos részei még önmaga előtt is rejtve maradnak. Attól, hogy valaki fogyatékosága okán nem tud a külvilág felé elégséges módon megnyilvánulni, még nem jelenti azt, hogy belső világa is ezt tükrözi. Ezért az egyik embernek nincs joga megítélni a másik embert.

Pusztán az lehet és kell, hogy legyen a kötelessége – a kisgyermek és az idős emberek mintájára –, hogy lehetőségeihez képest biztosítja számukra a legmegfelelőbb, legméltóbb emberi életet. „[legyetek] jók a szülőkhöz! Ha kettejük közül az egyik, vagy mindketten élemedett korba jutnak, ne mondd nekik azt, hogy »Pfüj!« és ne becsméreld őket, hanem tisztelettel beszélj velük!” (17:23/SR)

6.3.2 Az egészség és az emberi test értéke

Az iszlám hangsúlyozottan szólít fel és buzdít a betegségek megelőzésére, a gyógyításra és az egészséges életmódra. Minden olyan módszerben, mely az ember fizikai és lelki közérzetének javítását szolgálja, megvan az isteni gyógyító erő. A tisztálkodás, az egészséges ételek, a mértékletesség és még sok más vallási előírás szolgálja ezt.

Mohamed próféta áthagyományozott mondása szerint Allah minden betegségnek megteremtette az ellenszerét, a gyógyszert is. Az ember feladata egy adott történeti időben, hogy kutatva a világot, tanulva annak titkait megtalálja a lehetőségeket. Számos betegség gyógyítási módját még valóban nem fedezték fel, ám az a tény, hogy valami jelenleg nem áll a tudomány rendelkezésére, még nem zárja ki létének lehetőségét, illetve azt a tényt, hogy előállítása lehetséges volna. Ennek fényében mindenkor nagy hangsúlyt fektettek a gyógyító szerek megalkotására, fejlesztésére és a kezelések tökéletesítésére. Nagyra becsülték a tudást és a tudós embereket, mert ők azok, akik azon munkálkodnak,

hogy jobbá, szebbé, hasznosabbá tegyék az egész közösség életét. Bár nagyon fontos az egyén elismerése, mégis az iszlám alapvetően közösségben, *ummá*-ban gondolkodik. A személyes kötelesség és a társadalmi érdek egy olyan dimenzióját mutatja be, melyben nem az egyén sikere és jóléte, közvetlen környezetének előnyei a leginkább motiváló tényezők, hanem az isteni teremtés rendjének szolgálata, mely szerint az emberiség nem azért kapta a Földet, hogy kihasználja, hanem, hogy ontológiai küldetését teljesítse. (Heine, Khoury és Oebbecke, 2000. 224.; Sohn, 2004. 48.)

Ugyanakkor létezik a betegség – és ezzel együtt a fogyatékoság – értelmezésének egy másik, misztikusnak mondható, de határozottan szélsőséges és a saría általános érvényű jogrendjében alapvetően tilalmas elképzelése is. E szerint mindenfajta gyógyító kezelés alapvetően az isteni akarat és elrendelés ellen való, mert kizárólag az isteni kegyelem képes az embert meggyógyítani. Kevésbé radikális nézet a kezelés hiányának felvállalása vezeklési céllal, vagy a türelem erényének magas fokú gyakorlása érdekében. (Sohn, 2004. 48.)

6.3.3 Az értelmi fogyatékos személyek megítélése és az iszlám demonológiája

Az értelmi sérült emberekre vonatkozó hagyomány *Imam Ali* elbeszélésében maradt ránk. „A Próféta (Allah áldása és békéje Reá) azt mondta: »Három ember nem lesz elszámoltatva: a gyermek, ameddig fel nem nő; az alvó ember, ameddig fel nem ébred és az elmebeteg [illetve értelmi sérült ember], ameddig meg nem gyógyul.«” (Sunan Abu-Dawud, 4: 4402-t idézi Hegedűs, 2008. 5.)

A néphit és az ezzel keveredő vallásosság babonás hiedelmei széles körben fennmaradtak és elterjedtek és az egész keleti világban. Megszemélyesítik a szellemi lények és a sátán gonosz és démoni erejét, amelyek megidézhetők a fekete mágia segítségével vagy rontást okozhatnak a „gonosz pillantás”, a magyar nyelvben is létező „szemmel verés” által. Így okozva álnok módon betegségeket, fogyatékoságot, szerencsétlenséget vagy akár halált is.

Ellentmondásosan kezeli a hivatalos iszlám a szellemi lények, a dzsinnek létezését, azonban a Korán számos versében található rájuk vonatkozó utalások.¹⁹⁹ Igyekszik tudatosítani azonban a hívőkben, hogy ezek a lények is Allah akaratának vannak alárendelve, az ő teremtményei – a füsttelen tűzből – és neki tartoznak engedelmességgel. Az emberi érzékelés számára a szellemi lények valóságos/fizikai módon nem realizálhatók, azonban többféle módon és alakban is megjelenhetnek, azaz láthatóvá, érzékelhetővé

¹⁹⁹ 6:128, 37:158, 55:14 és 72:6 Korán helyeken (Sohn, 2004. 52.)

tehetik magukat. *Hans-Jörg Assion* itt arra utal, hogy a pszichés betegségek, a lelki sérülések és az értelmi fogyatékoság leggyakoribb okának a szellemi lények ártó hatásait gondolták. (*Assion*, 2004. 28-29.; *Klöcher és Tworuschka*, 2005. 131.)

Az általános népi vélekedés szerint egy természetfeletti erő képes a szemkontaktuson keresztül hatni, akár anélkül is, hogy az az ember, aki a gonosz pillantást küldte, ennek feltétlenül tudatában lett volna. Mindez szorosan kapcsolható olyan emberi érzésekhez, mint az irigység és a féltékenység, ezért a sikeres, tanult, egészséges és vonzó embereket tartották a legveszélyeztetettebbeknek. (*Assion*, 2004. 25.; *Klöcher és Tworuschka*, 2005. 131.)

Az iszlám hivatalos álláspontja a kezdetektől fogva elutasítja a mágikus gyakorlatot és minden ehhez kapcsolódó népi hiedelmet. Hagyománya azonban annyira erős, hogy széles körben napjainkig tartja magát, ezért sokan hordanak valamilyen talizmánt, folyamodnak mágikus gyógyulásért, bízzák magukat imájukkal Allah akaratára, mennek zarándoklatra vagy ajánlanak fel valamiféle áldozatot. (*Sohn*, 2004. 55.; *Assion*, 2004. 30.)

A bolondok és az örültek olyan személyiséggel rendelkező emberek, akik impulzív, kontrolálatlan és oktalan viselkedésükkel feltűnést keltenek, valamint szóbeli megnyilvánulásaikkal is a társadalom értékeit és életmódját kritizálják. *Eren Düdükçi* „Mağnün – Die Gestalt des Heiligen Verrückten im islamischen Mittelalter” (2007) című disszertációjában az értelmileg akadályozottak helyét és szerepét elemzi az iszlám középkor (i.sz. 639–1517) irodalmában és ezzel együtt a társadalmi gondolkodásban. Ennek értelmében az értelmi fogyatékoság és általában a fogyatékoság alapvetően egy olyan absztrakt, melyet saját kultúrtörténeti összefüggéseiben szabad csak vizsgálni. Az orvosokat és a tudósokat sokszor megoldhatatlan kérdések elé állítva a fogyatékos személyek mindenkor megigézték vagy rémisztették az embereket. A társadalom többségének nézőpontjából a másság, a deviancia és az abnormális viselkedés mindenkori megítélésének lényege, hogy az adott történeti korban és földrajzi helyen mi számít különösnek, szokatlannak, eltérőnek.

Az értelmi és/vagy testi fogyatékoság megítélése és ennek elfogadása, adott esetben kezelése, gyógyítása minden esetben a társadalom szociokulturális helyzetének függvénye. Elsődlegesen társadalmi tényezőként volt jelen a fogyatékos személyekhez való viszonyulás, és csak ennek függvényében válhatott medikális problémává a pillanatnyi lehetőségek jelen idejű tükrében. (*Düdükçi*, 2007. 3.)

Az értelmi fogyatékoság és a normalitás hajszálvékony határvonala a történelem során mindvégig nagyon törekeny korlátok közé szorult.

Julius Wellhausen „*Reste arabischen Heidentums*” (1927) című művében részletesen elemzi a szavak keletkezését és jelentéstartalmának változásait. Legtágabb értelemben az értelmileg akadályozottakat, azaz a bolondokat iszlám kontextusban, arab nyelvben „*mağnūn*” (többes számban „*mağānīn*”) szóval jelölik. Ami az arab gyökerű „*ğanna*” szóból származik, ennek jelentése eltakarni, elrejtteni valamit. Jelentése szorosan kapcsolódik a „*dzsinn*”, a szellemszerű, kísérteties lényekbe vetett hittel, amelyek között jók és gonoszok egyaránt előfordulnak. Említés történik róluk a Koránban is. Ők azok, akik az arab népi hitvilág szerint már érintésükkel is tetszhalált, mániát, idegzsábát, lázat, járványokat és mindenekelőtt örületet okozhatnak. Így a „*mağnūn*” szószerinti jelentése „valaki, aki (egy dzsinn-től) megszállott lett”, azaz megbolondult. Ahogyan a 7.1. pontban idézett 36:37. Korán szúrában is szerepel „*ša’īr mağnūn*”, azaz megszállott – mai szóhasználatunkkal élve: bolond – költőnek tartották először sokan *Mohamed* prófétát is. (*Wellhausen*, 1927. 155–156.) A fentieket igazolja még röviden *Simon Róbert* „*Iszlám kulturális lexikon*” című munkájának „*Elmebetegségek az iszlámban*” címszavánál található magyarázat. (*Simon*, 2009. 117–120.)

A népi hitvilág értelmezéséből adódóan a démonoktól való megszállottság az értelmi fogyatékosok számára egy egészen különös helyet határozott meg az iszlám társadalomban. A bolond nem pária. Nem taszította ki a társadalom, csak képességük és tehetségük, illetve talán képtelenségük és tehetségtelenségük révén szorultak ki a munka és a társadalmi élet tevékenységeinek jelentős részéből. Az iszlám társadalomban sok *mağānīn*-t az isteni felismerés embereként tiszteltek, mivel ez a fajta felismerés „*ilm, ma’rifā*” az isteni jóindulat és kegyelem adománya. Társadalmi értékelése volt az alapja az egész Közel-Keleten annak a vallási interpretációnak, – amiről már az előző fejezetekben is többször szó esett – hogy az értelmi fogyatékoság ilyen értelmezésének az az antik görög és az ókori zsidó-keresztény felfogásban is megtalálható elgondolás áll a háttérben, mely szerint az elme épségének elvesztése vagy Isten büntetése, vagy valamiféle kitüntetett kegyelem. Így a *mağānīn*-hoz mindenki egyfajta hódolattal, bámulattal, borzalommal, undorral és iszonyattal vegyes tisztelettel közelít. Az örültek és tudós bolondok magától Istentől nyertek felmentést a vallási szabályok alól, amelynek része volt a társadalmi és morális szabadság is, az úgy nevezett „bolondok szabadsága”.

Nem kapunk a forrásokból választ arra kérdésre, vajon honnét szerezhettek bizonyosságot az emberek arra nézve, hogy az illető bolond valóban isteni inspirációval

bírt-e vagy sem. Az azonban *Düdükçü* szerint egyértelműen kijelenthető, hogy az iszlám középkorban megjelent írásokban már a kezdeti évtizedekben is kétféle módon interpretálták. Egyrésztől medikálisan, másrésztől pedig – e kutatás témája szerint – a fent leírt vallásos attitűd szerint, a démoni megszállottság, illetve az isteni inspiráció irányából.

„[...] Az ő társukat semmiféle dzsinn nem szállta meg.” (7:184/SR)

Az régi szövegek szerint a „*mağnūn*”-t a megszokottól eltérő viselkedése és egy külső hatalom befolyása jellemzi, amely isteni vagy démoni erőre egyaránt utalhat. Ő egy olyan individuum, aki a külső szemlélő felé excentrikus viselkedést mutat, míg belülről egy hitbéli ideált követve a misztikus tapasztalat lelkesíti át. (*Düdükçü*, 2007. 4–7.)

Ezzel ellentétben a befogadó valláspedagógia szellemében íródott „Behinderung und Intergration im Islam” című szakcikkében *Rebeya Müller* (2002) azt fejti ki, hogy az értelmi fogyatékos személyeket a Korán nem a „*mağnūn*”, azaz örült, megszállott szóval illeti, hanem a „*safīh*” gyenge szellemű (értelmű) kifejezést használja rájuk. Ennek párhuzamán a testi fogyatékos személyeket sem nevezi nyomorékoknak, hanem a „*du’afā’u*”²⁰⁰ testileg gyenge szót alkalmazza rájuk. (*Müller*, 2002. 184.)

6.3.4 A fogyatékoság társadalmi tanítása és etikája

Ha valaki felnőtté válhatott, akkor a falusi társadalom magától értetődően integrálta, azonban a városi élet sajátosságaiból adódóan a fogyatékos személyek sokszor koldulni kényszerültek vagy nyomorúságos körülmények között a leglealacsonyítóbb munkákat végezték. Ezért csak nagyon elvétve esik szó az iszlámban a fogyatékoságról, többnyire azt tudhatjuk meg, hogy milyen fogyatékoságokkal, mely kötelezettségek alól jár részleges vagy teljes felmentés a hívőnek. (*Schirmacher és Spuler-Stegemann*, 2004. 197.)

Ugyanakkor *Rebeya Müller* arról számol be (2002. 186.), hogy a beteg és fogyatékos emberek az iszlám világban sokszor kivételes helyet foglaltak el, mert ők imádkoztak a többiekért is Allahhoz. Ezzel a leggyengébbek kapták a közösség hite szerint az egyik legfontosabb feladatot, amellyel Istennek szolgálhattak és embertársaiknak segíthettek. Bizonyosan mindkét esetre és ezek számos megnyilvánulására is példákat találhatunk az iszlám világ történetében, ahogyan az ép és egészséges emberek számára is lehetőségek végtelenjét rejti az élet maga.

Bármelyik szemléletet vonatkoztatjuk is a fogyatékoságra, akár lehetőségként, akár isteni akaratként tekintjük, az bizonyos, hogy emberi és szakmai minőségünkben egyaránt tiszteletben kell tartanunk. Az iszlám megköveteli a fogyatékos emberekkel szembeni

²⁰⁰ Gyenge „*daif*” és gyengék „*duafā-*”, jelentéssel (*Galgóczi István* kiegészítése)

segítőkész, tiszteletteljes, becsületos bánásmódot. A „Jócselekedetek gyűjteménye” című 36. hadiszban olvasható, hogy *Muszlim* hivatkozva *Abu-Hurejára* azt írja „Aki enyhít egy hívő gondján az evilági gondok közül, Allah annak enyhíteni fog egy gondján a Feltámadás Napjának gondjai közül. S aki könnyít egy nehéz helyzetben lévőkön, azon könnyít Allah az evilágon, és a túlvilágon. S aki eltakarja egy muszlim [hibáját], annak Allah is el fogja takarni [a hibáját] az evilágon, és a túlvilágon. Allah megsegíti a szolgát, amíg a szolga is segítségére van hittestvéreinek.” (Shubail, 2008. 311.)

A rászorulókról történő gondoskodás és alapvetően az emberbaráti segítség nem korlátozódhat csak egy bizonyos csoportra. Minden muszlim Allah és az ő prófétája *Mohamed* által arra kötelezett, hogy a bajba jutott embereket barátsággal megsegítse függetlenül nemétől, korától, nemzeti hovatartozásától és anyagi javaitól. Mivel hitük lényege, hogy Allah minden vallásnak egyetlen Istene így a könyv népeinek híveivel kapcsolatban is könyörületes és segítőkész rendeltetett számukra például a 2:83, 4:36–39, 2:177, 9:71–72 és a 17:26–29 Korán versekben. A másik emberrel történő baráti bánásmód közös törvénye alapvető követelmény, amely kiegészül azzal, hogy minden muszlimnak joga van többek között ahhoz, hogy ha beteg meglátogassák, és ha meghal, örök nyughelyet biztosítsanak számára. (Rakhmat, 2005. 129. idézi *Bihar al-Anwar* 47,222-t és *Kanz al-'Ummal* 24,771-et) Röviden talán úgy foglalható össze a legjobban, hogy a gondoskodás nem más, mint örömet adni a másik ember szívének.

Alapvető tanításként megjelenik a gyengék, betegek, szegények és rászorulók, valamint az árvák és hajléktalanok megsegítésének kötelezettsége.

A Korán kétféle anyagi segítséget ír elő a muszlimoknak, az egyik az alamizsna „*zakaat*”, amit minden egészséges, felnőtt muszlimnak éves adóként kell befizetnie a közösség javára. Ez egy bizonyos alapvető szükségletet meghaladóan a tulajdonát képező vagyonnak a 2,5 százaléka, mely a kézműves tevékenységből, a kereskedelemből és az iparból befolyó bevételeire is vonatkozik. A földművelésből és állattenyésztésből élők esetében ez a rész 10 százalék, mely alól csak a szegények képeznek kivételt. A Korán a 9. szúra 60. versében pontosan meghatározza azt is, hogy ez milyen feltételekkel és mire költhető. (Zager, 2002. 81.)

„A *sadaqa*²⁰¹ csak a szegényeket illeti meg és a szűkölködőket, és azokat, akik érte munkálkodnak, és azokat, akiknek szívét barátságra kell hangolni [az iszlám iránt] és a

²⁰¹ A „*zakaat*” az adó, amit befizetnek és a „*sadaqa*” az adomány, amit ebből kifizetnek.

rabszolgák [kiváltását] és az adósokat és [a szent háborút] Allah útján és azokat, akik úton vannak. Allah rendelkezése [ez]. Allah [mindenek] tudója és bölcs.” (9:60/SR)

Megpróbálja továbbá az etika enyhíteni a családtagok kétségbeesését és nehézségeit azzal, hogy a fogyatékosok ellátása nem csak és kizárólag egyedül a család gondja, hanem az egész közösségé. Megosztva ezzel némileg a terheket, a felelősséget és a feladatokat is. Igyekeznek a közösségek még fogyatékoságukban is hasznos tagot látni a másik emberben. Ha van rá lehetőség, integrálják őt a családba és a társadalomba, megfelelő feladatokkal látják el. A társadalmi tanítás egyik vezérgondolata szerint a bajban lévő személyek (betegek és fogyatékosok) mindenkor számíthatnak a muszlim közösség segítségére, védelmére. A család fogyatékkal élő tagjainak is ugyanolyan joguk van a közösség támogatására és a diszkriminációtól történő védelemre.²⁰² Függetlenül a testi és szellemi állapottól, mindenkinek joga volt a biztonsághoz, a szabadsághoz és a tanuláshoz, mivel az iszlám joggyakorlat szerint az állam is felelős fogyatékkal élő polgáraiért. (Sohn, 2004. 49–50.) Azokat a nőket, akiket fogyatékoságuk miatt nem tudtak férjhez adni a családban tartották és képességeik szerint segítettek a mindennapi teendők ellátásában.

Természetesen elsődlegesen a család felelőssége az ellátás biztosítása. Egy fogyatékos gyermek ugyanúgy Allah ajándéka, mint az ép és szüleinek, ennek értelmében kell elfogadniuk és felnevelniük. Az iszlám etikája elutasította a fogyatékos személyek elkülönítését a családtól és a társadalomtól. (Müller, 2002. 185.)

Azok a szülők, tanítók és nevelők, akik fogyatékos embereket gondoznak, különleges tiszteletben részesülnek, hiszen hatványozottan tesznek eleget a könyörületeség isteni parancsának. Mohamed próféta szavait idézve: „A hívők egymás iránti szeretetének, könyörületeségének és együttérzésének példázata olyan, mint az a test, amelynek, ha egy szerve panaszkodik, mindegyik szerv virrasztással és lázzal válaszol.” (Muszlimtól idézi Al-Hashimi, 2007. 88.)

6.3.4.1 A tolvajok büntetése

Lopásért egyedülálló módon a Korán szab ki csonkításos büntetést az ábrahामी vallások közül. Valószínűleg ennek oka az iszlámot megelőző arab társadalmi etikában és a harcos férfi ép és erős testének felmagasztalásában rejlett. A lopás büntetése a kéz levágása. (Shubail, 2008. 262.) „A tolvajnak – legyen férfi, avagy nő – vágjátok le a kezét! [Így legyen ez] annak jutalmaként, amit szereztek [maguknak] és intő példaként Allahtól! Allah hatalmas és bölcs.” (5:38/SR)

²⁰² AVII. századi Arábiában a közösség védelme volt a legfontosabb dolog.

Al-Bukhári és Muszlim jegyezte fel azt a hadisz, amelyben *Mohamed* a 7.3.2.2 fejezet végén idézett egy másik hadisz szerint méltánytalannak tartja, hogy csak a szegény embereket éri utol az igazságszolgáltatás. Ezért így nyilatkozott: „...*Bizony az pusztította el azokat, akik előttetek éltek, hogy amikor az előkelő lopott közülük, akkor nem bántották, ám ha a gyenge lopott, akkor végrehajtották a büntetést. Allahra esküszöm, ha Fatima, Mohamed lánya lopna, akkor is levágnám a kezét!*” (Shubail, 2008. 397.)

6.4 Az oktatás, nevelés és betegápolás muszlim rendszere

6.4.1 Képességek szerinti oktatás az iszlámban

A 23. hadiszban olvasható *al-Bukhári* idézete *Muszlimtől*, hogy „*Mohamed próféta azt is mondta (béke legyen vele): »Az, aki szépen és folyékonyan olvassa a Koránt, a nemes és a tisztahitű angyalok közé kerül. És az, aki úgy olvassa a Koránt, hogy gyakran megakad benne (mivel nehéz neki), dupla jutalmat fog kapni.«*” (Shubail, 2008. 208.)

Hurisa Güvercin (2013) rámutat, hogy az iszlám virágkorának századaiban egy egész sor vak, siket és testi fogyatékos személyt lehet említeni a filológia, a jog vagy akár a pedagógia nagyjai között, de voltak nagyszerű fogyatékos költők is és más híres emberek, akik a társadalom elismert reprezentánsai közé tartoztak. A teljesség igénye nélkül néhányuk nevét sorolja fel. *Abu l-'Ala al-Ma'arri* (i.sz. 973–1057) szíriai származású arab költő, filozófus és irodalomtudós volt, aki négy éves korában egy himlő szövődményeként megvakult. *Abu Uthman Amr ibn Bahr* (i.sz. 776–868), aki közismert gúnynevén a *Dülledt szemű*, „*Al-Dzsahiz*” néven vált ismertté. *Bashār ibn Burd* (i.sz. 714–783) költő, *Ibn Sirin* i.sz. (653–728) álomfejtő, *Qatada ibn Di'ama as-Sadusi* i.sz. 735 körül elhunyt Korán magyarázó és vallástanító, *Muwaffaq ad-Din Muzaffar* a 11. század második felében elhunyt szúfi prédikátor és tanító mester volt, akit tisztelői a „*Legmagasabb fokú Segítő*” vagy a „*Szentek Szultánja*” névvel illették. *Atta ibn Abi Rabah*, sötét bőrű volt – valószínűleg Núbiából, vagy Jemenből származhatott – mozgását részleges bénultsága korlátozta, ennek ellenére már néhány évtizeddel a próféta halálát követően Mekka egyik legjelentősebb muftija (vallási vezetője) lehetett. (Güvercin, 2013.)

Ibn Khaldún középkori társadalomtudós és történész az oktatás technikai módszereivel kapcsolatban megemlíti, hogy a nagyszámú tudományos mű akadályozza a tudás megszerzését. A tanulótól megkövetelik, hogy napra készen tudja és képes legyen különbséget tenni közöttük. Ám közülük akár csak egyre is egy életet lehetne eltölteni. Ha

a tanárok a tanulókkal egyetemben csupán az iskolai problémákra korlátoznák magukat, akkor sokkal könnyebben lehetne boldogulni a feladatokkal, az oktatás egyszerűbb lenne, s kitérők nélkül lehetne megközelíteni. Ez azonban olyan hiba, amelyet nem lehet megszüntetni, mivel már szokássá rögződött, s úgyszólván természetté vált, amelyet nem lehet kímoldítani vagy átalakítani. Károsnak véli a sok tudományos tárgyú, kivonatos kézikönyvet is, mondván ez árt a jó stílusnak és megnehezíti a megértést. Elismeri ugyan e művek jó szándékú, összeszedett tudástartalmát, de úgy véli, a szerzők akaratuk ellenére megzavarják a kezdőket azzal, hogy az adott tudomány végső eredményeit nyújtják a még tudásban fel nem készült tanulók számára. A maga részéről fontosnak tartja a fokozatos kifejtést, a példákkal való részletes alátámasztást, az ismétlést nagyon hasonló dolgok bemutatásával, valamint a választékos szóhasználatot és a szép, kifejező mondatszerkesztést. (Khalidún, 1995. 518–520.)

Ehhez a témakörhöz tartozik még „A helyes magatartás az oktatásban és a magatartás elsajátításának módja” című alfejezet is. (Khalidún, 1995. 520.)

Rögtön az első mondatban felhívja a figyelmet, hogy a tanulók tudományos oktatása, csak akkor jár sikerrel, ha folyamatosan és apránként történik. A tanárnak vázolnia kell a téma minden fejezetének sarkalatos pontjait, felkeltve a tanuló érdeklődését tekintettel kell lennie annak értelmi képességeire és készségeire. Majd másodszor és harmadszor is visszatérve egyazon témára, tágítani kell a tanuló látókörét, bővíteni ismereteit fejleszteni készségeit. Így eljuttatva őt a megközelítő felfogástól a problémák magasabb szintű megértéséig. „A tanító nem kívánhat többet a tanulótól, minthogy megértse azt a könyvet, amelyből éppen folyik a tanítás – mégpedig az osztálynak (életkorának) és a tanítása iránti befogadóképességének megfelelően, akár kezdő, akár végzős diákról legyen szó. A tanár nem hozhat föl más problémákat ... amíg nem alakult ki benne a megfelelő készség, amit másra is tud alkalmazni.” (Khalidún, 1995. 521.)

Óva int még a nevelés során alkalmazott szigorú és kegyetlen büntetésektől, főleg kisgyermek korban, mert ez maradandó rossz tulajdonságokat fejleszt ki a növendékekben. Gondol itt elsősorban félelemből fakadó ravaszságra és csalásra, hazugságra és restségre. Maga is idéz egy régi feljegyzésből, mely szerint *Hárún-ar-Rasid*²⁰³ kalifa a következőkkel bízta meg fia tanítóját: „Ne múljon el egyetlen óra sem, amelyet nem használsz föl arra, hogy valami hasznosat tanítsz neki! Ám ezt úgy tedd, hogy ne okozz szomorúságot neki, ami pusztító lenne az értelmének! Ám ne legyél vele túlságosan elnéző, mert akkor

²⁰³ *Hárún-ar-Rasid al-Abbász*: Az abbászida dinasztia ötödik kalifája, i.sz. 768–809 tartó uralma alatt élte Bagdad virágkorát. Őróla mesél *Sehrezádé* ezeregy éjjen. (Abbász a próféta nagybátyja volt.)

kellemesebb lesz neki a semmittevés és megszokja azt! Amennyire csak lehet, kedvesen és gyengéden javítsd őt! Ha elhárítja ezt, akkor legyél szigorú és kemény!” (Khaldún, 1995. 531.)

Az alapfokú iskolákban a „kuttáb”-okban *Simon Róbert* (2009. 282.) szerint igen szigorú rend volt. Megtorolta a tanító a legkisebb tudatlanságot, figyelmetlenséget vagy fegyelmezetlenséget is azonnal és a pálcák vagy szíjak csapásai még a kalifák fiait sem kímélték meg.

Időről időre és kultúráról kultúrára találkozunk olyan szellemű nevelőkkel és tanítókkal, akik határozottan ellenzik a testi fenyítés büntetesként történő alkalmazását az oktatásban. Mégis a gyakorlat azt mutatja, hogy a tanítás és nevelés történetét végig kíséri fizikai bántalmazás, az erőfölény pozíciójából történő azonnali megtorlás és büntetés története. Nem véletlen tehát, hogy a mindennapi gyakorlattal szembe helyezkedő elgondolások megmaradtak, és mint egyedi elvek kerültek be a nevelés történetébe.

Valószínűleg a gyengébb képességű vagy fogyatékoságuk okán akadályozott tanulók csak azok mellett a tanítók mellett lehettek sikeresek, akik több türelemmel, megértéssel és empátiával fordultak diákjaik felé. Ők voltak azok az „igazi pedagógusok”, akiknek létezéséről csak áttételesen szerezhetünk tudomást, azokból a forrásokból, melyek megörökítették szinte minden korszak társadalmában azon kiemelkedő egyéniségek neveinek legalább egy részét, akik valamilyen fogyatékosággal éltek életüket.

6.4.2 A betegségek megelőzése és a betegápolás

Maga a Korán nem ad gyógyítási és orvoslási tanácsokat, valamint *Mohamed* próféta sem végzett csodás gyógyításokat. Azonban szigorú előírásokat tartalmaz az egészséges életmód, az egészség megőrzésének érdekében. Ide tartoznak a szigorú étkezési szabályok, mint a disznóhús, a vér és az alkoholfogyasztás tilalma, valamint a mértékletesség és a rendszeresség betartása is. A napi ötszöri imádság is biztosít egy minimális szintű testmozgást, ebben a folyamatos meghajlás, térdelés, leborulás és felegyenesedés váltakozása adja a még idős korban is elvárt mozgékonyág bizonyos elemeit. Ehhez kapcsolódik a napi tisztálkodás rendjének előírása is, hiszen a hívó számára kötelező a kéz, a láb és az arc megmosása minden imádság előtt. Maga a ramadán, az évenként ismétlődő böjti holdhónap pedig lehetővé teszi a tisztítókurát és az önmegtartóztatás szigorú gyakorlását is, ennek ideje alatt napkelte után napnyugtáig nem szabad ételt és italt fogyasztani, illetve inni csak a kiszáradás megelőzésének érdekében szabad. Egészsége megőrzése minden muszlimnak vallási kötelessége, hiszen Alláhtól kapta életét ajándékba,

amivel az utolsó ítéletkor el is kell számolnia. Betegség, fájdalom és fogyatékoság esetén az előírt kötelezettségek a hívő legjobb tudása és lelkiismerete, valamint a helyi vallási vezető tanácsai szerint mérsékelhetők vagy későbbi időpontban pótolhatók.

A *Muslim* által lejegyzett 4:1374 hadiszban az olvasható, hogy egy vak férfi, akinek nincs olyan kísérője, aki naponta ötször a mecsetbe vezetheti imádkozhat-e otthon. A Próféta ezt megengedi, de egyben utal arra, hogy ha hallja a müezzin hangját, akkor elég közel van ahhoz, hogy fogyatékosága ellenére is részt tudjon venni a közösségi imában. (Hegedűs, 2008. 17.)

Olyan betegségek esetén, melyekből bizonyosan fel lehet gyógyulni, de a ramadán idején még káros lett volna a böjt betartása például utólag pótolható. Várandós kismamákat, idős embereket és gyermekeket sem köteleznek ennek betartására, azonban egészségének veszélyeztetése nélkül önmagára nézve mindenkinek jogában áll legalább részlegesen betartani. „[...] *Ha pedig valaki beteg, vagy úton van, akkor (azonos) számú napig (kell böjtölnie)! Allah könnyebbséget akar nektek, nem pedig nehézséget! [...]*” (2:185/SR) Valamint a 2:196, 4:43, 4:102, 5:6, 24:61, 48:17 és a 73:20 szúrák megfelelő versei szerint. (Klöcher és Tworuschka, 2005. 130.)

Tehát az engedmények nem a feltétlen mentességet jelölik, hanem megkívánják a hívőktől a számukra még reálisan teljesíthető szintet. Így mindenkinek igyekezni kell valamiképpen a teljesítés megvalósításának irányába, még akkor is, ha képességei és lehetőségei ebben korlátozzák. Az elvárható és a megcselekedhető optimális és elfogadható egységében a megvalósuló áldozat még nem önfeláldozás és önsanyargatás.

Egy hívő muszlim soha nem tagadhatja meg a szükséges orvosi kezelést, illetve egészségügyi beavatkozást testi és lelki egészségének megőrzése érdekében, az ilyen értelemben vett áldozat nem elfogadott és nem lehet önkéntes/önkéntes döntés eredménye. Ha egy betegségnek létezik elérhető és alkalmazható gyógymódja, akkor ezt az Istenre való ráhagyatkozással és elfogadással (*tawakkul*) úgy kell elfogadnia, mint Allah ajándékát, mely része a teremtés rendjének. Ennek részleteit a teológia és a misztika részletesen és nagyon árnyaltan tárgyalja. (Klöcher és Tworuschka, 2005. 131.)

A betegségek természetes okairól már az arab orvoslás korai történetében is számos jeles mű látott napvilágot, amelyek megalapozták a későbbi európai gyógyítást is. Ilyen a helytelen táplálkozás, a levegő és víz tisztaságát befolyásoló higiéniai körülmények, a városi élet kényelme, a fizikai és a pszichés túlterhelés. (Khalidún, 1995. 410–413.; Assion, 2004. 30.)

6.4.2.1 *Hagyományos orvoslási módok*

A régi orvoslásnak három jelentős iránya volt a muszlim hagyományban. A prófétai orvoslás, a tudományos medicina és a szúfik gyógyító hagyománya.

Az úgy nevezett prófétai orvoslást Mohamed tanításaira vezetik vissza, amelyeket a hadiszokban jegyeztek le. Elsősorban tanácsokról és tapasztalati, valamint a hagyományokon alapuló ismeretekről szól. Egyáltalán nem szerepel a Koránban az „egészség” szó és a „betegség” fogalom is csak jellemzően metaforaként jelenik meg, valamint a „gyógyulás”-sal is csak átvitt, spirituális értelemben találkozunk a betegség kapcsán. Az az alapvető meggyőződés, hogy a gyógyulás egyedül csak Alláhtól jöhet a teremtés teológiai értelmében is visszautal arra a már említett gondolatra, hogy Allah minden betegségnek megteremtette a gyógyszereit is. (Figl, 1997. 33.) Minden e földi világban az isteni akarat által jöhetett csak létre, ezért a gyógyulás is csak ennek eredménye lehet. Természetesen ezt a kijelentés is csak a földi időhöz kötött élet határain túlmutató isteni örökkévalóságban nyerhet valós és teljes értelmet.

A tudományos medicina a *Hippokratész* (i.e. 460–377) nevéhez köthető görög orvoslásra és *Galénosz* (i.sz. 129–201) magyarázataira vezethető vissza. A görög filozófia makro- és mikrokozmosz tanának értelmében az emberi test is a négy alapelemből (földből, tűzből, vízből és levegőből) épül fel. A betegségekért pedig a négy testnedv (vér, sárga epe, fekete epe és nyálka) aránytalan eloszlása vagy hibás keveredése a felelős. Az orvoslás humorál-pathológiának nevezett ágának lényege és a kezelések elsődleges célja tehát a testnedvek egyensúlyának visszaállítása.

A szúfi gyógyító hagyomány szent helyeken, sírok és síremlékek közelében tevékenykedő mesterekhez kapcsolható. Különösképpen bizonyos szent helyekhez köthetően a népi vallásosságban a szentek kultikus tisztelete máig összefügg a gyógyulásba vetett hit hagyományával. Itt összpontosul a szent gyógyító és áldó ereje a „baraka” az energiák pozitív értelemben vett elfogadásával, amelyek csodás gyógyuláshoz vezethetnek.

Fizikális betegségek egész sorára lehet tehát enyhülést vagy teljes gyógyulást találni, mint a lepra, a vakság és akár a terméketlenség is ide sorolható. Bizonyos szúfi hagyományokban nagyon fontos szerepet kapott a zene is a gyógyításban, ezekben az esetekben az egész gyógyítási folyamatot végigkíséri a zene, mint zeneterápia is. (Figl, 1997. 34–35.) Ezzel a módszerrel találkozhattunk már *Saul* izraeli király történetében is.

Érdemes itt röviden megjegyezni, hogy az iszlám előtti arab társadalom alkalmazta az „utódnemző házasság” fogalmát (*Zauadzs al-isztibdaa*), ami azt jelenti, hogy ha férj valamilyen okból nem képes utódnemzésre vagy örökölhető fogyatékossggal rendelkezik,

akkor a feleség egy rövid időre a férj legközelebbi egészséges férfi rokonához költözik. A megszületendő gyermek a férj gyermeke és jog szerinti örököse. Ezt a szokást az iszlám különböző kultúráiban még sokáig megtartották. (*Maged*, 2007. 10.)

Néhány évtizeddel *Mohamed* próféta halála után a kalifátusban már olyan intézményeket alapítottak, melyeket sokan az első igazi kórházaknak tartottak. Köztük az i.sz. 707-ben *al-Waleed bin Abdel Malek* kalifa által Damaszkuszban²⁰⁴ létrehozott „bimaristan”, amely már inkább a gyógyításra és nem csupán a betegek elszállásolására rendezkedett be. (*Ferguson*, 2011. 87.)

A középkori muszlim világ területén működő kórházak és orvoslás részletesebb leírása megtalálható többek között *Kéri Katalin* „Muszlim kórházak és népegészségügy a középkorban” című cikkében (2002), valamint *Amin Maalouf* „A keresztes háborúk arab szemmel” (2015) című munkájában is.

6.4.2.2 A betegség, testi gyengeség metaforikus értelmezése

Azonban a betegségnek és alapvetően a test elgyengülésének létezik egy a teológiában is megjelenő metaforikus magyarázata. A társadalmi tanításban az elsődleges értelmezési sík az a tény, hogy a vallási értelmezések befogadásával szemben, az isteni igazság felismerése ellen zárkózik be az emberi szellem a lélek betegsége mögé, melynek oka és eredménye a maga a test megbetegedése is. Ez nem csak testi szenvedést jelenthet, hanem a szív („Szívük beteg” 2:10/SR), a lélek fájdalmát is valláserkölcsei helyzetekben vagy éppen azok következményeképpen, úgy álszenteskedés, mint a hitetlenség egyformán az isteni feljebbvalóság tagadásának minősíthető. Ennek értelmében az ilyen irányú gyógyulásra (*shaiifa*) való vágyakozás csak a vallási ismeretekben történő elmélyedés és a tökéletes önkontroll együttesével, Allah kegyelméből valósulhat meg. Mert a teljes mértékben Istenre történő hagyatkozás és az ő akaratának történő önalávetés (ennek a jelentése az *iszlám*, egyes számban a *muszlim* szó) biztosítja az ember számára a jólétet és a boldogulást (*szálám*) az evilágon és a túlvilágon egyaránt. Ezen a ponton azonban visszakapcsolódnak a metaforikusan értelmezett fogalmak a hippokratészi humorál-pathologia rendszeréhez. (*Klöcher* és *Tworuschka*, 2005. 131.)

Maysaa Bazna és *Tarek Hatab* 2004-ben megjelent „Disability in the Qu´ran: The Islamic alternative to defining, viewing, and relating to disability.” című cikkében

²⁰⁴ Damaszkusz az i.sz. 1100-as évek elején orvosi ellátottság szempontjából a világ élvonalába tartozott. Az első „marisztánt”, azaz kórházat *Dudák* (ur. 1095–1104) szeldzsuk uralkodó alapította. Majd másodikként 1154-ban épült a korabeli világ legmodernebb orvoslási komplexuma, ami 1899-ig folyamatosan működött. (*Maalouf*, 2015. 194.)

kigyűjtötte *Ibn Mandhoor* 1986-os kiadású népszerű arab szótára szerint a fogyatékoságra vonatkozó kifejezéseket és értelmezte azok metaforikus és realiztikus jelentéstartalmainak összefüggéseit.

- A vak „*a'ma*” szó 32 helyen fordul elő a Koránban és mindössze három helyen (24:61, 48:17 és 80:2 helyeken) vonatkozik olyan személyre, aki fizikális értelemben, testi fogyatékosága révén nem lát. A fennmaradó versekben egyértelműen az isteni utat, a lelki útmutatást nem látó, vagy azt elveszítő emberről van szó, tehát a metaforikus értelemben vett vakság a jellemző megjelenési forma.
- A néma „*abkam*, többes számú alakja *bukm*” hat helyen fordul elő és olyan személyt jelöl, akit fizikai állapota nem gátol, beszédképessége hibátlan, ám a letért az isteni útról és beszéde nem Allah igazságát adja tovább. A némaságot, mint fizikai fogyatékoságot az „*akhras*” szó jelenti, ám ez a Koránban nem szerepel.
- A siket „*assum*” szónak számos jelentése van, azonban csak egy vonatkozik a hallási képességét elveszített emberre. Egyértelműnek látszik ebben az esetben is, hogy a Korán az isteni tanítás meghallgatásának és megértésének képtelenségére használja az „*assum* és annak többes számú alakját a *summ*” szót, mert a próféta korabeli arab társadalom a fizikai értelemben vett fogyatékoság megjelölésére az „*atrash*” szót használták, ami szintén egyáltalán nem szerepel a Koránban.
- A béna „*a'raj*” – régebbi szóhasználatban ezt nyomoréknak fordították – két helyen szerepel (24:61, 48:17).
- A testileg gyenge jelentésű „*daif* és többes számú alakja a *duafá*” 22 helyen található a Koránban és szintén összetett jelentéstartalmának köszönhetően jelent fizikai, szellemi, lelki és erkölcsi gyengeséget is. Két helyen a (4:28 és a 8:66 versekben) az ember testi és lelki gyengeségére utal, más helyeken teremtett mivoltának kiszolgáltatottságát és az életszakaszok fizikai jellegét is meghatározza. „*Allah az, aki a gyengeség [állapotából] teremtett meg titeket. Majd a gyengeség után erőt adott. Aztán – az erő után – gyengeséget és ősz haját adott. Azt teremt, amit akar. És ő az, aki [mindent] tud és [mindenre] képes.*” (30:54/SR) A gyengeség megjelenik a szegénység, az alacsony társadalmi státus megjelöléseképpen is, mivel ezt az élethelyzetet az iszlám előtti arab társadalomban az élehetlenség jelének tartották. Az *Al-Bukharitól* ránk maradt 8.779 számú hadisz szerint *Mohamed* próféta ezzel kapcsolatos intő tanítása így

szól: „*Ő emberek, a népek eltévelyedtek (tévútra tértek), mert ha egy nemes, gazdag emberlopást követ el (vagy bűnt, büntettet), hagyják őt elmenni, de ha egy gyenge ember lopott közülük (vagy ugyanazt a bűnt követte el), akkor törvényes büntetést követelnek neki.*” (Bazna és Hatab, 2005.; Hegedűs, 2008. 16–21.)

6.5 Összegzés az iszlám vallás tanításaihoz

Ahogy *Mohamed* próféta kezdetben az iszlámot a zsidóság és a kereszténység folytatásaként és minőségi kiteljesedéseként értelmezte, úgy a fenti elemzésekből is jól látható, hogy megtartott minden olyan törvényt, intézkedést és szabályt, amely a társadalmi igazságosság jegyében az egyént is védelmezte. Kiemelt biztonságot kínálva a társadalom perifériás csoportjai, az özvegyek, árvák, szegények, a betegek és fogyatékos személyek, a hajléktalanok (az út fiai) és a rabszolgák számára úgy, hogy közben segítségre kötelezte a tehetősebb polgárokat.

E társadalmi érzékenység jól kimutatható a Korán szúráinak ájaiban (fejezeteinek verseiben) és a hadiszokban egyaránt. Nem csak az Allahtól kapott kinyilatkoztatás fényében, hanem saját cselekedeteiben is a közösség egységét, a legelesettebbek, a legvédtelenebbek gyámolításának jó példáját mutatva emelte ki az általa hirdetett tanítások követőit az akkori arab társadalom világából. Nem engedte megölni a leánygyermeket, kifosztani és rabszolgaként eladni az özvegyeket és az árvákat, bántalmazni gyengébbeket. Az i.sz. 7–8. században a Közel-Kelet világa már négyezer év kulturális változásait tudhatta maga mögött, ennek számtalan eleme megőrződött és áthagyományozódott ebben a tanításában is. Bármilyen visszatetsző a lopásért kiszabot büntetés, valószínűleg ez abban a korban és kulturális közegben az – élet elleni bűncselekményeket leszámítva – a büntetések maximuma lehetett.²⁰⁵

Hat évszázaddal a kereszténység megjelenése után az iszlám újra értelmezi és az arab társadalomra integrálja az őt időben megelőző ábrahámi vallások tanításainak vallási és társadalmi törvényeit.

²⁰⁵ A megkövezés, mint házasságtörésért kiszabható legsúlyosabb büntetés nem szerepel a Koránban csak a hadiszok hivatkoznak rá.

7. A VALLÁSI ÉS TÁRSADALMI TANÍTÁSOK EGYSÉGESSÉGE A KULTURÁLIS KÜLÖNBÖZŐSÉGEK TÜKRÉBEN

7.1 A munka összefoglalása

Minden rendelkezésemre álló információt igyekeztem ellenőrizni, illetve legalább egy másik forrással is igazolni. Azonban témám a művekben töredékesen, többnyire csak a történeti bevezetőkben volt fellelhető és szinte alig akadt olyan, amely legalább valamelyik világvallás szerint magát a témát, vagy annak legalább egy részterületét szélesebb kontextusban tárgyalná. Több helyen találtam ellentmondást, amelyeket a számomra fontosnak látszó esetekben, dolgozatomban is megemlítettem és próbáltam megtalálni rá a helyes, illetve pontosabb szakmai magyarázatot.

A szentírások magyarázatának, értelmezésének és elemzésének tudománya szinte magukkal a kinyilatkoztatásokkal, vagy legalábbis azoknak írásba foglalásával egyidős, így nem csak a héber Biblia (TaNaK), az Ó- és Újszövetség, valamint a Korán szolgált alapműként, hanem a másodlagos irodalmak és az ezeket napjainkig értelmező, magyarázó további exegetikai művek.

A szentírás-magyarázat, azaz az exegézis alapjait a hermeneutika adta meg. Ezt már, mint a szövegelemzés értelmező–magyarázó módszerét hosszabb ideje alkalmazzuk más tudományágakban éppúgy, mint a pedagógiai kutatásokban. Ahogy ez *Hans-Georg Gadamer*, *Helmut Danner* és *Friedrich W. Kron* elvei alapján a kutatómódszertani fejezetben bemutatásra került. Egy ennnyire összetett feladat esetében azonban nehezen lehetne belül maradni egyetlen – mégoly szerteágazó – módszer keretein belül is. *Szabolcs Éva* gyermekkortörténeti kutatásainak mintájára, disszertációm a szintén kvalitatív módszernek számító tartalomelemzéssel is kiegészült és indokolt esetben néhol megjelentek benne a bibliográfia kutatás elemei.

Egy vallástörténeti alapon összeállított, fogyatékoságtörténetről szóló disszertáció pedig azon az alapon felelhet meg a neveléstudomány történeti diszciplínájának, hogy kiemelte és végigkísérte a szentírások legfontosabb feladatának, magának a társadalmi tanításnak a fogyatékos személyekre és a fogyatékoság tényére vonatkozó részleteit.

A szent iratokban közvetlenül, azaz a szó mai értelmében vett nevelésről és tanításról alig találunk adatot. Azonban maga a „*tanít*” szó, és ennek ragozott, bővített változatai 561

(163/398), a „*tanul*” szóé pedig 61 (37/24) alkalommal fordulnak elő az Ó- és Újszövetségben.²⁰⁶ (KG)

A pedagógiatörténeti értelmezési keretet a részletesen kifejtett *Tarjányi Zoltántól* idézett, nagyon lényeglátó „*Isten, mit pedagógus*” (2000. 33.) gondolat adta. Nem módosít tudományos jelentéstartalmán még az a tény sem, hogy ez egy katolikus pap és neveléstörténész hittel átítatott kijelentése, amely minden tekintetben megfelel a profán szakmaiság mércéinek is. A Szentírás Isten szava, és mint ilyen, kétségtelen és egyedüli alapja a vallásnak. A vallás azonban meghatározza, és a régebbi történeti korokban sokkal jelentősebben befolyásolta az egyént befogadó kultúrát is, amelyben megvalósul és mindig is megvalósult az *entkulturáció*, mint a kultúrpedagógiának az a nagyon összetett területe, amely során az egyén a folyamatos tanulás révén, a kultúra elsajátításával betagozódhat az őt körülvevő és befogadó társadalomba. Külön fejezet ismerteti *Werner Loch* entkulturációs elméletét, kiegészítve a *Fiedrich W. Kron* és az *Arnold Gehlen* féle magyarázatokkal.

A Koránban a „tudás” és a hasonló szavak, mint például a bizonyosság, bölcsesség 779 - szer fordulnak elő.²⁰⁷

Az elmúlt három évtizedben tanultam kultúra- és társadalom történetet, hittudományt, vallástudományt és itt a doktori iskolán neveléstudományt. Érdeklődésem középpontjában mindvégig megmaradt a társadalmi és kulturális fejlődések tükrében vizsgált történeti kontextus.

Tehát eddigi tanulmányaim és kutatásaim alapján az volt az előfeltevésem, hogy a nagy világvallások alapvető tanításai, azaz a kinyilatkoztatásokban megfogalmazott törvények, szabályzók, társadalmi tanítások nem diszkriminálhatnak. Ahogyan nem adnak alapot a későbbi értelmezések ilyen irányú torzulásaira/félreértelmezéseire sem.

Ezen előfeltevés igazolását a gondozás és gondoskodás őskori emlékeinek rövid bevezetőjével kezdtem. Utána áttekintő jellegű, hosszabb rész következett az ókori Közel-Kelet magas kultúráinak fogyatékoság történetéről, amelyek korban megelőzték, vagy párhuzamosan léteztek a zsidósággal és a kereszténységgel. A kétségkívül megállapítható kölcsönhatás azt is jelentette, hogy sok esetben e kultúrák befolyásukkal módosító hatást

²⁰⁶ Ez a keresési lehetőség magyar nyelven a *Károli Gáspár* féle fordítás szerint lehetséges a <http://biblia.biblia.hu/> weboldalanak e célra kifejlesztett programjában.

²⁰⁷ A „tudás” (علم), bizonyosság, bölcsesség (ع-ل-م). Az útmutatás, ész, ideológia, a látás, értelem, bizonyíték, stb. melyek jelentése közel áll a tudáshoz, nincs benne ebben a számban (779). (*Dr. Anwar Klára* vallásjogász kiegészítése, Magyar Muszlimok Egyháza)

gyakoroltak az ábrahámiai vallások tanításaira és fogyatékoság-értelmezésére, s változást idéztek elő a társadalmi viselkedés gyakorlati megvalósulásában is.

Az ókorban a kinyilatkoztatások beleilleszkedtek az akkori társadalmak viszonyaiba és az emberi törvényeket a közösség túlélése érdekében isteni szintre emelték. Ennek tanító, fegyelmező ereje legfőképpen az ember által meg nem ismerhető következményeiben rejlett.

Mivel a fogyatékosok minden korban a legsebezhetőbb társadalmi csoportot képezték, így őket a legtöbb esetben különös gonddal óvták a törvények és a jogszokás. A három ábrahámiai vallás, a zsidóság, a kereszténység és az iszlám fogyatékosokra, illetve a fogyatékos személyekre vonatkozó tanításait az ismétlődések elkerülése végett nem párhuzamba állítva vizsgáltam, hanem a zsidóság képezi az alapot és a többiben, már csak az eltéréseket, illetve a megerősítéseket hangsúlyoztam ki.

Bizonyos kérdések azért kerültek részletezésre, mert vagy jelentősen meghatározták a vallás tanításának szellemét – mint például a kereszténység esetében a démonológia –, vagy, mert a fogyatékoság társadalomtörténeti vonatkozásaival foglalkozó művek többsége későbbi jelentőségük miatt kiemeli őket. Ilyen a zsidóság esetében a templomi főpapság alkalmasságának kérdése és a farizeus mozgalom kapcsolata is.

Az iszlám vallás esetében már a zsidóság és a kereszténység hibáinak ismeretében történő újraértelmezésről, a hibák kiküszöböléséről és a tiszta tanokhoz való visszatérésről szóló kinyilatkoztatással találkozhatunk.

A három ábrahámiai vallás közül a zsidóság történetét dolgozza fel a legterjedelmesebb fejezet. Egyrészt az áttekintendő történeti idő hossza okán, másrészt, mert ez az alapja mindhárom vallás tanításainak.

A zsidóság legfontosabb nevelési eszközei a *micvák*, a jó cselekedetek betartásának kötelezettsége, amely összességében teszi lehetővé a *cedaka*, a közösséget segítő szociális igazságosság gyakorlatát.

Az isteni parancsokból kiolvasható elvárt viselkedési normák rendszerében a *cedaka* megkívánta, illetve előírta, hogy mindenki tehetségéhez mérten szolgálja a közösséget, azonban ez a közösség helyet is keresett minden tagja számára az elvárt feladat/kötelezettség végrehajtásában. Olyannyira, hogy a héber Bibliában egyetlen helyen szerepel a koldus kifejezés és ott is csak egy feltételes módban megfogalmazott kérdés

formájában. Nem találunk a vallás társadalmi megélésének időszakában a társadalom perifériájára szorított szerencsétlen tömegeket sem.

Természetesen ismerték a fogyatékosok testi és értelmi megjelenési formáit. Bizonyos szabályzók, a perfekcionizmus szintjén tesznek erről említést, azonban a társadalom egészére vonatkozóan hagyományon alapuló, tudatos integrációs rendszerről beszélhetünk, melynek alapja a *cedaka*.

„Istene kenyerét eheti a legszentebből és a szentből” (Lev 21,22). Kizárva csak a társadalmat közegészségügyi szinten veszélyeztető fertőző betegek voltak.

Az egészséges életmód és táplálkozás, a test ápolása törvényi szabályzók alá esett. A fogyatékosokat nem tekintették véglegesnek, bár a gyógyítás az emberi szaktudás területe volt, a gyógyulást magát, már Isten mindenható kegyelmére bízták. Ebben a kontextusban jelenik meg a fogyatékosok metaforikus értelmezése is, mely szintén az emberi tökéletlenségek megnyilvánulásaira hívja fel a figyelmet. Ahogy a metaforikus értelemben vett fogyatékoság feloldható a tanítás elfogadása révén, úgy a szervi fogyatékoság is elfogadható az isteni törvények által.

A kereszténység a zsidóság társadalmi és vallási válságának idején jelent meg egy olyan korban, amikor a hellén–római integrálóerő súlyosan fenyegette az évezredes hagyományt. A zsidóság több módon is reagált a változásra, de mindegyikben közös vonásként a vallást kívánta a leginkább megmenteni. Ilyenek voltak az esszénus és farizeus mozgalmak is.

A kereszténység maga is egy vallási alapokon elinduló, társadalmi újtó mozgalom volt, mely az emberhez kívánta visszafordítani a vallás előírásrendszerre merevedett tanításait egy sok tekintetben szétzilálódott világban.

Megjelentek a koldusok, a társadalom perifériájára vetett kirekesztett tömeg, melynek egy részét kitaszított fogyatékosok személyek alkották. Ekkorra már a *cedaka*, a közösséget segítő szociális igazságosság lehetőségeinek szétzilálódásával felborult az ősi rend és nem volt, ami pótolhatta volna értékeit.

Az Újszövetség legfőbb kategóriája, azaz alapvető tanítása a szeretet.

„Mert úgy szerette Isten e világot, hogy egyszülött fiát adta értünk!” (Jn 3,16)

A názáreti Jézus személyében a tanítás folytonossága testesül meg, aki megszabadította az embereket a démoni erők, a szétzüllött világ, a betüvé merevedett vallás embertelenségétől és mindennek elébe a tökéletlen, sérülékeny embert, mint Isten teremtményét állította. Visszahelyezte méltóságába, megadta számára a bűnbocsánatot és

megígérte az örök boldogságot. Az Újszövetségben Jézus szerepe nagyrészt tanítói feladat, amelyet rendszeresen gyakorolt a nyilvánosság előtt és tanítványainak szűk körében egyaránt. Ennek a tanításnak a továbbvitelére kaptak felhatalmazást az apostolok is és maga az egyház is. A társadalmi tanítás fontossága megfogalmazódik az egyház hármas feladatában: a megszentelő, a tanító és a szeretetszolgálat kötelezettségében.

Az Ószövetség nyomán Jézus is az ember tökéletlen, sérülékeny lényében láttatta a fogyatékoság lényegét és nem a bűnök büntetéseként határozta meg azt. „*Tanítványai megkérdezték tőle: »Mester, ki vétkezett, ez vagy a szülei, hogy vakon született?«*, »*Sem ez nem vétkezett, – felelte Jézus – sem a szülei, hanem az Isten tetteinek kell rajta nyilvánvalóvá válniuk.*«” . (Jn 9,3)

Tehát nem engedett ok-okozati összefüggést felállítani a fogyatékoság és az Istentől eltávolodó magatartás között. A démoni megszállottság is az erő hiánya, a sebezhetőség jele és nem a bűn megnyilvánulása az evangéliumokban. Jézus megszabadította a vele találkozó embereket a démoni erők hatalmából, itt egyértelműen a *sátán* szóval találkozunk, ami a héberben vádlót, ellenfelet, vetélytársat jelent. *János* görög nyelven íródott evangéliuma a *diabolosz* szót használja, ami már a bűn megszemélyesítése és magának a kárhozatnak bukott angyala, aki szemben állva Istennel az ember örök elveszejtésére törekszik. Később a *diabolosz* kifejezés honosodott meg a fordításokban, és pár évszázad múltán már *Szent Ágoston* egyértelműen a bűnnel állította párhuzamba.

Az evangéliumok már nemcsak a zsidó származású keresztény közösségekhez szóltak, hanem mindenkihez, aki követni akarta tanítását. Kikerülve az ősi társadalmi és kulturális közegekből a szövegek új értelmezésre szorultak, és ezeket adták meg az egyházatyák. *Tertullianus* meggyőződése szerint az ember alapvetően romlott, rosszra hajló, ezért féken tartásához nélkülözhetetlen a kárhozat mechanizmusa.

Magát az isteni büntetést és ennek testi/lelki megnyilvánulásainak összefüggését csak korunk teológiai újraértelmezései rendezték végérvényesen. A keresztény entkulturáció Újszövetséggel való kapcsolata mindvégig része volt ugyan a társadalmi tanítás rendszerének, értelmezései azonban sokat változtak, és napjainkra nyerhették végre vissza jórészt az eredeti, a jézusi tanítás értelmében megfogalmazott alapjukat.

A kinyilatkoztatások sorában a *Marc Bloch-i* lassú ritmusának végső szakasza az úgy nevezett harmadik kinyilatkoztatás. Az iszlám prófétának ismeri el *Mózes* is és *Jézust* is, azonban a végső kiigazítást *Mohamed* prófétának hozta le *Gabriel* arkangyal.

Mózes egy beszédhibás, kitett gyermek volt. *Jézussal* a heródesi gyermeküldözés elől Egyiptomba menekültek szülei. *Mohamed* pedig korán árvaságra jutott és látomásai miatt sokan bolondnak is bélyegezték. Mindhármuk életének része volt a kirekesztettség, a periférikus lét.

Ez a fejezet a legrövidebb, ahol a fogyatékos emberekre és a hozzájuk való viszonyulásra vonatkozóan is egy tanítástisztázásnak és kor-, valamint társadalom- és kultúratörténeti illesztésnek lehetünk tanúi. E szerint *Mohamed* az utolsó próféta, a próféták pecsétje, akivel lezárult az isteni kinyilatkoztatás történelmi sorozata és létrejött az arab vallás. Az ábrahámi vallások Istene egy. Megnevezése *Él*, illetve ennek többes számú alakja az *Elohim/Eloáh*, ami az arab nyelvben, *Allah* formában használatos.

Az iszlám tanítása majd egy évezred távlatából újra értelmezte és felelevenítette a közösséget segítő szociális igazságosság rendszerét. Bár nem vetette el az ember könnyelmű és bűnös viselkedésének lehetőségét, azt hogy a fogyatékos a bűn büntetése lehetne, kifejezetten tagadta. Az ember sérülékeny és halandó teremtménye Istennek, e veleszületett hajlama révén képes testben és – mint a metaforikus értelmezések is mutatják – lélekben is a tökéletlenségre.

Isten azonban megteremtette minden betegség ellenszerét, csak az emberen múlik ezeknek felfedezése, alkalmazása, és a metaforikus értelemben vett gyógyulás elfogadása.

Az iszlám alapvető kinyilatkoztatásában egy ember- és társadalomközpontú vallás, melynek tanításai szintén áldozatul estek a hatalmi akarat történelmi torzításainak.

Az ábrahámi vallások nem fogalmaztak meg diszkriminációt a fogyatékos személyekkel szemben, azonban a történelem során értelmezései a túlbuzgóság, vagy a hatalmi akarat oltárán eltorzultak és tévedései, félreértései a kultúrába ágyazódtak.

Ez a folyamat az állandó változás okán soha nem zárható le véglegesen, ezért időről-időre módosításokra, újraértelmezésekre, tisztázásra szorul. Minél régebbi és szélesebb körű egy vallás társadalmi tanítása, annál nehezebb lebontani róla a torzult elemeket és megújult/letisztított formájában visszailleszteni a kultúrába.

A dolgozat modern kori kitérői leginkább e folyamat bemutatását, illetve szükségszerű igazolását szolgálják.

7.1.1 A téma további tanulmányozásának lehetőségei

Az ábrahámi vallások nagyon szerteágazó ismereteket, szakirodalmak sokaságát és az idegen nyelvű szövegek interpretációjának nehézségeit vetették fel. Nem a német és angol nyelvű szakanyag jelentette a legfőbb problémát, hanem az ezekben szereplő héber, görög, latin és arab nyelvű fordítások és átírások ellenőrzése, ezek helyes magyar fonetikával történő rögzítése, melyhez szakértőktől, kollégáktól és barátoktól kaptam segítséget.

Továbbnehezítette a gyűjtőmunkát, hogy ezeknek a műveknek jelentős hányada nem található meg magyarországi könyvtárakban és közgyűjteményekben, így forrásaim többségét a Bécsi Egyetem Könyvtárából, vagy azon keresztül sikerült beszereznem.

Összességében mintegy tízezer könyvoldalni szakanyagról van szó, amelynek rendszerezésében csak saját terveimre és elképzeléseimre hagyatkozhattam. Néhány esetben a legkevésbé fontosnak tűnő munkák valamely hivatkozása vagy gondolata és a kollégák szakmai segítsége vezetett el kihagyhatatlanul lényeges részletekhez.

Bízom benne, hogy lesz még módom folytatni a megkezdett munkát és a disszertációból szükségszerűen kimaradt távol-keleti vallások tanításainak a fogyatékos személyekre vonatkozó neveléstörténetét is megírhatom. Fontos számomra, hogy a történeti elemzés mögött megjelenjen az ember, mint a társadalmi egység legkisebb és legvédtelenebb tagja, aki fogyatékosága okán még inkább kiszolgáltatott és sebezhető. Lényeges szempont azonban azoknak az élete is, akik családtagként, tanítóként, nevelőként vagy bármi egyéb kapcsolatban álltak fogyatékos személyekkel és így kölcsönösen hatást gyakorolva egymásra, élték meg a társadalmi normák és elvárások koronként és kultúránként eltérő szintjeit.

Az egyes vallásokban vagy történeti korszakokban jártas szakértő találhat hiányosságokat. Céлом azonban az összehasonlító és összefoglaló bemutató elemzés volt, amely a legnagyobb körültekintéssel és a legjobb indulattal sem terjeszthető ki e doktori disszertáció keretein belül egyformán minden részletre. Így kerültek kidolgozásra első sorban azok a jellegzetes problémák, melyeket több szakirodalom is fő helyen említett vagy azok a tanítások, melyek alapvetően határozzák meg az adott vallás szent könyvének tanítását és szellemét.

Fél évszázad élettapasztalatával, a pedagógia fontosságának ismeretében, a fogyatékos személyek megbecsülésének jegyében, a vallási tanítások iránt érzett tisztelettel és a történelem szakmai szeretetével végeztem ezt a munkát. Céлом, hogy munkámmal másokat is e kutatási témakör szélesítésére inspiráljak és e dolgozatot kiegészítve,

kibővítve, esetleg újabb részszempontokkal gazdagítva majd magam is tovább folytathassam.

7.2 A legfontosabb fogalmak összefüggéseinek rendszere

Az alábbi fogalmi háló és hozzáfűzött rövid magyarázat az interdiszciplinaritás jegyében e dolgozat kontextusában alkalmazott kifejezések egymáshoz és a szentírási értelmezésekhez viszonyított rendszerét mutatja be.

Fogalmi háló:

	<i>ISTENKÉP</i>	<i>EMBERKÉP</i>	<i>VILÁGKÉP</i>
<i>mai tudományos besorolása</i>	teológia	antropológia	pedagógia
<i>gyakorlata</i>	istentisztelet	segítség (emberség)	társadalmi tanítás
<i>leggyakoribb kérdése</i>	miért?	ki?	hogyan?
<i>időbenisége</i>	eszkatológia	jelen	jövő
<i>érzelmi szintje</i>	hit	szeretet	remény
<i>megélési síkja</i>	transzcendens	profán	elképzelt tökéletesség
<i>minőségi szintje</i>	tökéletes	tökéletlen, sérülékeny	elfogadó
<i>demonológiája</i>	mindenekfelett álló	befolyásolható	jóra törekvő
<i>megvalósulása</i>	minta	gyakorlat	elmélet
<i>viszonyai</i>	önmagában létező	társas lény	entkulturáció
<i>távlati értelmezése</i>	örök	mulandó	maradandó

Az ábrahामी vallások szerint világ három fő alappillére: az *istentisztelet*, a *szeretet*, és a *tanítás*, amely megfelel az istenkép, emberkép és világkép szerinti tudományos felosztás rendszerének is.

- Az *istentisztelet*, mint szertartás a *transzcendentális* és egyben az *eszkatológiai* kapcsolati sík. Ami nem más, mint a *hit* maga. Melyben a teremtmény tökéletlen és sérülékeny valóságában áll tökéletes és tértől, időtől, fizikai világtól független teremtője elé. A hit a „miért” kérdésre próbál válaszolni, még akkor is, ha tisztában van feladata e világi lehetetlenségével, így átlép a halál utáni lét dimenziójába és megalkotja az *eszkaton logoszt*, a végidő tanát. Az, hogy ez a végidő az egyén életének egy dimenzióváltását, vagy az egész emberiség átlényegülését jelenti, valójában nem változtat azon, hogy a fizikai lét elmúlásával a szellem és a lelki tényező nem válik köddé a mindenség egén.

Lényeges eleme a vallási tanításoknak, hogy a tökéletlenség csak a fizikai lét velejárója, így az ebből adódó szenvedés sem létezik a halál utáni örök életben, tehát az érintettek gyötrelmei a feltámadásban nyernek értelmet és feloldozást. Ezzel próbál meg választ adni a dolgok fizikai szintje feletti „miért” kérdésre, amelyeknek magyarázatát más tudományágak bevonásával a teológiai dolgozza fel.

- A *szeret*ként megfogalmazott embertársi kapcsolat az nem az érzelmi viszonyulást kéri számon, hanem a teremtő tiszteletét minden teremtményével szemben. Ez a hit profán, mindennapi megélési síkja, gyakorlatilag a *cedaka*, a közösséget segítő társadalmi igazságosság isteni törvényekkel szabályzott rendje. Megmutatja az ábrahámi vallások emberképét, az isteni segítség mintájára az embertársai segítségére szoruló törekeny, sérülékeny teremtményt. Az ember egy társas lény. Fizikai és lelki értelemben is szeretetre, elfogadásra és megbecsülésre van szüksége ahhoz, hogy a hétköznapi feladatait élete folyamán teljesíteni tudja. Az isteni tökéletességhez való viszonyulás, a szüntelen megfelelés egy tanult folyamat, ezért koronként és kultúránként lassan változtatva a gyakorlaton, mindenkor függött az elsajátítás szintjétől. Meg kellett tanulni, be kellett illeszkedni, entkulturálódásra volt szükség. Ezzel együtt természetesen felmerül a kérdés, hogy valójában „ki” az ember? Az embervilág az élet gyakorlati megtapasztalásának színhelye, sok más tudomány mellett talán legösszetettebben az antropológia dolgozza fel ennek részletes történetét.

Az emberkép értelmezésének egy fontos pontja fejlődésének az a pillanata, amikor az szó valódi értelmében lélekkel rendelkező emberré lesz. Minden fejezet tárgyalásánál külön kiemelésre került, értelmezését pedig az abortusz vallásjogi szabályai egyértelműsítették. Oka a test és lélek összefüggésének, azaz a vallások antropológiai értelmezésének részletezése kifejezetten a fogyatékos emberekre vonatkozóan.

Az ember, azaz a test és lélek egységének létrejötte másként definiálódik, illetve más fejlődési szakaszhoz kötődik mindhárom vallás esetében. Egy azonban feltétel nélkül közös, az emberélet elpusztítása már a magzati fejlődés szakaszában is bűn, ennek pusztán megítélése változik a létfilozófiai tanítások tükrében. A fogyatékos személy, ha már megszületett, az épekkel egyenrangú és egyenjogú teremtmény, azonban terhei képességeinek függvényében változhatnak.

- A *tanítás*, mint a világról alkotott kép, az időbeni, a múlt tapasztalatain felépülő jövőbeniséget is biztosító dimenzió. A remény, a „hogyan” kérdésre válaszol, hiszen azt kell megfogalmaznia és a gyakorlatban is megvalósítania, hogy a teremtett világ generációk során át képes legyen fenntartani az elképzelt isteni tökéletességhez vezető legjobb utat. Állandó értéként kell biztosítania az elfogadást. Ahogyan az Isten is elfogadja az embert befolyásolható, sérülékeny és tökéletlen mivoltában, úgy az embereknek is el kell fogadniuk mindezeket saját világukban. Hogyan válhat maradandó értéké az elfogadás és a folyamatos tökéletességre törekvés párhuzama az irányok minőségi megfelelésének tükrében úgy, hogy közben felemel, és nem kirekeszt. Ennek fényében a tanítás a vallás magvalósulási tere, ez által folyamatos és gyakorlati kapcsolata van a nevelésnek a szent iratokkal. Ebben az értelemben személyiségfejlesztő célja van a segítségnek, ez a fogyatékos emberekre vonatkozóan is a nevelés része, akár az ő nevelésükről, azaz a kultúrába illesztésükről, akár az őket körülvevő társadalom rájuk vonatkozó normáiról legyen szó.

A pedagógia nagyon összetett tudományrendszere ma is azt szeretné megvalósítani, hogy a jobbakat a többiekhez képest még jobbá tegye, azonban a kevésbé jobbaknak is minden lehetőséget megteremtсен ahhoz, hogy önmagukhoz képest a legjobbak lehessenek.

Amennyiben az ember, mint teremtmény, teremtője iránti tisztelettel és ennek leképezéseként az embertársai iránti szeretettel tudja alkalmazni és továbbadni a tanítást magát, akkor megvalósulhat az egyiptomi hitvilág ősi – immár több mint öt évezredes – rendje, a világ igazságosságának isteni egyensúlya, a *Ma'at* törvénye.

7.3 Záró gondolatok

E disszertáció a fogyatékos emberek nevelésének történetét, a rájuk vonatkozó társadalmi tanításokat, az őket érintő szabályokat, és ezzel együtt magát a fogyatékoság történetét kívánta összefoglalóan bemutatni a világ három nagy vallásának, a zsidóság, a kereszténység és az iszlám szent könyveiben foglalt tanítások tükrében. Maga a történeti bevezető az őskori társadalmak régészeti példáitól indulva több évezredes íven mutatja be főleg a Közel-Kelet és kis mértékben a keresztény Európa korai fejlődési útjait.

Ahhoz, hogy a fogyatékoság társadalmi összefüggéseinek 21. századi problémáit megérthessük, okvetlenül a régi, a kort és a kulturális közeget – más értelemben a civilizáció alapjait – befolyásoló állapotok vizsgálatával is meg kell ismerkednünk. A vallási tanításokat és azok társadalmi méretű befolyását megvizsgálva azonban számos olyan fontos megállapítást tehetünk, amelyek ma is releváns kérdésekhez szolgálhatnak adalékként. Ilyen az elfogadás és elutasítás története is, amely e kutatás esetében a széles spektrumon értelmezhető fogyatékoság társadalmi és vallási megítélésével foglalkozik.

A diszkrimináció nagyon tág fogalom, alapvetően csak megkülönböztetést jelent, amely lehet pozitív vagy negatív is. Mégis napjainkban e kifejezéshez első hallásra vagy olvasásra egyértelműen negatív érzések társulnak. Tudatunk természetes működése és önvédelmi reakcióink túlélésre beprogramozott alapvető mechanizmusai könnyebben és mélyebben memorizáltatják velünk a negatívumokat. Mivel a mindennapi élet általános dolgait csak ritkán jegyezték fel a történelem során, így a szélsőségesen jó és rossz példák maradtak csak ránk a régi forrásokban. Amennyiben diszkriminációról beszélünk, feltétlenül tisztáznunk kell annak kialakulási körülményeit és okait, mindezek mellett egyaránt meg kell vizsgálnunk előtörténetét és utóéletét ahhoz, hogy megállapíthassuk azt a valós pontot, amikor ez a megkülönböztetés már értelmét és lényegét elveszítve csak egyszerű szokásként maradt meg.

Egymásra épülő és ható történeti beágyazottságuk érzékelhető különbözőségeinek ellenére eddigi kutatásaim eredményeképpen megállapítható, hogy a nagy világvallások közül a zsidóság, a kereszténység és az iszlám szent könyveinek tanítása nem tartalmaz a fogyatékos személyekre vonatkozó külön negatív és indokolatlan kirekesztést. Mindazok az elemek, melyeket az utókor ilyen jelleggel próbál értelmezni, az akkor és ott élt emberek számára nem jelentette azt.

Ilyen a zsidó főpapságra vonatkozó tilalom is, amellyel kapcsolatban egyértelműen kijelenthető, hogy az adott kor vallási kultúrájában egészen bizonyosan senki nem érezte indokolatlan, bántó és kirekesztő megkülönböztetésnek, ha azért nem végezhetett el

bizonyos kultikus feladatokat, mert fizikailag nem volt rá alkalmas. Az második Jeruzsálemi Templom pusztulása óta majd két évezred telt el. ... Nem gondolnám, hogy ma élő vak és/vagy jelentősen látássérült embertársaink ragaszkodnának például az autóvezetéshez, amikor pontosan tisztában vannak azzal, hogy ez milyen veszélyes saját magukra és embertársaikra nézve egyaránt. – Nem tudjuk, kétezer év múlva hogyan fognak közlekedni utódaink, de elképzelhető, hogy a mindennapi megélt valóság pontos technikai feltételeinek ismerete nélkül ezt a tilalmat ők is negatív diszkriminációnak fogják bélyegezni. A veszélyeztetés vélt és valós mértéke ebben az esetben az adott kor tudásának függvénye.

A szent könyvekből és az ezekhez kapcsolódó elsődleges tanítások összefüggő szövegeiből és azoknak szakszerű értelmezéséből nem olvasható ki a kirekesztés vagy a kiközösítés. Azonban e tanítások utóélete sok esetben hozta magával a negatív megkülönböztetést, addigra azonban maga az alapgondolat régen létjogosultságát veszítette vagy olyan mértékben deformálódott, ami már csak hagyományában, de nem szellemében vezethető vissza az eredeti tanításhoz.

Napjainkban is vannak és mindig is voltak olyan közösségek, amelyek bizonyos feltételekhez kötik a tagságot, ők a társadalomnak azon csoportjai, akik éppen különállásukkal kívánnak bizonyos eredményeket felmutatni. Ez is része a mai értelemben vett szabad életnek.

A társadalom is joggal várja el az egyéntől, hogy olyan feladatokat vállaljon és teljesítsen, amikre adottságai révén valóban képes. Ez az az önkritika, amit nap, mint nap mindannyian gyakorlunk és egymásért, saját magunkért szívesen és magától értetődően elfogadunk. Egy több évezredes vallási törvény is lehet az önkritika szabályzója és átértelmezve, megfosztva ok-okozati összefüggéseitől válhat a leggonoszabb eszközzé. E történeti kutatás fontossága abban áll, hogy a szabályzók kialakulásának körülményeit vizsgálva megkísérelte tisztázni az eredendő okokat és megválaszolni az ebből adódó kérdéseket.

8. SZAKIRODALOM

- Albert B. Gábor (2011): *A nevelés történeti és elméleti alapjai*. Kaposvári Egyetem, Kaposvár. Letöltési idő: 2016.05.26.
URL: http://www.drAlbertgabor.hu/images/albert_gabor_nevtort_jegyzet.pdf
- Al-Hashimi, M. A. (2007): *A muszlim személyisége – A Korán és a Szunna megfogalmazása szerint*. Magyarországi Muszlimok Egyháza, Budapest.
- Armstrong, K. (1996): *Isten története – A judaizmus, a kereszténység és az iszlám 4000 éve*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Assion, H.-J. (2004): *Traditionelle Heilpraktiken türkischer Migranten*. VWB-Verlag für Wissenschaft und Bildung, Berlin.
- Attias, J. Ch. és Benbassa E. (2003): *A zsidó kultúra lexikona*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Aurelius, A. (1943): *De civitate Dei (Isten városáról) II. kötet*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Pécs.
- Bartha Tibor (1995 szerk.): *Keresztyén Bibliai Lexikon*. Kálvin János Kiadó, Budapest.
- Bazna, M. S. és Hatab, T. A. (2005): Disability in the Qu´ran: The Islamic alternative to defining, viewing, and relating to disability. *Journal of Religion, Disability and Health*. **9**. 1. sz., 5–27.
vagy: 2004 Disability Studies Conferences Archive, Lancaster University URL: http://www.lancaster.ac.uk/fass/events/disabilityconference_archive/2004/papers/bazna_hatab2004.pdf . Letöltési idő: 2015.03.02.
- Benke József (1997): *Az arabok története*. Alexandra Kiadó, Pécs.
- Bergmann, J. (1914): *Mildtätigkeiten*. In: Kauffmann J. (szerk.): *Soziale Ethik im Judentum*. Verband der Deutschen Juden, Frankfurt am Main. 51–70.
- Bertram, S. (2006): *Élet az ókori Mezopotámiában*. Gold Book Kiadó, Budapest.
- Berzsenyi Emese (2003): *A pátriárkák korának történelmi és vallástörténeti háttere – A „Termékeny Félhold” és Egyiptom a Kr.e. II. évezred közepéig*. PPKE HTK (Szakdolgozat)
- Berzsenyi Emese (2009): *Falásák – Dán elveszett törzse, az etióp zsidók története*. SZTE BTK (Szakdolgozat)
- Berzsenyi Emese (2013): *Az egész életen át tartó tanulás hitbéli parancsának megvalósulása az iszlám vallásban*.
URL: http://www.tani-tani.info/az_egesz_eleten_at. Letöltési idő: 2016.05.06.
- Berzsenyi Emese (2014): *Tudásértelmezés a középkori iszlámban, Ibn Khaldún „Bevezetés a történelembé” című műve alapján*. In: Szabolcs Éva és Garai Imre (szerk.):

- Neveléstudományi kutatások közben – válogatás doktori hallgatók munkáiból*, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 134–148.
- Berzsenyi Emese (2015): *A társadalmi gondoskodás és tanítás történelmi előképei*. In: *Iskolakultúra*, **25**. 2015/9. sz. 100–112.
- Berzsenyi Emese (2016): „*Hited meggyógyított*” – *A fogyatékoság újszövetségi értelmezése*. In: Fehér Ágota, Fülöpné Erdő Mária és Mészáros László (szerk.): „*Et misericordia motus est*” – *Az irgalmasság és az igazságosság a keresztény nevelésben*. Apór Vilmos Katolikus Főiskola Rektora, Vác. 46–66.
- Berzsenyi Emese és Szécsi András (2015): *Isteni idővilágok*. In: Baska Gabriella és Hegedűs Judit (szerk.): *Égi iskolák és földi műhelyek*. ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Budapest. 380–387.
- Besserman, P. (2003): *A Kabbala és a zsidó misztika*. Szukits Kiadó, Szeged.
- Biedermann, H. (1996): *Szimbólumlexikon*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Bloch, M. (1974): *A történelem védelmében*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bloch, M. (2005): *Gyógyító királyok*. Osiris Kiadó Budapest.
- Bright, J. (1980): *Izrael története*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztály, Budapest.
- Browne, K. (2012): *Child Abandonment and its Prevention in Europe*. The University of Nottingham, Letöltési idő: 2015.04.22.
URL: <http://www.crin.org/docs/MANUAL%20OF%20GOOD%20PRACTICE.pdf>.
A kutatás magyar nyelvű ismertetője:
URL: http://www.csagy.hu/images/szrlap_web.pdf. Letöltés: 2015.04.22.
- Böcher, O. (1972): *Das Neue Testament und die dämonischen Mächte – Stuttgarter Bibelstudien 58*, Verlag Katholisches Bibelwerk, Stuttgart
- Bösl, E. (2010): *Was ist Disability History?*. In: Bösl, Klein és Waldschmidt (szerk.): *Disability History – Konstruktionen von Behinderung in der Geschichte: Die Einführung*. Transcript Verlag, Bielefeld. 29–43.
- Buchberger, M. és Kasper, W. (1994 szerk.): *Lexikon für Theologie und Kirche 1–11*. Herder Verlag, Freiburg im Breisgau.
- Cloerkes, G. (2007): *Soziologie der Behinderten – Eine Einführung*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg.
- Cserháti József és Fábíán Árpád (1975 szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat tanítása*. Szent István Társulat, Budapest.
- Danner, H. (1998): *Methoden geisteswissenschaftlicher Pädagogik – Einführung in Hermeneutik, Phänomenologie und Dialektik*. Ernst Reinhardt Verlag, München.

- Debreczeni Anikó (2013): *A gyógyíthatatlan Tay-Sachs kór*. Letöltési idő: 2015.03.10.
 URL: http://www.webbeteg.hu/cikkek/genetikai_betegseg/6247/tay-sachs-kor
- Dénes Ottó (2010): *Életreformer / Trichinózis*. Letöltési idő: 2015.03.27.
 URL: <http://etelreformer.blogspot.hu/2010/02/trichinozis.html>.
- Depaepe, M. (2013): *Több mint az amnézia ellenszere... Historiográfiai, elméleti és módszertani reflexiók a nevelés történetére vonatkozóan*. In: Hegedűs Judit, Németh András és Szabó Zoltán András (szerk.): *Pedagógiai historiográfia. Új elméleti megközelítések, metodológiai eljárások*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 9-29.
- Deutsch Henrik (1888): *Mózes III. könyve massoretikus szöveggel és magyar fordítással*. Singer és Wolfner, Budapest.
- De Vries, S. Ph. (2000): *Zsidó rítusok és jelképek*. Talentum kiadó, Budapest.
- Dezső Tamás (2004): *Balawat - Imgur-Enlil*. In: *Ókori és keleti művészet - oktatási segédanyag – Mezopotámiai művészet*. ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék, URL: http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Okor-kelet/Okori.es.keleti.muveszet/index.asp_id=112.html, Letöltés: 2014.03.06.
- Diós István (2009): *Szentek élete I–II*. Szent István Társulat, Budapest.
 URL: <http://www.katolikus.hu/szentek/>
- Dorff, E. N. (2005): *Kranke besuchen – Die Ethik des Helfens in der Krankenfürsorge aus jüdischer Sicht*. In: Weiß, H., Federschmidt, K. és Temme, K. (szerk.): *Ethik und Praxis des Helfens in verschiedenen Religionen – Anregungen zum interreligiösen Gespräch in Seelsorge und Beratung*. Neukirchner Verlag, Neukirchen. 100–116.
- Drovs, D. (2000): *Heilpädagogik im deutschen Judentum*. LIT Verlag, Münster.
- Dubnov, S. (1991): *A zsidóság története*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Düdükçü, E. (2007): *Mağnün – Die Gestalt des Heiligen Verrückten im islamischen Mittelalter*. Kleio Humanities, Bremen.
- Ebach, J. (2002): *Biblische Erinnerungen im Fragenkreis von Krankheit, Behinderung, Integration und Autarkie*. In: Pithan, A., Adam, G. és Kollmann, R. (szerk.): *Handbuch Integrative Religionspädagogik – Reflexionen und Impulse für Gesellschaft, Schule und Gemeinde*. Güntersloher Verlag, Güntersloh. 98–111.
- Ebel, M. (2005): *Biblische Geschichten als Leitfaden zum Helfen*. In: Weiß, H., Federschmidt, K. és Temme, K. (szerk.): *Ethik und Praxis des Helfens in verschiedenen Religionen – Anregungen zum interreligiösen Gespräch in Seelsorge und Beratung*. Neukirchner Verlag, Neukirchen. 95–99.
- Erdő Péter (1997, szerk.): *Az Egyházi Törvénykönyv*. Szent István Társulat, Budapest.

- Faber, H. (2002): „*Mache Seinen Willen zu deinen Willen ...*” *Grundzüge jüdischer Ethik*.
In: Zager, W. (szerk.): *Ethik in der Weltreligionen: Judentum – Christentum – Islam*.
Neukirchner Verlag, Neukirchen. 21–68.
- Falus Iván (2004): *A pedagógiai kutatás metodológiai kérdései*. In: Falus Iván (szerk.):
Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 9–33.
- Ferguson, N. (2011): *Civilizáció – a Nyugat és a többiek*. Solar Kiadó, Budapest.
- Flavius, J. (1999): *A zsidó háború*. Talentum Kiadó, Budapest.
- Flavius, J. (2006): *Jüdische Altertümer I–XX*. Marix Verlag, Wiesbaden.
- Figl, J. (2013): *Heilung in der abrahamitischen Religionen*. In: Futterknecht, V., Noseck-
Licul, M., és Kremser M. (szerk.): *Heilung in den Religionen – Religiösen,
spirituelle und leibliche Dimensionen*. LIT Verlag, Wien. 27–40.
- Fischer-Elfert, H.-W. (2007): *Gezeigtes und Verborgenes im Alten Ägypten*. In: Streck, B.
(szerk.): *Die gezeigte und die verborgene Kultur*. Harrassowitz, Wiesbaden. 81–102.
- Flinders, P. W. M. (1900): *The royal tombs of the first dynasty, Part I.; Egypt exploration
Fund*. London.
- URL: [http://digi.ub.uni-
heidelberg.de/diglit/petrie1900bd1/0092/image?sid=6e48381e8849d72d96749570fa1
1604e](http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/petrie1900bd1/0092/image?sid=6e48381e8849d72d96749570fa11604e). Letöltési idő: 2015.04.19.
- Földi András és Hamza Gábor (1996): *A Római Jog története és intézményei*. Nemzeti
Tankönyvkiadó, Budapest.
- Frach, F. (2015): *"Geistige Behinderung": Über den Umgang mit dem Begriff und den
betroffenen Menschen*. Diplomica Verlag, Hamburg.
- Fruchtenbaum, A. (2012): *Démonológia: a démonokról szóló tan*. Ariel Hungary,
Budapest.
- URL:
[http://www.bibliatanitasok.hu/Bibliaiskola/Entries/2012/10/11_Demonologia__a_bu
kott_angyalok_tana_files/MBS082hu.pdf](http://www.bibliatanitasok.hu/Bibliaiskola/Entries/2012/10/11_Demonologia__a_bu
kott_angyalok_tana_files/MBS082hu.pdf). Letöltési idő: 2015.11.21.
- French, V. (2004): *A gyermek hatásának története*. In: Pukánszky Katalin (ford.)
Gyermekkor-történeti tanulmányok.
- URL: <http://mek.oszk.hu/02000/02030/#>. Letöltési idő: 2016.01.05.
- Fukuyama, F. (1997): *Bizalom – A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Európa
Könyvkiadó, Budapest.
- Gadamer, H.–G. (1984.): *Igazság és módszer*. Gondolat, Budapest,
- Girard, R. (2013): *Láttam a sátánt, mint villámlást lehullani az égből*. Atlantisz, Budapest.

- Goldschmied, L. (ford. szerk.1897-1909): *Der Babylonische Talmud – mit Einschluss der Vollstaendigen Misnah I-VIII*. S. Calvary & Co., Berlin.
 URL: <http://www.bibelentdeckungen.de/index.php/quellen/9-babylonischer-talmud>
 Letöltési idő: 2015.08.03.
- Goldziher Ignác (1900): *Az iszlám – Emlékszerű adatok, egykorú kútfők és szakmunkák felhasználásával*. Franklin Társulat és Révai Testvérek, Budapest.
- Gordosné Szabó Anna (1975): *Gyógypedagógia-történet I. – Egyetemes gyógypedagógia-történet a XX. századig*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gordosné Szabó Anna (1996): *Bevezetés a gyógypedagógiába*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gottwald C. (2009): *Lachen über das Andere – Eine Historische Analyse komischer Repräsentationen von Behinderung*. Transcript Verlag, Bielefeld.
- Gracia, A. és Arsuaga, J. L. (2009): *Craniosynostosis in the Middle Pleistocene human Cranium 14 from the Sima de los Huesos, Atapuerca, Spain*. PANAS (Proceeding of the National Academy of Sciences of the United States of America)
 URL: <http://www.pnas.org/content/106/16/6573.full?sid=c363d4ad-6233-412c-8cb6-d4f83071822e>, Letöltési idő: 2014.03.04
- Graßl, H. (1988): *Zur sozialen Position geistig Behinderter im Altertum*. In: Weillier I. (szerk.): *Soziale Randgruppen und Außenseiter im Altertum*. Leykam Verlag, Graz. 107–116.
- Graves, R. (2001): *Görög mítoszok*. I. kötet, Szukits Kiadó, Szeged.
- Güvercin, H. (2013): *Behinderte Menschen und der Umgang mit Ihnen - Erziehung und Bildung*. URL: <http://www.islamaufdeutsch.de/erziehung-bildung/781-behinderte-menschen-und-der-umgang-mit-ihnen>. Letöltési idő: 2015.08.24.
- Györkösy Alajos (2001): *Magyar-Latin szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Györkösy Alajos (2002): *Latin-Magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Györkösy Alajos, Kapitánffy István és Tegye Imre (1993): *Ógörög-Magyar nagyszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Haag, H. (1981, szerk.): *Bibel-Lexikon*. St. Benno-Verlag, Leipzig.
- Háberman Zoltán (2013): *Cedaka és társadalometika*. Országos Rabbiképző - Zsidó Egyetem. (PhD disszertáció) URL: <http://www.or-zse.hu/javne/Haberman-Cedaka.pdf>. Letöltési idő: 2015.12.15.
- Halász Előd (1988): *Német-Magyar szótár I-II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Harmatta János (2003, szerk.): *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Häßler, G. és Häßler, F. (2005): *Geistig Behinderte im Spiegel der Zeit – von Narrenhäuser zur Gemeindepsychiatrie*. Georg Thieme Verlag, Stuttgart.
- Haub, C. (2011): *How Many People Have Ever Lived on Earth?* - Population Reference Bureau.
 URL:<http://www.prb.org/Publications/Articles/2002/HowManyPeopleHaveEverLivedonEarth.aspx>. Letöltés: 2016.09.29.
 URL:<http://www.scottmanning.com/content/year-by-year-world-population-estimates/>. Letöltés: 2014.04.15.
- Heine, P., Khoury, A.T. és Oebbecke J. (2000): *Handbuch Recht und Kultur des Islam in der deutschen Gesellschaft. Probleme im Alltag – Hintergründe – Antworten*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.
- Hegedüs Szandra (2008): *Az iszlám vallás szemlélete a fogyatékosággal élő emberekről, valamint az őket érintő abortusz és eutanázia kérdéseiről*. Magyarországi Muszlimok Egyháza, Budapest.
 URL: <http://iszlam.com/iszlam-az-elet-vallasa/testi-lelki-egeszsegunk/item/67-fogyatekossag-abortusz-eutanazia-az-iszlamban>. Letöltési idő: 2012.04.27.
- Herlitz, G. és Kirschner B. (1927, szerk.): *Jüdisches Lexikon - Ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden*. Jüdischer Verlag, Berlin.
- Hérodotosz (1998): *A görög-perzsa háborúk*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hertz, J. H. (1984 reprint: 1939): *Mózes Öt Könyve és Haftárák*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Herweg, R. M. (1995): *Die Jüdische Mutter – Das verborgene Matriarchat*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Herweg, R. M. (2007): *Bilder von Behinderung aus Jüdischer sicht*.
 URL: http://www.zedis.uni-hamburg.de/www.zedis.uni-hamburg.de/wp-content/uploads/2007/05/herweg_behinderung_aus_juedischer_sicht_030507.pdf.
 Letöltési idő: 2014. 03.05.
- Herzog, R. (1931): *Die Wunderheilungen von Epidauros - Ein Beitrag zur Geschichte der Medizin und der Religion*. Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig.
- Huntington, S. P. (2008): *A civilizációk összecsapása és a világrend kialakulása*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

- Jason, G. (2013, szerk.): *1917 Codex Iuris Canonici*. In: *Selected Reference Documents related to the Code of Canon Law*. Peoria, USA.
URL: <http://www.jgray.org/codes/>, Letöltési idő: 2013.09.16.
- Johnson, P. (2005): *A kereszténység története*, Európa Könyvkiadó, Budapest
- Joss-Dubach, B. (2014): *Gegen die Behinderung des Andersseins – Ein theologisches Plädoyer für die Vielfalt des Lebens von Menschen mit einer geistigen Behinderung*. Theologisches Verlag, Zürich.
- Junker, H. (1941): *Gîza V; Die Mastaba des Šnb (Seneb) und die umliegenden Gräber*. Akademie der Wissenschaften in Wien: Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften 71. Band 2. Abhandlung; Hölder-Pichler-Tempsky, Wien und Leipzig.
- Kákossy László (2002): *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kasper, W. (1995-2001 szerk.): *Lexikon für Theologie und Kirche I-XI*. Herder, Freiburg in Breisgau.
- Kessler, R. (2011): *Az ókori Izrael társadalma*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- Kéri Katalin (1995. szerk.): *A tudás Kapui – Mozaikok a nevelés történetéből I*. Tárogató Kiadó, Budapest.
- Kéri Katalin (2002): *Muszlim kórházak és népegészségügy a középkorban. Egészségnevelés, 2002. 3. sz. 120-125.*
- Khaldún, I. (1995): *Bevezetés a történelembe (Al-Muqaddima)*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Klauser, T. (1950-1994 szerk.): *Reallexikon für Antike und Christentum I-XXII*. Anton Hiersemann, Stuttgart.
- Klengel-Brandt, E. (1972): *Utazás az ókori Babilónban*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Klíma, J. (1983): *Mezopotámia*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kollmann, B. (2007): *Neutestamentliche Wundergeschichten – Biblisch-theologische Zugänge und Impulse für die Praxis*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart.
- Kollmann, R. és Püttmann, O. (2001): *Behinderung*. In: Mette, N. és Rickers F. (szerk.): *Lexikon der Religionspädagogik I-II*. I. kötet/119–129.
- Kósa Ádám és Lovászy László (1997): *Történeti áttekintés a hallássérültekről*. URL: <http://www.c3.hu/~sinoszib/tort.htm>. Letöltési idő: 2014.03.02.
- Kovács Nemere (2001): *Egyetemes vallástörténet*. (n.i.) Kolozsvár.
URL: mek.oszk.hu/14100/14173/14173.rtf. Letöltési idő: 2016.01.27.
- Klöcher, M. és Tworuschka, U. (2005, szerk.): *Ethik der Weltreligionen*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

- Könczei György (1998): Mi is az Európai Szociális Karta?. *Fundamentum – Emberi jogi folyóirat*, **2**. 1998/3. sz. 135–142.
- Könczei György (2002): *A Taigetosztól...*. In: Kálmán Zsófia és Könczei György (szerk.): *A Taigetosztól az esélyegyenlőségig*. Osiris Kiadó, Budapest. 27–77.
- Könczei György, Antal Zsuzsanna és Kolonics Krisztián (2016): *Kérdések a módszerről – avagy tapasztalati adalékok a participatív kutatás elméletéhez és gyakorlatához*. Budapest, ELTE – BGGyK, OTKA 111917k kutatási beszámoló (kézirat)
- Könczei György és Hernádi Ilona (2011): *A fogyatékoságtudomány főfogalma és annak változásai – Hipotetikus kísérlet rekonstrukcióra*. Budapest, ELTE BGGYTK, (Kézirat) URL: http://j1.wplanet.hu/attachments/102_K%C3%B6nczei-Hern%C3%A1di_fogyatekossag_fogalom.pdf . Letöltési idő: 2014.03.05.
- Kőszeghy Miklós és Parragh Szabolcs (2003): „... *nem voltak fogyatékosok a történelemben...*” *A fogyatékoság jelensége a történelemtudományban*. URL: <http://parszab.hu/letoltes/nvft.pdf>. Letöltési idő: 2013.12.20.
- Kron, F. W. (2000): *Pedagógia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ladocsi Gáspár (ford.): *Hieronimus presbiter: A kiváló férfiakról*. In: Vanyó László (szerk.) *Apostoli atyák*. Szent István Társulat, Budapest. 10–47.
- Lange, H. O. (1925): *Das Weisheitsbuch des Amenemope Aus dem Papyrus 10, 474 des British Museum*. Andras Fred Host and Son Kiadó, Kobenhavn.
- Le Goff, J. (2005): *Előszó a „Gyógyító királyokhoz”*. In: Bloch M.: *Gyógyító királyok*, Osiris Kiadó, Budapest. 11–46.
- Lenhardt, P. és Osten-Sacken von der, P. (1987): *Rabbi Akiva: Texte und Interpretationen zum rabbinischen Judentum und Neuen Testament*. Institut Kirche und Judentum, Berlin.
- Levine A. (2008): *Reviving Yehoshua ben Gamla's Vision for Torah Education*. In: Buchman, A. B. (szerk.) *Hakirah, The Flatbush Journal of Jewish Law and Thought*. Hakirah Inc., New York. 57–86.
URL: <http://www.hakirah.org/Vol%206%20Levine.pdf>. Letöltési idő: 2015.02.26.
- Liedtke, K. és Brunner, E. (2006): *Wie wir Menschen wurden. Die Evolution des Homo sapiens. National Geographic Sonderheft zum 150. Jahrestag der Entdeckung des Neandertalers*. **2006**. 4.2. sz. 1–158.
- Loch, W. (1969): *Enkulturation als anthropologischer Grundbegriff der Pädagogik*. In: Weber, E. (szerk.): *Der Erziehungs- und Bildungsbegriff im 20. Jahrhundert*. Bad Heilbrunn, 122-140.

- Lovász László Gábor (2006): *A fogyatékos emberek jogi helyzete Európában, különös tekintettel a fogyatékos emberekre vonatkozó nemzetközi, Amerikai Egyesült Államokbeli és Európai Unió jog fejlődésére*. SZTE ÁJK (PhD értekezés kézirat)
- Maalouf, A. (2015): *A kereszties háborúk arab szemmel*. Európa, Budapest.
- Maged Elloulou Mustafa (2007): *A nő helyzete az arab társadalomban*. (PhD értekezés)
 Letöltés: 2010.06.27. URL: http://phd.lib.uni-miskolc.hu/JaDoX_Portlets/documents/document_6176_section_1626.pdf.
- Mahler Ede (1906): *Babylonia és Assyria*. MTA Könyvkiadó Vállalata, Budapest.
- Maimonidész (1878/1997): *A tévelygők útmutatója*. Logos Kiadó, Budapest.
- Maling, J. (2001): *Neandertaler sorgten schon vor 150.000 Jahren für Alte und Behinderte*. In: *Bilder der Wissenschaft*,
 URL: http://www.wissenschaft.de/kultur-gesellschaft/anthropologie/-/journal_content/56/12054/1191422/Neandertaler-sorgten-schon-vor-150.000-Jahren-f%C3%BCr-Alte-und-Behinderte/. Letöltési idő: 2014.03.04.
- Mandhoor, I. J. (1986): *Lisan Ul-Arab – The tongue of the Arabs 1-18. kötet*. Dar Ehia Al-Tourath Al-Arabi, Beirut.
- Máté-Tóth András (2003): *Teológia és vallástudomány*. In: Nyíri Kristóf és Kovács Gábor (szerk.): *Virtuális Egyetem Magyarországon*. Typotex Kiadó 469–484.
- Mathern G.W., Nehlig A. és Sperling M. (2003): *The History and Stigma of Epilepsy*, In: *Epilepsy*, **44**. 12–14. URL : <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1046/j.1528-1157.44.s.6.2.x/epdf> . Letöltési idő: 2015.09.16.
- Mayer, A. (2001): *Eine Geschichte der Behinderten, Jubiläums-Dokumentation 40 Jahre Lebenshilfe Fürth*. Lebenshilfe Fürth Eigenverlag. Fürth. 6–27.
 URL: http://www.trisomie21.de/lh_fuerth.html#I. Letöltési idő: 2014.02.12.
- Mikonya György (2014): *Gyermeknevelés az ősi zsidó kultúrában*. In: Aggné Pirka Veronika, Mikonya György és munkatársai (szerk.): *Kora gyermekkori nevelés - és családtörténet*. ELTE Tanító és Óvóképző Kar, Budapest. 35–41.
- Minois, G. (2012): *A pokol története*. Atlantisz, Budapest.
- Molnár Ernő (2007. szerk.): *A valódi Talmud*. Makkabi Kiadó, Budapest.
- Montet, P. (1981): *Everyday Life in Egypt in the Days of Ramesses*. University of Pennsylvania, Philadelphia.
- Moog, F. P. és Karenberg, A. (2003): Between Horror and Hope: Gladiator’s Blood as a Cure for Epileptics in Ancient Medicine. *Journal of the History of the Neurosciences*, **12**. 2003/2. sz. 137–143.

- Moinuddin, A. A. G. (1984): *Die Heilkunst der Sufis*. Bauer Hermann Verlag, Freiburg.
- Musenberg, O. (2013): *Kultur–Geschichte–Behinderung: Zur Einleitung*. In: Musenberg, O. (szerk.): *Kultur–Geschichte–Behinderung, Die kulturwissenschaftliche Historisierung von Behinderung*. Ahtena Verlag, Oberhausen. 11–25.
- Müller, R. (2002): *Behinderung und Intergration im Islam*. In: Pithan, A., Adam, G. és Kollmann, R. (szerk.): *Handbuch Integrative Religionspädagogik. Reflexionen und Impulse für Gesellschaft, Schule und Gemeinde*. Gütersloh. 184–188.
- Mürner, Ch. (2003): *Medien- und Kulturgeschichte behinderter Menschen: Sensationslust und Selbstbestimmung*. Beltz Verlag, Weinheim.
- Németh András (2004): *Az ember és „világaink” változásai*. In: Németh András és Pukánszky Béla (szerk.): *A pedagógia problémátörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest. 11–98.
- Németh András (2010): *Emberi idővilágok – Pedagógiai megközelítések*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Nóvik Attila (2013): *A neveléstörténet helyzete a felsőoktatásban*. In: Baska, Hegedűs és Nóvik (szerk.): *A neveléstörténet változó arcai – A múlt értékei, a jelen kihívásai és a jövő*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 9–16.
- Nyíri Tamás (1991): *A filozófiai gondolkodás fejlődése*. Szent István Társulat, Budapest.
- Ong, W. J. (2010): *Szóbeliség és írásbeliség*. AKTI-Gondolat Kiadó, Budapest.
- Országh László (1988): *Angol-Magyar szótár I-II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Passon, B. (1983): *Behinderung – Schwerstbehinderung in der Dritten Welt, Ein Projekt auf der Philippinen*. In: Hartmann, N (szerk.): *Beiträge zur Pädagogik der Schwerstbehinderten*. G. Schneidele Verlag, Heidelberg. 181–188.
- Pecz Vilmos (1902. szerk.): *Ókori lexikon 1-2. kötet*. Franklin Társulat, Budapest.
- Plutharkosz (1978): *Párhuzamos életrajzok 1-3. kötet*. Magyar Helikon Kiadó, Budapest.
- Pónori Thewrewk Aurél (1980): *Az idő és mérése*. In: Kulin György és Róka Gedeon (szerk.): *A távcső világa*. Gondolat Kiadó, Budapest. 68–100.
- Potok, C. (1994): *Vándorlások – A zsidó nép története*. Kulturtrade Kiadó, Budapest.
- Prohászka Lajos (2004): *Az európai ókor neveléstörténete*. Orosz Gábor (szerk.) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. URL: <http://mek.oszk.hu/04100/04153/04153.pdf>, Letöltési idő: 2015.04.13.
- Pukánszky Béla (2005): *A modern pedagógia történeti gyökerei*. In: Mészáros István, Németh András és Pukánszky Béla (szerk.): *Neveléstörténet – Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Osiris Kiadó, Budapest. 13–133.

- RÁCZ ANDRÁS ÉS PÁSZTOR MIKLÓS: *Magyar Katolikus Lexikon kísérleti internetes változata*.
URL: <http://lexikon.katolikus.hu/>. Letöltési idő: 2014.02.26.
- RADNÓTI ZOLTÁN (2012): *Zsidó történelem – A Misna kora, azaz merre tovább?*. URL:
<http://rabbi.zsinagoga.net/2012/11/18/a-zsido-tortenelem-a-misna-kora-azaz-merre-tovabb/> Letöltés: 2014.12.14.
- RAHNER, K. ÉS VORGRIMLER, H. (1980): *Teológiai kieszótár*. Szent István Társulat, Budapest.
- RAKHMAT, J.(2005): *Die Ethik des Helfens im Islam*. In: Weiß, H., Federschmidt, K. és Temme, K. (szerk.): *Ethik und Praxis des Helfens in verschiedenen Religionen – Anregungen zum interreligiösen Gespräch in Seelsorge und Beratung*. Neukirchner Verlag, Neukirchen. 125–140.
- REISCH, L. (1996): *Zum Umgang mit Behinderten in Urgeschichtlicher Zeit*. In: Leidtke, M. (szerk.): *Behinderung als pädagogische und politische Herausforderung*. Bad Heibrunn. 47–60.
- RENNER, R. (2011): *Inklusion und Exklusion von Menschen mit Behinderung aus Sicht der jüdischen Religion*. URL: <http://bidok.uibk.ac.at/library/renner-judentum.html>;
Letöltési idő: 2012.11.21.
- RITOÓK ZSIGMOND ÉS SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY (2006): *Hétköznapok – Ünnepnepok*. In: Németh György, Ritoók Zsigmond, Sarkady János és Szilágyi János György (szerk.): *Görög művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 373–403.
- ROAF, M. (1998): *A mezopotámiai világ atlasza – az ókori Mezopotámia, Anatólia, Irán, Palesztina és Szíria*. Helikon Kiadó, Budapest.
- ROSNER, F. (2001): *Biomedical Ethics and Jewish Law*. KTAV Publishing House, INC. – Hoboken, New Jersey.
- ROSS, D. (2001): *Arisztotelész*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ROSTOVÁNYI ZSOLT (2004): *Az iszlám világ és a nyugat*. Corvina Kiadó, Budapest.
- RÓZSA HUBA (1999): *Üdvösségközvetítők az Ószövetségben II*. PPKE HTK, Budapest.
- SACHS, S. (2000): *Zur Stellung des behinderten Menschen in der jüdischen Überlieferung*. In: Droys, D. (szerk.): *Heilpädagogik im deutschen Judentum*. LIT Verlag, Münster. V–XXXI. (az oldalszámozás római számokkal történt)
- SCHIRRMACHER, CH. ÉS SPULER-STEGEMANN, U. (2004): *Frauen und die Scharia: Die Menschenrechte im Islam*. Henrich Hugendubel Verlag, München.
- SCHLEGEL, K. F. (1983): *Luzifer – ein orthopäedischer Patient*. In: Schlegel, K. F. (szerk.): *Der Körperbehinderte in Mythologie und Kunst*. Georg Thieme Verlag, Stuttgart. 19–27.

- Schmitt, Ch. (2007): Gebote und Gebärden. *Jüdische Allgemeine Wochenzeitschrift* **2007**. 16. sz. 17.
- Schneble H. (2013): *Historisches zur Epilepsie*. Deutsche Gesellschaft für Epileptologie e.V, Berlin, URL: <http://www.dgfe.org/home/showdoc,id,387,aid,227.html>, Letöltési idő: 2015.04.19.
- Scholem, G. (2003): *A kabbala szimbolikája*. Hermit Kiadó, Onga.
- Schweizer, A. (2001): *Kultur und Ethik in den Weltreligionen*. C.H. Beck Verlag, München.
- Scull, A. (2017): *Az örület kultúrtörténete – a Bibliától Freudig, a bolondokházától a modern orvostudományig*. Corvina, Budapest.
- Seneca: *Vigasztalások, Erkölcsei levelek*. (ford. Kurcz Ágnes). Letöltés idő: 2014.01.29. URL: <http://www.ujakropolisz.hu/seneca-vigasztalások-erkölcsi-levelek>
- Shubail Mohamed Elisa (szerk. 2008): *An-Nawawi által gyűjtött Negyven hadisz – Fordítás és magyarázat*. Magyar Muszlimok Egyháza, Budapest.
- Shulamith, S. (2004): *A negyedik rend – Nők a középkorban*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Simon Róbert (2009): *Iszlám kulturális lexikon*. Corvina Kiadó, Budapest
- Skonik, F. és Berenbaum, M. (2006, szerk.): *Encyclopedia Judaica 1-22*. Thomson Gale.
- Sohn, M. (2004): *Behinderungskonzepte bei Migranten aus islamischen Kulturkreisen*. URL: <http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2004/1640/>; Letöltési idő: 2012.04.25.
- Solecki, R. (1971): *SHANIDAR – The First Flower People in Kurdistan*. Knopf, New York
- Soltész János (2003): *Betegség, fogyatékoság és egészség a Bibliában*. In: Jeromos füzetek 54.sz. Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest. 7–23. URL: <http://www.biblia-tarsulat.hu/doctab/fuzetek.htm>. Letöltési idő: 2016.01.22.
- Spengler, O. (2011): *A nyugat alkonya I-II*. Noran Libro Kiadó, Budapest.
- Stiker H. J. (1999): *A History of Disability*. The University of Michigan Press, Michigan.
- Szabolcs Éva (1999): *Tartalomelemzés a gyermekkortörténet kutatásában – Gyermekkép Magyarországon 1868-1890*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szabolcs Éva (2000): *Neveléstörténet és gyermekkortörténet*. In: Pukánszky Béla (szerk.): *A gyermek évszázada*. Osiris Kiadó, Budapest. 66–73.
- Szabolcs Éva (2001): *Kvalitatív kutatási metodológia a pedagógiában*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Szabolcs Éva (2004): *Tartalomelemzés*. In: Falus Iván (szerk.): *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 330–339.

- Szagun, A-K. (1983): *Behinderung – Ein gesellschaftliches, theologisches und pädagogisches Problem*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Szabó Miklós Xavér (2001): *Angyalok a korai zsidó pszeudoepigráf irodalomban*. In: Xeravits Géza, Tamási Balázs és Szabó Miklós Xavér (szerk.): *Angyalok az ókortól Szent Tamásig*. L'Harmattan, Budapest. 105–155.
- Szerb Antal (1945): *A világirodalom története II. kötet*. Révai nyomda, Budapest.
- Szécsi András (2013): *Csengettyű meg gránátalma*. Center-Print, Debrecen.
- Szécsi József (2004): *Az abortusz az ókori zsidó-, római- és a korai keresztény forrásokban*. Keresztény-Zsidó Társaság, Budapest.
URL: www.szecsijozsef.hu/3/SZECSI%206.doc; Letöltési idő: 2015.11.20.
- Tattersall, I. (1999. szerk.): *Neandertaler: Der Streit um unsere Ahnen*. Birkhäuser, Basel.
- Tarján M. Tamás (n.i.): *Kr.e. 10. augusztus 1. - Claudius császár születése*. *Ruicon online Történelmi magazin/* Kalendárium állandó rovat. Letöltési idő: 2014.03.22. URL: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/kr_e_10_augusztus_1_claudius_csaszar_szuletese/
- Tarjányi Béla (1998): *Evangélium magyarázatok III. rész – Csodák*. Szent Jeromos Bibliatársulat, Budapest.
- Tarjányi Zoltán (2000): *Pedagógia I. – A keresztény nevelés és oktatás története*. Jegyzet PPKE HTK, Szent István Társulat, Budapest.
- Temporini, H. és Haase, W. (szerk. 1979): *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt – Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*. Walter de Gruyter, Berlin.
- Theissen G. (1987): *Urchristliche Wundergeschichten. Ein Beitrag zur formgeschichtlichen Erforschung der synoptischen Evangelien*. Gütersloher Verlagshaus, Mohn.
- Thommen, L. (2007): *Antike Körpergeschichte*, Hochschulverlag, Zürich,
- Tolles, R. (1941): *Untersuchungen zur Kindesaussetzung bei den Griechen*. Breslau, Sporn.
- Turay Alfréd (1990): *Istent kereső filozófusok –Teodicea*. Szent István Társulat, Budapest.
- Turay Alfréd (1996): *Filozófiatörténeti vázlatok*. Szent István Társulat, Budapest.
- Ujvári Péter (1929. szerk.): *Zsidó Lexikon*. Zsidó Lexikon kiadóvállalat, Budapest.
- Unterman, A. (1999): *Zsidó hagyományok lexikona*. Helikon Kiadó Budapest.
- Xeravits Géza (2008): *Tanulmányok az ókori zsidóság kultuszáról*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

- Varga Zsigmond (1938): *Bibliai vallástörténet*. Szerző saját kiadása, Debrecen.
- Vargáné Mező Lilla (2004): *Sajátos nevelési igényű tanulók együttneveléséről pedagógusoknak, intézményvezetőknek*. OFI, Budapest. Letöltési idő: 2016.02.26.
URL: <http://ofi.hu/tudastar/sajatos-nevelesi-igenyu/sajatos-nevelesi-igenyu-090617-2>
- Vermes Géza (2005): *A qumráni közösség és a holt-tengeri tekercsek története*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Volz, P. (2004 reprint:1914): *Die Biblischen Altertümer*. Komet Verlag, Köln.
- Watt, W. M. (2000): *Az iszlám rövid története*. Akkord Kiadó, Budapest.
- Wellhausen, J. (1927): *Reste arabischen Heidentums*. de Gruyer, Berlin.
- Wildberger, J. és Colish, M. L. (2014. szerk.): *Seneca Philosophus*. de Gruyer, Berlin.
- Wilson, I. (2001): *Az özönvíz előtt*. Gold Book, Budapest.
- Winkler, H. E. (1978): *Krankenseelsorge*. In: Jansen, H-H. és Trebs, H. (szerk.): *Theologisches Lexikon*. Union Verlag, Berlin. 270–273.
- Wintermute O. S. (n.a.): *Jubileumok könyve*. In: Charlsworth, J.H. (szerk.): *Az Ó Testamentumi apokrif és pszeudoepigráf írások válogatásából*. URL: <http://churchofgod.hu/content.php?act=jubilkonyve1>. Letöltési idő: 2015.02.12.
- Wohlers, M. (1999): *Heilige Krankheit – Epilepsie in Antiker Medizin, Astrologie und Religion*. N. G. Elwert Verlag, Marburg.
- Wook, H. (1993): *Én Istenem – A zsidó életforma*. Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, Budapest.
- Wroczyński, R. (2000): *A társadalompedagógia területe és feladatai*. In: Kozma Tamás és Tomasz Gábor (szerk.): *Szociálpedagógia*. Ozirisz Kiadó, Budapest. 124–129.
- Wulf, Ch. (2007): *Az antropológia rövid összefoglalása*. Enciklopédia Kiadó, Budapest.
- Zager, W. (2002): *Hingabe an Gottes Willen – Ethik im Islam*. In: Zager, W. (szerk.): *Ethik in den Weltreligionen: Judentum – Christentum – Islam*. Neukirchener Verlag, Neukirchen. 69–94.

Szerkesztett könyvek

- Biblia* (H) Hertz, J. H. fordítása (1939/1984): *Mózes Öt Könyve és Haftárák*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Biblia* (SZIT) Szent István Társulati Biblia. URL: <http://szentiras.hu/SZIT>
- Biblia* (UT) Magyar Bibliatársulat újfordítású Bibliája. URL: <http://szentiras.hu/UF>
- Britannica Hungarica Világenciklopédia 1-19*. (1997). Magyar Világ Kiadó, Budapest.
- Codex Iuris Canonici* (1917) Libreria Editrice Vaticana.

URL: <http://www.jgray.org/codes/cic17lat.html> és

<http://www.internetsv.info/Text/CIC1917.pdf>, Letöltési idő: 2015.05.26.

Katolikus Egyház Katekizmus (2006) A Római Katolikus Egyház tanításának összefoglalása

URL: <http://www.katolikus.hu/kek/>, Letöltési idő: 2015.12.04.

Korán (SR) Simon Róbert fordítása (2001): *A Korán és a Korán világa*. Helikon Kiadó, Budapest.

Korán (OCs) Okváth Csaba fordítása (2007): *A Kegyes Korán*. Fahd Király nevét viselő a Kegyes Korán nyomtatására alapított Komplexum, Medina.

Korán (KZsH) Kiss Zsuzsanna Halima fordítása (2010): *A Korán fordítása és magyarázatai*. Hanif Iszlám Alapítvány, Budapest.

Talmud – héber szöveg és német, angol nyelvű fordítások

URL: <http://texte.guidobaltes.de/Mischna.html>

Világhálóról letöltött honlapok

1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról

URL: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99700031.TV. Letöltési idő: 2016.03.12.

Európai fogyatékoságügyi stratégia 2010–2020: megújított elkötelezettség az akadálymentes Európa megvalósítása iránt. Európai Bizottság, Brüsszel.

URL: <http://eur->

lex.europa.eu/%20LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0636:FIN:HU:PDF.

Letöltési idő: 2016.03.21.

WHO, az ENSZ Egészségügyi Világszervezetének honlapja: URL:

http://www.who.int/mediacentre/news/notes/2013/disability_and_development_20130920/en/. Letöltési idő: 2014.04.05.

KSH, Központi Statisztikai Hivatal adatbázisa

URL: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_11_2011.pdf;

Letöltés: 2015.03.01.

Az ókori városok lakosságának adatai:

URL: <http://www.timba.biz/magyar/erdekes/kozepekor.html>. Letöltési idő: 2015.06.23.

Egyiptom vallástörténete

URL: <http://www.kemet.hu> alapján. Letöltési idő: 2003.02.05.

9. KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönöm témavezetőim, *Németh András* és *Máté-Tóth András* professzor urak sokoldalú szakmai támogatását doktori tanulmányaim és disszertációm megírása során.

Köszönöm továbbá *Könczei György* professzor úrnak sokrétű segítségét és általa vezetett *Fogyatékoságtudományi Doktori Műhely tagjainak* nélkülözhetetlen szakmai tanácsait. Valamint *Dr. Anwar Klárának*, *Tóth Tamás Zoltánnak*, *Galgóczi Istvánnak* és *Szabó Miklósnak*, hogy tudásukkal és önzetlen segítségükkel támogatták munkámat, *Schaffheuser Franz* professzor úrnak pedig nagyon részletes előopponensi szakvéleményét.

Köszönettel tartozom az *ELTE egyetemek közötti rektori ösztöndíjáért*, amely lehetővé tette számomra a *Bécsi Egyetemen* az idegen nyelvű szakirodalmi anyag kutatását és gyűjtését.

Külön köszönet illeti *családom tagjait* és *barátaimat*, akik belém vetett töretlen bizalmukkal átsegítettek az elmúlt évek nehézségein és soha nem szűnő támogatásukkal biztosították számomra a kitűzött cél eléréséhez nélkülözhetetlen érzelmi hátteret.